

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından
üç ayda bir çıkarılır.

A. O.
İlahiyat Fakültesi
Kütüphane
Aylyat No: 7036
Tarih No: 5840/1

İÇİNDEKİLER

Başlarken

İslâm İlm-i hâli

Prof. Y. Ziya Yörükân

Muhyi'd-din Arabî ve Tasavvuf

Saffet Kemalüddin Yetkin

Türk Minyatür Kaynaklarına Bir Bakış

Tahsin Öz

İslâm Sanatının Mahiyeti

Prof. Suut Kemal Yetkin

Sarı Saltuk Hakkında Bir Fetva

Prof. M. Tayyib Okıç

Fütüvvet-Ahi Müessesesinin Menşei

Doçent Neşet Çağatay

Abidelerin ve Hayrat Binaların Bakımı

Halim Baki Kunter

Hadîs-i Erbaîn Nev'inin Doğuşu ve Amilleri

Abdülkadir Karahan

Sanat ve Tarih Vesikası Olarak İran Bölgesi Kalemhanlıkları

Furuzan Selçuk

Dünyada Ebedî Hayatı Yaşamak Elimizdedir

Asistan Cavit Sunar

El-Hatib El-Bağdadi ve Takyid Al-ilm Adlı Eseri

Ahmet Ateş

Kitab-ü Tefsir-il Esmâ-i Ves-sıfat Hakkında

*Prof. Y. Ziya Yörükân***Tahlil ve Tenkitler :**

İslâm Sanatı

Prof. Suut Kemal Yetkin

BAŞLARKEN

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi III. ders yılına girmiş bulunmaktadır. 15 yıllık bir fasıladan sonra 1949 da Hükümet merkezinde yeniden kurulan bu Fakülte, elbette büyük inkılaplar geçirmiş olan memleketimizin ihtiyaçlarını karşılamak, zamanımızın gerektirdiği ilerlemelere göre öğretimini ayarlamak zorunda idi. Fakültemiz bu anlayış içinde, bir yandan büyük bir çoğunluğu Müslüman olan Milletimizin muhtaç olduğu din adamlarını yetiştirmek, öbür yandan da İslâm tefekkürünün bugünkü ilim karşısında gelişmesine hizmet etmek gibi ikili bir gayeyi gerçekleştirmek istegindedir.

Yaşadığı devirlerin şartlarına uygun olarak kurulmuş olan medrese, asırlar boyunca İslâm dünyasında büyük hizmetler görmüş olmakla beraber, bilhassa ilimlerin süratle geliştiği son asırlara uyamamış, böylece Cumhuriyetin kuruluşundan önceki yıllarda görülen verimsiz duruma düşmüştür.

Yeryüzünün en ileri ve en müsamahalı dini olan İslâm'ın, muayyen maksatlara alet edilmek istenmesi, mânevi ve müsbet ilimlere karşı vaziyet almış bir duruma sokulması, İslâm dünyasındaki gerilemenin başlıca âmillerinden biri olmuştur. Halbuki mânevi ihtiyaçlara ve mantıkî esaslara dayanan İslâmlık ile modern ilimler arasında hiçbir zıddiyet yoktur. Nitekim medreselerin bütün Ortaçağ boyunca Hıristiyan âlemine örnek olduğu zamanlarda, çalışma programları geniş tutulmuş ve müsbet ilimler geniş ölçüde okutulmuştur. Bu örneğe göre teşkilât ve öğretimini yenileyen Avrupa Üniversiteleri gelişirken, örnek tutulan medrese, zamanın icaplarına uyamamak yüzünden duraklamış ve son asrın başlangıcındaki hazin duruma düşmüştür.

Bu tarihî tecrübeyi gözönünde tutarak ders programlarını düzenleyen yeni İlahiyat Fakültesi, din çerçevesi içinde, çağdaş zihniyete uymak yolunu tutmuş, bu maksatla da Tefsir, Hadîs, Kelâm, İslâm Mezhepleri gibi İslâmî ilimler yanında, onların zarurî tamamlayıcısı olan ilimlere de yer vermiştir. Esasen İslâm dininin Felsefe, Ahlâk, İctimaiyat, Sanat, Hukuk, Ruhیات cephelerini ancak bu anlayışla kavramak ve değerlendirmek mümkündür. Tabii ve mânevi ilimlerle beslenmeyen bir İslâm tefekkürünün bugünkü ilim karşısında müdafaası güçtür. Bu yüzden ki bilhassa son iki asır zarfında bazı müteassıp Hıristiyanların İslâmiyete tevcih ettikleri tenkidler cevapsız kalmıştır.

Bundan dolayıdır ki Şarkın ünlü Din müesseselerinden biri olan Ezher bile programlarını yukarıda bahis konusu ettiğimiz esaslara göre ayarlamıştır.

Şu halde İlahiyat Fakültemiz bir taraftan İslâm dinini bütün genişliği içinde bir tefekkür konusu olarak işlerken, öbür taraftan da onu en kuvvetli bir şekilde besleyecek ilimleri bünyesi içine almayı bugünkü fikir ve ilim hayatının icabı saymıştır. Bu öğretim sisteminin çeşitli İslâm eser ve değerlerini belirtmek kadar, din adamı yetiştirmek hususundaki gayeleri de gerçekleştireceğine inanıyoruz. *İslâm'da din adamı diye bir sınıf yoktur.*

İlahiyat Fakültesi, İslâm dini ile türlü yönlerden ilgili bütün konuları ilmî bir metotla inceliyerek din âlimleri ve bilgili din adamları yetiştirmeğe çalışan bir irfan merkezi olma yolundadır.

İlk sayısını sunduğumuz İlahiyat Fakültesi Dergisi, bu anlayış içinde, İslâm tefekkürünün gelişmesine hizmet etmek gayesiyle çıkıyor.

İSLÂM İLM-İ HÂLİ

PROF. YUSUF ZIYA YÖRÜKÂN

ÖNSÖZ

İlm-i hâl, inanılması icabeden esaslarla yapılması veya sakınılması lâzımgelen amelleri gösteren, dinî hal ilmidir.

İlm-i hâl tâbiri, eskiden beri vardır. Fakat bir bilim adı olarak yalnız Türkçe yazılan eserlerde son zamanlarda kullanılmıştır; İlm-i kelâm, İlm-i akaid tâbirlerinden daha ihatalı ve maksadı ifadede daha elverişlidir.

Bu ilmin tarihi çok geniştir; ihtiva ettiği meseleler bakımından ise Müslümanlar için hususi ehemmiyeti haizdir. Bu ilim ne zaman başladı, nası inkişaf etti, bugünkü İlm-i hâlimiz nedir? Niçin akîdelerde birlik görülüyor, nasıl olmuş da Müslümanlıktan olmıyan şeyler Müslümanlığa karıştırılmıştır, bu bapta alınacak tedbir yok mudur?

Fikrimizce daha Peygamber'in vefatını takibeden günlerde ilk yapılacak işlerden biri her türlü anlayışların ve fikir ayrılıklarının önüne geçmek için *anayasa halinde bir İlm-i hâl* vücuda getirmek olmalıydı.

Gerçi o devrin Müslümanları İlm-i hâllerini doğrudan doğruya Kur'an'dan çıkarıyorlardı. Bundan dolayı da akîdeler sâf, kuvvetli ve birleştirici olmuştu. Ancak Müslümanlık etrafa yayılınca bu birliği ve sâfiyeti korumak için nelerin Müslümanlık esaslarına dahil olduğunu, bütün Müslümanların ittifakla kabul ettikleri Kur'an âyetlerine dayanarak ileri sürmek ve bunları, her milletin anlaması için de kendi dillerince yazıp tanıtmak icabederdi. Bu suretle İslâm esaslarına haricî unsurların karışması önlenemez, Müslümanların dinî esaslarda ihtilâflara düşmelerine, ayrı ayrı yollara sapmalarına mahal kalmıyacaktı. Bu iş yapılamadı. Yapılamayışının sebeplerini de burada inceliyecek değiliz.

Fakat bu yüzden daha Tabiîn devrinde Allah'ın sıfatları ezeli midir? Kelâmulah mahlûk mudur? Beşer hürriyeti ve mesuliyeti, kaza ve kader, hayır ve şer meseleleri ortaya çıktı; Kaderiyye, Cebriyye, Mûtezile, Müşebbihe gibi mezhepler vücuda geldi. Her fırka kendi akaidini, görüşlerini yazmağa başladı.

Bu durum karşısında Peygamber'in sünnetine ve İslâm cemaatinin ittifakına dayananlar (Ehl-i sünnet vel-cemaat), bu mezheplere karşı akaidi müdafaa zorunda kaldılar. Yazdıkları müdafaalar halen elimizde bulunan en eski İlm-i hâllerdir. Ancak bunları yazan bilginler Müslümanlığın ne olduğunu değil, ne olmadığını yazmış oldular. Müslümanlık esaslarını sâf olarak öz haliyle belirtecek yerde mensup oldukları mezhebin akîdelerini savundular ve kendilerinden olmıyanları tekfir ettiler. Bu anlayış asırlarca sürüp gitti. Mûtezile, Cebriyye ve Müşebbihe'den kimse kalmadığı halde akaid kitapları bu mezheplerin münakaşaları ile doludur. Bugünün kelâmcıları da hâlâ bu mezhep erbabiyle münakaşa eder durur.

Birisi çıkıp da, Kur'an âyetlerine bir şey diyebilir misiniz, o halde ona dayanalım, Kur'anın bize tâlim ettiği akîde ve amel esaslarını alalım; bu esaslara dahil olanlarla olmıyanlar arasına bir sınır koyalım ve çatışmayalım, demedi. Böyle yapılsaydı, Müslümanlıktan olanlarla olmıyanlar kolayca tefrik edilecek, esaslar

haricinde kalanların içtihat mevzuu ve serbest tefekkür sahası olduğu veya karıştırmacılık, hurafecilikten ibaret bulunduğu kolayca anlaşılacaktı. Bu suretle de birbirlerini ne tekfire ne de dalâlete nispet etmeğe mahal kalmıyacaktı. Bugün ise hakiki İlm-i hâl hududunun Kur'an hatlariyle çizilmesine şiddetle ihtiyacımız vardır.

Ahval ve şerait böyle devam ederken İslâm akîdelerinin dumanlı bir hava içine bürünmesinden faydalanmak isteyenler de çıktı. Bunlar Peygamber'in hususî tâlimatı vardır, bâzı hakikatleri mahrem olarak yârânına vermiştir, Kur'an âyetlerinin bir de bâtını vardır... gibi avlayıcı fikirlerle halkın arasına karıştılar, bu fikirleri Hulûl, İbaha ve Mehdi... gibi dâvalar takibetti; dini istismar ediciler, halktan Allah ile kul arasında kendilerinin vasıta tanımlarını istediler.

Halbuki bütün insanlığa şâmil olan bir dinde gizlilik ve hususî tâlimat olamazdı; Allah ile kul arasında vasıta olmak isteyen sınıf ve istismarcılar nas ile men' olunmuş, müteşabihattan bâtını mânalar çıkarmak isteyenler de yine nas ile takbih edilmişlerdi. Kur'an bütün insanlara hitabetmekte idi, Peygamber, dâvet ve tebliğini alenî ve umumî surette yapmadığı takdirde vazifesini yapmamış olurdu, bu ise Peygamberlik hikmetine aykırı düşer ve millet vahdete değil, ayrılığa sevk edilmiş olurdu. Müslümanlığın icapları ve Kur'an'ın sarahatleri böyledir.

Bu durum karşısında Müslümanlık ruhunu ve hakikatini bilmemekten doğan bu aldanışları gidermek için her ferdin Kur'an âyetleriyle tesbit edilen İslâm esaslarını yakından ve açıkça bilmeğe ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç da Müslümanlığı müphemiyetten kurtaracak ve hakikati olduğu gibi gösterecek bir İlm-i hâlin vücudunu zarurî kılmaktadır.

Bundan başka Müslümanlık açık, birleştirici ve müsamahaya yer veren bir dindir. Peygamber'imiz, etrafa yazdığı mektuplarda « تالوا الى كلمة الله » âyeti ile halkı birliğe davet etmiş ve etrafa gönderdiği din öğreticilerine: «Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz» buyurmuştur. Müslümanlığın mahiyetini göstermek için de «Ben insanların fitratına uyan, kolaylık ve yumuşaklık gösterici, geniş bir yol (حنيفية سمحة) getirdim», «Dinde güçlük yoktur», «Allah'ın birliği (لا اله الا الله) kelimesini kabul edenler bizdendir» demişti. Müslüman olmak için gelenlere de, bâtil akîdeleri ve hurafeleri terkeceğinize söz veriniz, size Müslümanlığı bildireyim, derdi.

İşte hakikat böyle iken yetkisiz ellerde Müslümanlık, gün geçtikçe güçleştirilmiş, darlaştırılmış, içine lüzumsuz akîdeler karıştırılmış ve içinden çıkılması güç bir hale sokulmuştur. Bu hal karşısında hakikat nedir? Hakikati beyan eden kitabın âyetlerine dayanarak bunların açıklanması gerekli değil midir?

Bir de insan bilmek, kendi varlığının sebep ve gayesini aramak, hakikate ulaşmak ve Allah ile ittisal peyda etmek ister, inanmak ve vicdanını tatmin etmek ihtiyacındadır, tevhit akîdesine ulaşmıştır. Ben Müslümanım diyor, ama bu dinin mahiyeti nedir? Hangi esaslara inanıyorum, ne gibi amellerle mükellefim? Bunları, hiç su katılmadık bir menbadan sâf haliyle öğrenmek ister; insan için bunu ana-kaynaktan, Kitabullah'tan bizzat çıkarmak ve anlamak kadar iyi bir mazhariyet olur mu?.. İşte bizi bu ilmihali hazırlamağa sevk eden başlıca âmiller bunlardır.

Bu eseri, millî bünyeyi gönül birliğine, iman ve amel beraberliğine yedecek bir hamle gibi almak mümkündür; ama âtî için mülâhazalarda bulunmak, bunu mezhepler üstü bir tebliğ, yeni bir dâva ve bir teşebbüs mahiyetinde mütalâa etmek veya Peygamber devrine dönmek gibi bir düşünce ileri sürmek asla bahis konusu değildir.

Amaç, Müslümanlığı her türlü fikir ve münakaşa fevkinde, Peygamber devrinde olduğu gibi tesbit etmek; onun, hayatı ve millî refahı teşvik edici, ilim ve fazileti, terakki ve tekâmülü emredici vasıflarını belirtmek ve Müslümanlık binasının temellerini bütün Müslümanlarca üzerinde ittifak edilen ve söz götürmez bir delil olan Kur'an âyetleriyle vermek ve din sahibinin çizdiği hatlar içinde göstermektir.

**

İlm-i hâlde imana dair olan esaslar, amel ve ahlâk ile ilgili emirler, ibadete mütaallik olan farzlar, ayrı ayrı bahisler halinde, üç kısımda toplanmıştır. Akîde kısmını «Usul-ü selâse-i İslâmiye» denilen İlahiyyat, Nebeviyyat ve Ahval-i âhîret bahislerini içine alır. Buna «İlm-i tevhit» ve sonraları «İlmi kelâm» adı verilmiştir. Dinî emirler, helâl ve haram ve ahlâk bahisleri (Amel kısmı) ile İslâm'ın şartlarına ve farzlarına dair olanlar (İbadât kısmı) geçmişlerimiz tarafından bir bakımdan kelâma bir bakımdan fıkha, bir bakımdan da, «İlm-i amelî» adı altında, ahlâka alınmışlardır.

İlm-i hâle Kitabullah'ın âyetlerinden başka söz alınmamış, delil (ادلة شرعية) denildiği halde Hazreti Peygamberin hadîslerine de dayanılmamıştır. Çünkü bâzı mezheplere göre hadîslerin İmam-ı Ma'sum'dan rivayet edilmesi, bâzularına göre de âhât kabîlinden olmaması şarttır. Bu hal meseleyi ve münakaşayı kökünden kesmez; Kur'an âyetlerinde ise hiç kimsenin şüphesi ve sözü yoktur.

Eserde âyetler mevzulara göre sıralanmıştır; bir mevzuda birkaç âyet bulunması mevzuun şumulünü ve mevzuda dahil diğer hükümleri ifade eder. Nitekim namaz vakitlerini göstermek için aldığımız âyetler meseledeki hükümleri, Kaza ve kadër bahsinde «Her şey Allahtandır.» âyeti yanında «Sana gelen musibet kendindir.» âyeti ise, dindeki genişliği gösterir.

Her âyet, başlı başına bir bütündür. «O» veya «Onlar» diye başlayan âyetlerde zamirlerin mercii üst taraftaki âyette değil, kendi bütünlüğü içindedir. Âyetlerin diziminde nüzul tarihi sırası nazara alındığı gibi, fikir silsilesi de göz önünde tutulmuştur. Uzun olan âyetlerden nadiren yalnız hüküm ifade eden kısım alınmıştır. Ekseriya âyetler — içinde diğer hükümler bulunduğu halde — tam olarak verilmiştir. Fatiha, İhlâs, Kevser, Asr sureleri ise bütünü ile alınmıştır.

Âyetlerin tercümesinde aslına sadık kalmağa ve mealini tam ifade etmeğe bütün dikkatimizi sarfetmiş bulunuyoruz. Bununla beraber gaflet ettiğimiz yerler varsa bunlara muttali olanların irşatlarını ve Cenabı Allah'ın af ve mağfiretini dileriz.¹

¹ İslâm akaidinin tarihî tenkidi, hangi fikrin ne suretle akaidimiz içine sokulmuş olduğu cihetleri, gelecek nüshadaki yazımızdadır. Yukarıda geçen Cebriyye ve Müşebbihe, Hulûl ve İbaha gibi tâbirler Kelâmullah'ın mahlûk veya ezeli olması, beşer hürriyeti ve mes'uliyeti gibi bahisler de orada izah edilmiş bulunacaktır.

Hadîslerin ehemmiyeti ve yukarıda geçen rivayet, âhat ve nas tâbirlerinin izahı, aynı zamanda delil olmak bakımından kitap ve sünnetin, ümmet icmanın, rey ve içtihadın kıymetleri hakkındaki yazı da onu takibedecektir. Bu tâbirler burada bilmünasebe zikredilmiş oldukları için izahı cihetine gidilememiştir.

İSLÂM İLM-İ HÂLİ

Rahman ve rahim olan Allah adıyla :

Bütün âlemlerin sahibi, ihsan edici, bağışlayıcı ve hesap gününün mâliki olan Allah'a hamdolsun. Yarab! biz yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım bekleriz. Bizleri doğru yola, in'am ettiklerinin, gazaba uğramamış ve sapmamış olanların yoluna hidayet et, âmin! «Fatıha suresi».

BİRİNCİ KISIM : AKİDE

Din :

O öyle bir Allah'tır ki, Peygamberini bütün dinler üzerine hak dîni izhar etsin diye bir hidayet nuru olarak göndermiştir. «Saf 9»

İmdi, Allah'ın bütün insanları yarattığı fıtrata uygun, dosdoğru olan dine yüzünü çevir, Allah'ın yarattığında değişiklik olmaz. İşte daima ayakta duracak olan din budur; lâkin insanların çoğu bunu bilmiyor «Rum 30».

İman :

Ey iman edenler! Allah'a, Peygamber'ine, Peygamber'e indirilen kitaba ve ondan önce indirilen kitaplara inanınız! Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr edenler, derin bir dalâlet içindedirler «Nisa 163». O kimseler ki gayba inanırlar, namaz kılarlar ve kendilerini rızıklandığımızı maldan infak ederler, sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar ve âhirete yakın edinirler, işte bunlar rablarından yana hidayet üzeredirler; felâh ve saadete kavuşmuş olanlar da bunlardır «Bakara 3, 4, 5».

İslâm :

Şüphe yok ki din, Allah'ın indinde Müslümanlıktır «Âl-i İmran 19». Müslümanlıktan başka din güden kimsenin dini asla kabul edilmez, ve o âhirette husranda kalanlardandır «Âl-i İmran 85».

Allah :

De ki, O, öyle bir Allah'tır, birdir, hiçbir şeye muhtaç olmayıp her şey O'na muhtaçtır; doğmamış ve doğurmamıştır; ve hiçbir şey O'na eş olamaz «İhlâs suresi».

Allah ki, ondan başka ilâh yoktur, ebedî yaşayan ve her şeyi yaratan O'dur, kendisine uyku ve gaflet gelmez, göklerde olanlar ve yerde olanlar hep O'nun. Onun yanında, izni olmadıkça kim şefaaf edebilir? Onların önlerinde ve arkalarında olan her şeyi O bilir, onlar ise Allah'ın ilminden dilediği kadardan başka hiçbir şey kavrayamazlar; O'nun kürsüsü gökleri ve yeri sarmıştır ve onları korumak kendisine ağır gelmez. O yücelerden yüce, ululardan uludur «Ayet-ül Kürsi, Bakara 256»².

Allah'ın varlığı :

Allah şahadet eder ki hakikaten kendinden başka ilâh yoktur, melekler de, ilim sahipleri de hak ve adl ile muttasıf olarak şahittir ki Allah'tan başka asla ilâh yoktur; aziz de O, hakîm de O'dur. «Âl-i İmran 18».

Allah gökleri direksiz yükseltti, bunları görüyorsunuz; sonra arşı, görmediğiniz âlemi, düzenledi; ayı, güneşi buyruğuna tâbi kıldı, bunların her biri belli ve şanlı bir gayeye doğru seyretmekte... O, işleri tedvir ediyor, âyet ve delâli bir bir gösterip açıklıyor ki, sizler rabbinizin varlığına yakîn edinesiniz! Ve O, öyle bir Allah'tır ki yeryüzünü döşemiş, üzerini dağlar ve nehirlerle bezemiş,

² İhlâs suresi ile Âyet-ül Kürsî, denebilir ki Kur'an diliyle Allah'ın tavsifi ve tarifidir.

her türlü meyvadan ikiye çift yaratmış, ve geceyi gündüze örtü yapmış... muhakkak ki, bunlarda düşünen insanlar için Allah'ın delilleri var «Ra'd 2, 3».

Allah'ın birliği:

Sizin ilâhınız birdir, başka ilâh yok, ancak, rahman ve rahim olan O vardır «Bakara 163»³. Eğer onların dediği gibi Allah ile beraber başka ilâhlar da olsaydı, arş sahibine yolbulmak fırsatını elde edeceklerdi. Allah'ı bundan tenzih ederim ve Allah onların dediklerinden çok büyük ve çok yüksektir «İsra 42». Eğer göklerde ve yerde Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, yer ve gökler fesada uğrardı. Arş sahibi Allah'ı onların vasıflandırdıklarından tenzih ederim. Senden evvel gönderdiğim peygamberlerin her birine vahy ettim ki benden başka ilâh yoktur ve yalnız bana ibadet ediniz! «Enbiya 22, 25»⁴.

İbadet yalnız Allah'a edilir:

Allah ile birlikte başka ilâh edinmeyin, yoksa mezmum ve sefil olursunuz, Rabbin, kendisinden başka hiçbir şeye ibadet etmemeni emrediyor «İsra 22». Allah ile beraber başka ilâha ibadet ve dua etme, O'ndan başka ibadet edilecek hiçbir ilâh yoktur; O'nun varlığından (Vechinden) başka her şey helâk olur, hüküm O'nundur ve hepiniz O'na döneceksiniz «Kıyas 88».

Allah'ın sıfatları:

O öyle bir Allah'tır ki, kendinden başka ilâh yoktur. Gaybı da hâzırı da bilir, rahman ve rahim olan O'dur. O öyle bir Allah'tır ki, O'ndan başka ilâh yoktur. Her şeye mâlik, mukaddes, her noksandan sâlim, aman verici, her şeyi görüp gözeten, aziz, cebbar, mütekebbir olan O'dur. Kendisine şerik koşulan şeylerin hepsinden Allah'ı tenzih ederim. O, yaradan, yoktan var eden, suretlendiren Allah'tır. Bütün güzel adlar «Esmâ-i hüsnâ», O'nun. Göklerde ve yerde olanlar hep O'nun için tesbih ve zikir ederler, aziz de O, hâkim de O «Haşr 22, 24».

Allah'ın Esmâ-i Hüsnâ'sı vardır. O'na güzel adlarıyla dua ve hitabedin. Allah'ın sıfatlarında sapıtanları terkedin. O'lar yaptıklarının cezasını göreceklerdir «Âraf 180»⁵.

İlim, Kudret, Kelâm sıfatları:

Gayb hazinelerinin bütün anahtarları Allah'ın indinde... Onları O'ndan başka kimse bilmez, karada, denizde olanları da bilir. Bir yaprak bile O'ndan habersiz düşmez, arzın karanlıklarında herhangi bir habbecik, ne yaş, ne de kuru bir şey yok ki Kitab-ı mübin'de mevcut olmasın «En'am 59». De ki rabbimin kelimeleri için deniz mürekkep olsa Allah'ımın kelimeleri bitmeden evvel deniz biterdi, bir o kadar mürekkep getirsen dahi «Kehf 109». Göklerde olanlar ve yerde olanlar Allah'ındır. İçinizde olanı dışarı vursanız da, gizleseniz de Allah onun hesabını sizden sorar, dilediğini mağfired eder ve dilediğini azaplandırır, Allah herşeye kaadirdir «Bakara 285». Allah'tan başka yargı mı aramalıyım? Size tafsilli kitabı gönderen O'dur. Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler Kur'anı rabbimizin hak ile indirdiğini bilirler, artık sizler asla şüphe edenlerden olmayınız. İmdi, rabbinizin sözleri gerçek ve doğru (Sıtkan ve Adlen) olarak tamamlandı. O'nun kelimelerini değiştiren yoktur,

³ Bu âyetin devamı olan diğer iki âyet bu esası tafsil ve takviye etmektedir. «Bakara suresi 164, 165» numaralı âyetlere bakınız.

⁴ Bu âyet, hem Allah'ın her şeyin sahibi ve hâlık olduğunu bildirir hem de yalnız bir ilâha ibadet edilmesini ifade eder. Yani, hem tevhid-i uluhiyyet'i hem de tevhid-i ma'budiyyet'i câmidir. Bundan evvelki iki âyet tevhid-i uluhiyyet, bundan sonraki iki âyet tevhid-i mabudiyyet ayetleridir.

⁵ Allah'ın sıfatları İhlâs suresinde, Ayet-ül kürsi'de ve Haşr suresinde toplu bir haldedir. Zat sıfatları, fiil sıfatları diye yapılan tefrik, mezhep münakaşaları yüzündendir. Subut sıfatları, selp sıfatları diye yapılan tefrik ise muahhar zamanda çıkmıştır ve öğretme kolaylığı içindir. Kur'an'da muhabbet, gazap ve rıza gibi istiva, yed, vech gibi cebbar, mütekebbir, musavvir gibi sıfatlar da celâl sıfatlarıdır. Eş'ari'nin hayat, ilim, kudret, irade, semî, basar, kelâm adıyla yedi zat sıfatı, Matürîdî'nin bir de bunlara tekvin ilâvesiyle sekiz sıfatı ileri sürmeleri, diğer sıfatlar bunlara irca edildiği ve ilim münakaşalarının bilhassa bu sıfatlar üzerinde yapıldığı içindir. Haşr suresindeki âyetlerde Allah'ın fiil sıfatları (Tekvin) ile tenzihî sıfatları zikredildiği için âlimler ve mezhep salikleri arasında münakaşa edilmekte olan ilim, kudret ve kelâm sıfatları hakkındaki âyetleri ayrıca gösteriyoruz.

İşiten ve bilen O'dur «En'am 115». İzzet sahibi olan rabbinizi, onların vasıflandırdıklarından tenzih ve tesbih ederim. Bütün peygamberlere selâm ve âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun «Saffât 181».

Hazreti Muhammed :

Muhammed, sizlerden birinin babası değildir, O Allah'ın resulu ve peygamberlerin hâtemidir, Allah herşeyi çok iyi bilir «Ahzab 40». Ey Peygamber! biz seni şahit, mübeşşir ve nezîr, Allah'ın izniyle Allah'a davet eden ve etrafa nur veren bir meşale olarak gönderdik, müminlere müjdele, Allah'ın büyük lûtfu onlarındır «Ahzab 46-48». Ey resûl! sana rabbinden indirilenlere tebliğ et, eğer yapmazsan risaletini tebliğ etmemiş olursun; Allah seni insanlardan korur. Allah münkir bir kavma başarı vermez «Maide 67». De ki ben sizin gibi bir insanım. Bana vahy olunuyor ki sizin ilâhınız birdir, rabbına ulaşmak isteyen, amel-i salih işlesin ve rabbına ibadette kimseyi şerik koymasın «Kehf 110». Onlara de ki ya Muhammed : Size, Allah'ın hazineleri benim elimdedir demiyorum, gaybı da bilmiyorum, meleşim de demiyorum. Ben ancak bana vahy olunan şeye ittiba ediyorum ; söyle, gören ile görmiyen musavi olur mu hiç ; düşünmüyor musunuz? «En'am 50».

O kimseler ki ellerindeki Tevrat'ta ve İncil'de yazılmış olduğunu iyice bildikleri nebi ve ümmi olan Peygamber'e, onlara iyiliği emredip kötülüğü nehyettiği, pak olan şeyleri helâl kılıp habis olanları haram kıldığı, ve mükellef oldukları ağır yükleri ve bukağaları üzerlerinden kaldırdığı cihetle ittiba ederler ve onlar ki Peygamber'e inanıp ona tâzim ederler, ona yardım ederler, ve ona indirilen hakikat ışığına tâbi olurlar, işte (felâh bulmuş) dünya ve âhiret saadetine ermiş olanlar bunlardır. Ya Muhammed, de ki ey insanlar ben sizlerin hepinize, [bütün insanlara gönderilmiş] Allah'ın peygamberiyim. O Allah'ın ki göklerin ve yerin mülkü O'nundur, ondan başka ilâh yoktur, hayat veren de O, öldüren de O'dur. Şu halde Allah'a da Allah'ın kelimelerine iman eden nebi ve ümmi olan Peygamber'ine de iman ediniz ve ona tâbi olunuz ki hidayet bulasınız «Âraf 157, 158».

Diğer Peygamberler :

Muhakkak ki sana vahy ettik, Nuh'a ve ondan sonraki peygamberlere vahy ettiğimiz gibi; İbrahim'e de, İsmail'e, İshâk'a, Yakub'a ve onun evlâdına, İsa'ya, Eyyub'a, Yunus'a, Harun'a, Süleyman'a da vahy ettik; Davud'a Zebur'u verdik. Ve birtakım peygamberlere ki size evvelce kıssalarını anlatmıştık, ve birtakım Peygamberlere ki, kıssalarını anlatmadık [hepsine vahyettik] ve Allah Musa ile söz etti. Böylece hem inzar edici hem teşhir edici peygamberler gönderdi ki bunlardan sonra insanların artık Allah'a diyecek bir sözlü kalmasın. İşte Allah böyle izzet ve hikmet sahibidir. Bununla beraber Allah, sana indirdiği Kur'an ile şahadet eder ki onu kendi ilim hazinesinden indirmiştir, melekler de buna şahadet eder. Allah'ın şahitliği ise kifayet eder «Nisa 163-166».

Kitap (Kur'an) :

Kur'an şüphe götürmez bir kitaptır, Allah'tan sakınanları hidayete götürür «Bakara 2». Allah sözlerin en güzelini, birbirini destekliyen elfaz ve maani ile sûre sûre bir kitap olarak indirdi, onu işidince Allah'tan korkanların tüyleri ürperir, anlayınca da kalbleri Allah'ın zikrine ısınır ve tüyleri yatıştır. Bu bir hidayet yoludur ki, Allah dilediğini ona ulaştırır; Allah'ın şaşırttığı kimseye hiç kimse yol gösteremez «Zümer 23». Eğer biz bu Kur'anı bir dağa indirmiş olsaydık Allah korkusundan dağın çöküp parçalandığını görürdün. Bunlar misallerdir, insanlara bunları düşünsünler diye söylüyoruz «Haşr 21». Bu Kur'an insanı sağlam ve olgun yola yeder ve amel-i salih işleyen müminlere büyük mükâfat müjdeler, âhirete inanmayanlar için ise elem verici azap hazırladık. «İsra 9,10». Onlara bir âyet [veya bir mucize] göstermediğin zaman onu kendiliğinden yapmanı isterler, de ki ben rabbim tarafından bana vahy olunanlara tâbiim. Bu, inanan bir kavma rabbinizin basiretleri, rahmet ve hidayetidir. Kur'an okunduğu zaman Allah'ın rahmetine kavuşasınız deye onu dinleyiniz ve sükût ediniz «Âraf 203 - 204». Ona pak olanlardan başkası dokunamaz «Vakia 79».

Diğer semavî kitaplar :

Biz Musa'ya belli bir kitap verdik. Ondan sonra birbiri ardı sıra peygamberler gönderdik, Mer-yem'in oğlu İsa'ya da beyyinelere verdik ve kendisini Ruh ul-Kuds ile te'yid ettik. Râygamberler, sizlere sevmediğiniz şeyleri bildirdiği zaman her seferinde büyülenerek onların bir kısmını yalanlayıp bir kısmını da öldürmediniz mi? Vaktaki Allah tarafından onların kitaplarını tasdik eden

Kur'an geldi — halbuki kâfirlere karşı yardım istiyorlardı — bekledikleri kitap gelince de ona küfr ettiler; Allah'ın lâneti kâfirlere «Bakara 89». Deyiniz ki biz Allah'a ve bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshâk'a, Yakub'a ve evlâdına indirilenlere, Musa'ya ve İsa'ya verilenlere ve rabları tarafından peygamberlere verilenlere, aralarından birini ayırmaksızın iman ettik ve biz Allah'a muti Müslümanlarız «Bakara 137».

Melâike (Ferişter) :

Ancak Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden kimse... iyi Müslümandır «Bakara 177». Rabbin, meleklerle, yerde bir halife yaratıyorum, dediği zaman onlar yarabbi, sen yerde fesatlık yapan ve kanlar döken kimseler yaratır mısın? biz seni hamd ile tesbih ve takdis ederiz, dediler. Allah onlara, ben sizin bilmediklerinizi daha iyi bilirim, dedi «Bakara 30». Cebrail'e düşman olanlara de ki: o, ilâhî hakikatları tasdik edici (musaddıkan lima yedeyhi), müminleri-tesbih edici ve hakikata götürücü olarak Kur'anı senin kalbine Allah'ın izniyle indirmiştir. Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman olanlar bilsinler ki Allah kâfirlere düşmandır «Bakara 97,98».

Allah kendisine kulluk edenlere hâkimdir. Size hafaza melekleri gönderir, birinize ölüm geldiği zaman, gönderdiklerimiz o işi gereğince yaparlar «En'am 61». Allah indindikiler, Allah'a ibadette kibirlik ve yorgunluk göstermezler, gece gündüz Allah'ı azmi ve harareti kırılmadan tesbih ederler. Sözü'nün önüne geçmezler. Onlar, Allah'ın emriyle iş görürler «Embiya 19,26». Arşı taşıyanlar ve arşın çevresinde bulunanlar rablarına hamd ederek tesbih ederler, O'na iman ederler, iman edenler için de mağfîret dilerler «Mü'min 7». Onlar Allah'ın kulları olan melekler için dışıdır diyorlar, Allah bunları yaratırken gördüler mi yoksa? fakat, bu sözleri yazılacak ve bundan sorumlu olacaklardır «Zuhur 19».

Melekler ile ilgili âyetler:

Biz meleklerle Âdem'e secde ediniz dediğimiz zaman hepsi secde ettiler, İblis etmedi. O, cinlerden idi, Allah'ın emrine âsi oldu. Artık sizler ben varken onu ve onun zürriyetini, sizlere düşman iken kendinize veli ediniz misiniz? Allah varken ona itaat etmek... zalimlere bu ne fena bir şeydir. «Kehf 50». Ey insanlar yeryüzünde olanları pâk ve helâl olarak yiyiniz, şeytanın adımlarına uymayınız! o sizin belli ki düşmanınızdır. Size muhakkak kötülükleri, ahlâksızlıkları ve Allah'a bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder «Bakara 169». Ey iman edenler muhakkak ki şarap, kumar, yontulmuş putlar ve fal, şeytan işi murdarlıklardır. Ondandır sakınınız ki felâha eresiniz. Muhakkak şeytan, şarap ve kumar ile aranıza düşmanlık ve dargınlık sokmak ve sizi Allah'ın zikrinden ve namazdan alıkoymak ister, anladınız mı? «Maide 91».

Ahiret günü :

Sizi boşyere mi yarattık ve artık bize dönüp gelmeyeceğinizi mi sanıyorsunuz? Her hakkı hak eden ve her şeye sâhip olan Allah sandığınızdan çok yüksektir «Mü'minun 115». Her nefis ölümü tadacak, işlerinizin karşılığı kıyamet gününde verilecektir. «Al-i İmran 185». O kıyamet günü muhakkak gelecektir. Bunda asla şüphe yoktur ve Allah kabirlerde olanları kaldıracaktır. «Hac 7». Kimsenin kimseye hiçbir şey veremeyeceği ve kimsenin şefaati kabul edilmeyeceği, fide de alınmayacağı ve bir vechile kendilerine yardım edilmeyeceği o günden sakının «Bakara 48». Gökleri ve yeri yaratan zat, onların mislini yaratmağa kaadir değil mi? evet kaadirdir, herşeyi yaratır, herşeyi bilir ve O bir şeyi var etmek isteyince O'nun emri ona «ol» demektir, o da olur. Hemen her şeyin melekûtu elinde olan Allah'ı tenzih ve tesbih ederim, muhakkak O'na dönülüp varılacak «Yasin 81-83».

Müslümanlar, Yahudiler, Sâbiiler, Nasraniler Mecûsiler ve Müşrikler, Allah kıyamet gününde bunların aralarındaki hak ve bâtılı ayıracaktır, Allah herşeyi olduğu gibi bilir «Hac 17». Dalâlette olanlar, hayat ancak bizim bu dünyadaki hayatımızdır, burada yaşar, burada ölürüz, bizi helâk eden de tabiatın başka bir şey değildir, derler. Onların bu hususta bilgileri yok; öyle sanıyorlar. Kendilerine beyyinelî âyetlerimiz okunduğu zaman, eğer sözünüz doğru ise babalarımızı geri getirin bakalım, demekten başka hüccetleri yok. Söyle ey Muhammed! size hayat veren de Allah, öldüren de Allah, vukuunda şüphe olmayan kıyamet gününde cem edecek olan da gene Allah'tır; lâkin insanların çoğu bunu bilmiyor. Göklerin, yerin ve kıyamet kopacağı günün mülkü Allah'ındır, işte o gün bozguncular hüsrana uğrayacaklar, o gün her ümmeti diz çökmüş göreceksin, her biri defterinin başına çağırılacak, o gün yaptıklarınızdan cezalanacaksınız; işte bu, yazdığımız defterdir, size hakkı söyler. Biz sizin yaptıklarınızı yazmış bulunuyoruz «Casiye 24, 29».

Kitap ve Hesap, Cennet ve Cehennem:

İnsan gelecek günlerini sefahet içinde geçirmek ister, kıyamet günü ne zaman diye sorar, evet, ne zaman ki göz kamaşır, ay kararır, güneş ile ay birleşir o zaman kaçacak yer nerede, der; amma asla hiçbir sığınak bulamaz, o gün durulacak yer rabbinin yanındır. O günde evvel ve ahır yaptıkları insana haber verilecek, hattâ kendisi de kendine, mazeretler ileri sürse de, tanıklık edecektir «Kıyamet 5—15». İşte o gün mizân haktır, tartıda amelleri ağır basanlar felâh ve saadete ulaşmış olanlardır. Amelleri hafif olanlar âyetlerimize ettikleri zulm yüzünden nefisleri hüsrana uğramış olanlardır. «Âraf 8,9». Kıyamet gününde adalet mizanlarını kurarız. Yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığına da olsa hiç kimse haksızlığa uğramıyacaktır. Hesap yapanların bizler olmamız güven için yeter «Enbiya 47».

Sur üflenince Allah'ın dilediklerinden başka göklerde ve yerde kim varsa düşer bayılır, sonra bir defa daha üflenince hepsi bakışarak kalkar. Yeryüzü rabbinin nuriyle aydınlanır, kitap konular, peygamberler ve şahitler [şehit olanlar] getirilir, bunlar hakkında hak dairesinde hükmolunur ve zulme uğramazlar. Herkese yaptığı amelin karşılığı verilir. Zira Allah onların yaptıklarını herkesten iyi bilir. Böylece kâfirler bölük bölük cehenneme sevk olunur. Oraya geldikleri zaman cehennem kapıları açılır, kapıcılar bunlara: «Aranızdan rabbinizin âyetlerini okuyan ve bugünkü duruma düşmekten sizi sakındıran peygamberler çıkmadı mı?» diye sorarlar. Onlar, evet çıktı lâkin azap emri bizlere hak oldu deyince, öyle ise girin cehennemin kapılarından, orada muhalled kalırsınız diyecekler. Mütekebbirlerin durağı ne kötü yerdir «Zümer 69—73».

Amma rablarına ittika üzere olanlar bölük bölük cennete sevk edilecekler ve oraya geldikleri ve kapılar açıldığı zaman onlara cennetin kapıcıları, sizlere: «Selâm olsun, ne iyi ettiniz, muhalled olarak giriniz cennete» diyecekler, onlar da: «Allaha hamdolsun, vâdinde bize sadık kaldı, bizi cennet toprağına vâris kıldı, istediğimiz vechile cennette oturuyoruz, amel edenlerin mükâfati ne güzel oluyor», diyeceklerdir «Zümer 74—72».

Sorgu ve Sorumluluk:

Allah hakkı için biz onların hepsini yaptıkları şeylerden sorguya çekeceğiz «Hicr 93». Rabbinizden sakınız ve o günden korkunuz ki ne baba evlâdı yerine, ne de evlât babası yerine bir şeyden dolayı ne ceza ne de mükâfat görmeyecektir «Lokman 32». Kulak, göz ve kalb, bunların hepsi yaptığı işten sorumludur «İsrâ 36».

Ey kâfirler bugün özür dileyemezsiniz, yaptığımız işlerin cezasını çekeceksiniz «Tahrîm 7». İnsanlar saf saf rabbin huzuruna getirilirler, işte sizler ilk defa yarattığımız gibi geldiniz, bu vâdimizi tutmayacağımızı mı sanıyordunuz? yazılar, önlerine konulacak ve mücrimlerin yazılarda olanlardan titredğini göreceksin «Kehf 48». Kendilerine Peygamber gönderdiğimiz insanları muhakkak sorgulayacağız, peygamberleri de sorgulayacağız «Âraf 6». Hiçbir mükellef, başkasının günahından sorumlu olmaz ve insan ancak kendi sa'yinin mahsulüne sahip olur. Çalışması da mutlaka görülecek ve lâyük olan mükâfat ile karşılanacaktır, herşeyin sonu rabbine varır «Necm 42».

Beşer Hürriyeti, Kaza ve Kader: ⁶

Hidayet bulan kendisi için bulur, sapıtan kendisi için sapıtır; hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez «İsra 15». Bir kavm kendi gidişlerini bozmadıkça Allah onların hallerini değiştirmez «Raad 11». De ki herkes kendi seciyesine göre amel eder. Rabbiniz doğru yolu bulanı daha iyi bilir «İsra 84». Kim sâlih amel işlerse kendisi için işler, kim kötülük ederse kendine eder, Allah kullarına zulm etmez «Fussilet 46». İşledikleri her şey defterlerde, küçük büyük hepsi, yazılı «Kamer 53».

Her hangi bir musibet ancak Allah'ın izniyle gelir, îman edenin kalbine Allah hidayet eder ve Allah herşeyi bilir «Tegabun 11». Nerede bulunursanız bulunun, tahkim edilmiş kale burçlarında dahi olsanız sizi ölüm bulur; kendilerine bir iyilik gelirse bu Allah tarafındandır, derler; bir kötülük gelince de bu senin yüzünden, derler. De ki hepsi Allah'tandır. Bu kavma ne oluyor ki söz

⁶ Kaza ve Kader akidesi ile beşerin hürriyeti ve mes'uliyeti akidesi birbirini tamamlar. Her iki akide mutlak değildir. Bunun için îmanın rükünlerini sayan meselâ «Bakara Suresi 3, 4, 177, 285» de ve «Nisa Suresi 136» da ve diğer âyetlerde gösterilmemişlerdir. Gelecek sayıda çıkacak olan yazıda ilm-i hâlimizin tarihi tenkidi yapılırken bunlar hakkında ve bunların doğurduğu tâli meseleler etrafında verilen izahlara bakınız.

anlamaya yaklaşmıyor! Sana gelen iyilik Allah'tan, isabet eden kötülük de kendi nefsendendir. Biz seni insanlara resul olarak gönderdik, Allah'ın şahitliği kâfidir «Nisa 79». Rabbin muhakkak ki göğüslerinize gizli tuttuklarınızı da açığa vurduklarınızı da bilir. Yerde ve gökte hiçbir gayıp yoktur ki Kitab-ı mübin'de olmasın «Neml 75». Uzun ömrünün muammer olması, ve ömrünün kısılması kitapta yazılı, bu Allah'a kolaydır «Fâtır 11».

İslâm Daveti ve Sonuç:

Söyle ya Muhammed, ey ehli kitap geliniz sizinle müşterek bir esas üzerinde birleşelim: Allah-tan başkasına ibâdet etmiyelim, ona şerik koşmıyalım, Allah varken birbirimizi rab ittihaz etmiyelim, eğer yüz çevirirlerse «şâhit olunuz biz Müslümanız» deyiniz «Âl-i İmran 64». İşte bu birliğe davet et ve emrolunduğun gibi doğru ol, onların havalalarına uyma ve de ki: Allahın indirmiş olduğu kitaba inandım, aranızda adâlet icrasına memurum, Allah bizim de rabbimizdir, sizin de. Bizim amel-lerimiz bize, sizin işleriniz size; sizinle bizim aramızda hüccet yok, Allah hepimizi bir araya toplayacak, gideceğimiz yol ona varır «Şûra 15».

Rabbinin yoluna hikmet ile, iyi öğütlerle davet et ve onlarla en iyi bir usülle mücadele et, muhakkak ki rabbin, yolundan sapmış olanı daha iyi bilir, hidayette olanları da en iyi bilen O'dur. «Nahl 125». İman edip iyi amel işliyenlerin ve Muhammed'e rablarından hak olarak indirilenlere inananların kötülükleri ıslah edilecek ve kalbleri pâklanacaktır «Muhammed 2». Yoksa kötülükleri yapanlar, kendilerini amel-i sâlih işliyenlerle bir tutacağımızı, hayatlarını ve mematlarını müsavi yapacağımızı mı sandılar? kötü bir zan! «Casiye 21». Onlar ki Allah'a ve Allah'ın peygamberlerine iman ederler, Allah indinde asıl sıddıkın ve şüheda onlardır. Onlar ışıktâ ve nimetler içindedirler. Amma küfr edenler ve âyetlerimizi tasdik etmeyenler, cehennem zindanının tutsaklarıdır «Hadid 19».

İKİNCİ KISIM: AMEL VE AHLÂK

Bilgi:

De ki: göklerde ve yerde olanları düşününüz! Ne çare, Allah'ın âyetleri ve Peygamber'in ihtarları iman etmeyenlerin düşüncelerini zenginleştirmiyor «Yunus 101». Helâk olan sağlam bir delile dayanarak (an beyyinetin) helâk olsun. Yaşayan da sağlam delile dayanarak yaşasın «Enfal 42». Gören ile görmeyen, karanlıklar ile aydınlık, gölge ile ısı müsavi olmaz, dirilerle ölümler de müsavi değildir. Allah dilediğine işittirir, sen kabirde olanlara işittiremezsin «Fâtır 22». O Allah ki sana kitap indirdi, onun bir kısmı muhkem âyetlerdir, bu âyetler, ana yazılar (Ümm-ül kitab) dir diğer bir kısmı ise müteşabihattır. Kablerinde sürçme olanlar fitne çıkarmak ve te'vile sapmak için bu âyetlerden müteşabih olanlara tâbi olurlar⁷. Halbuki onların te'vilini [mâna ve tefsirini] Allah'tan başkası bilmez. İlimde rûsuh sahibi olanlar, biz onlara iman ettik, hepsi rabbimiz indindedir, derler. Bunların böyle olduğunu ancak fikir sahipleri düşünebilir «Al-i imran 8». Size ilimden pek az bir şey verilmiştir «İsrâ 85».

Tebliğ ve Teklif:

Allah kişiye gücü yettiği kadarını teklif eder, iyi çalışıp kazandığı kendi faydasına, kötü çalışıp elde ettiği kendi zararına «Bakara 287». İnsan kendinin başıboş terkolunduğunu mu sanıyor? «Kıyamet 36». Ya Muhammed! Tebliğ et, sen ancak bir tebliğ edicisin, bir zorlayıcı değilsin «Gâşiye 21». Dinde zorlama yoktur, artık hak ile bâtil belli olmuştur «Bakara 256».

Ey Allah'ın resulü! sana rabbinden inzal edilenleri tebliğ et, eğer yapmazsan vazifeni yapmamış olursun, Allah seni insanlardan korur ve kâfirlere fırsat vermez «Mâide 67».

Biz ne kadar Peygamber gönderdik ise hepsini kendi kavımın dili ile gönderdik, onlara Allah yolunu beyan etsinler diye «İbrahim 4».

⁷ Kur'an'daki bir âyetin veya kelimenin mânası zâhir olur da tahsise veya te'vile ihtimali bulunursa ona müfesser; te'vile, neshe ve tahsise ihtimali bulunmazsa muhkem denir. Eğer âyetin ve kelimenin mânası hafi olur, mâna lûgatten anlaşılmasın aklen anlaşılırsa ona müşkül; nakl ile anlaşılırsa mücmel, eğer aklen de naklen de anlaşılmazsa müteşabih denir. Meselâ: «Rahman Arş üzerine dayandı», «Allah Musa'ya söz söyledi» ve «Cinler dumansız ateşten yaratıldı» âyetlerinin mânası anlaşılmaz. Bu gibi müteşabih âyetlerden maksadın ne olduğu araştırılmaksızın, âyet olduğu gibi kabul edilir.

AMELE DAİR FARZLAR

İtaat :

Ey İman edealer Allah'a itaat ediniz; Peygamber'e ve aranızdan emir sahibi olanlara da itaat ediniz. Şayet bir konuda birbirinizle çatışacak olursanız, Allah'a ve âhiret gününe İmânınız varsa, onu Allah'a ve peygambere arz edin, bu sizin için hayırlı, sonucu da pek güzel olur «Nisa 59». Rabbin, kendisinden başkasına ibadet etmemenizi ve anaya babaya iyi muamele etmenizi kesin olarak emretmiştir. Şayet senin yanında iken onlardan birine veya ikisine birden ihtiyarlık çökerse, onlara sakın öf deme, yüzlerine haykırma, tatlı söz söyle, sonra şefkatle tevazu kanadlarını indir ve «Yarab onlar beni küçük iken nasıl terbiye ettilerse şimdi sen de onlara merhamet et» de. Hıslımlarına, yoksullara ve yolda kalmışlara haklarını ver, fakat malını israf ile dağıtma «İsra 24, 26».

Aile ve Terbiye :

Ey mü'minler kendinizi ve evlâdü iyalinizi ateşe düşmemek için iyi terbiye edin. O ateşin çırası insandan ve taştandır «Tahrir 6». Zengin olan halinin genişliği nispetinde, eli dar olan da Allah'ın verdiği kadarıyla ailesine baksın; Allah kişiye verdiği kadar teklif eder. Güçlükten sonra kolaylık verecektir «Talâk 7». Kadınlar sizinle iyi geçindikçe onların aleyhine yol aramayın, muhakkak Allah daha yüksek ve daha büyüktür «Nisa 34». Onlarla iyilikle [örfte makbul olan kaideler dairesinde] muâşeret edin; eğer onlardan hoşlanmıyorsanız, bilmelisiniz ki Allah hoşlanmadığımız bir şeyden pek çok hayırlar yaratır «Nisa 19». Onlar sizin libasınız, siz onların libasısınız «Bakara 187». Yarab lütfet, zevcelerimiz ve çocuklarımız gözbebeğimiz olsun, ve bizi iyi insanlar safının önüne geçir «Furkan 74».

Yetime bakmak :

Sana yetimleri soruyorlar, de ki onları ıslah etmek hayırlıdır. Bir arada iseniz onlar kardeşlerinizdir. Allah, ıslah eden ile ifsad edeni bilir. Allah dileseydi sizi de güçlüğe uğratabilirdi, fakat o aziz ve hakîmdir «Bakara 220». Bülûğ çağına varıncıya kadar yetimin malına, daha iyi olacağı sağlanmadıkça, yaklaşmayın. Ölçeği ve teraziye doğru tutun!, biz kişiye gücünden fazla teklif etmeyiz. Söylediğiniz zaman, akrabanıza dahi olsa, adalet edin, Allah'ın ahdını yerine getirin, işte Allah'ın size öğütleri, bunlardır, umulur ki düşünürsünüz! «En'am 153».

Çalışma ve Kazanç :

Allah'ın fazlı olarak ticaret ve kazanç te'min etmenizde hiçbir beis yoktur «Bakara 198». Namaz kılınıktan sonra iş yerlerinize dönün ve Allah'ın fazlından kazanç teminine çalışın ve O'nu çok zikredin ki felâh bulasınız «Cum'a» 10». Herkes kazancına bağlıdır «Müddessir 38». İnsan ne sa'yederse ancak ona malik olur, muhakkak sayı görülecek ve sonra sa'yine göre kendisine mukabele edilecektir «Necm 40».

Adalet :

Allah size adaleti, İhsanı ve akrabaya muhtaç olduğu şeyi vermenizi emreder; fuhşu, kötülüğü, âsiliği nehyeder; sizi öğütlüyor bunları düşünesiniz diye «Nahl 90». Ey İmân edenler, Allah için iş görün, dosdoğru şahitlik edin, bir kavme olan öfkelenme sakın sizi adaletsizliğe sürükleyip suç sahibi etmesin! Adalet edin, takvaya en yakın olan budur. Takva üzere olun, Allah yaptıklarınızdan haberdardır «Maide 8».

Eminlik ve Doğruluk :

Allah size emanetleri ehline vemenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder, Allah bununla sizi ne güzel öğütlüyor. Muhakkak Allah her şeyi duyar ve görür «Nisa 58». İçininizden biri diğer birine emniyet ederse, kendisine emniyet olunan, emaneti yerine versin, rabbi olan Allah'tan sakınsın; sakın şahitlik ederken bir şey gizlemeyin, bildiğini saklayan kimsenin kalbi günahkârdır; Allah yaptıklarınızı bilir «Bakara 283». Ve emrolunduğun gibi doğru ol, sen de, seninle beraber tövbe edenler de itaatsız olmayın, Allah yaptığınız şeyleri görür «Hud 112».

İttihat etmek ve Yardımlaşmak :

Ey müminler, hepiniz sulh ve selâmet üzere olun, şeytanın adımlarına ittiba etmeyin. O sizin belli başlı düşmanınızdır «Bakara 208». Hepsiniz habl-i ilâhiye sarılın, birbirinizden ayrılmayın «Al-i

miran 103». Dinlerini tefrikaya düşürüp fırka fırka olanlarla ilgin olmasın; Allah onların haklarından gelecek, ne ettiklerini gösterecektir. İyilikle gelene iyiliğinin on misli verilir, kötülükle gelenin cezası ise yaptığının misli kadardır, zulüm görmezler «En'am 160». Bütün müminler kardeşler, iki kardeşin arasını düzeltin ve Allah'tan sakının ki merhamete nail olasınız «Hücurat 10».

Akraba olanın hakkını verin, fakirlerin de, gariplerine de. Allah rızasını dileyenler için bu hayırlıdır ve felâh bulanlar böyleleridir «Rum 38». Onlar ihtiyaç içinde olsalar bile başkalarını öz nefislerine tercih ederler «Haşr 9». Hayır ve takva üzerine yardımlaşınız, düşmanlık ve fenalık üzerine yardımlaşmayın, Allah'tan sakının Allah'ın azabı şiddetlidir «Maide 2».

Sözleştığınız zaman Allah adına yaptığınız ahdi yerine getirin. Yeminlerinizi perçinledikten sonra sakın bozmayın, zira Allah'ı kendinize kefil yapmış oldunuz; Allah yaptıklarınızı bilir «Nahl 91». Onlara afv ile muamele et, onlar için mağfiret dile ve iş hususunda onlarla müşavere et, karara varınca da Allah'a dayanarak işini gör, Allah'a, dayanarak iş görenleri Allah sever «Al-i imran 159».

Haramlar:

Ey iman edenler! birbirinizin malını haksızlıkla yemeyin, aranızda anlaşmaya dayanan bir ticaret yolu var. Kendinize kıymayın, Allah size acır «Nisa 29». Bir mümini kasden öldürenin cezası ebedî cehenndir. Allah ona gazap ve lânet eder ve ona büyük azap hazırlamıştır «Nisa 93». Ey iman edenler muhakkak şarab, kumar, dikili putlar ve fal okları şeytan işi murdarlıklardır; ondan sakınınız ki felâh bulasınız; zira şeytan şarab ve kumar ile sizin aranızda düşmanlık ve kin sokmak ve Allah'ın zikrinden, namazdan sizi saptırmak ister, siz bunlardan men' edilmiş değil misiniz? «Maide 91». Size ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan gayri için kesilmiş olan, boğularak, vurularak, yuvarlanarak, süsülerek ve canavar tarafından parçalanarak kesilmesine yetiştirilmeden ölmüş olan ve dikili putlar için kesilen, fal oklarıyla paylaşılan şeyler haram kılınmıştır. Sizin için bunlar fısktır. Pak olanların hepsi helâldir. Allah'ın size öğrettiklerinden olarak, turnaklı yırtıcı hayvanlardan tâlim etmiş olduklarınızın size tuttuklarını da yiyiniz ve Allah'ın adını da zikredin, ittika üzere olun, Allah her şeyi çabuk görür «Maide 4».

Söyle ki, rabbim sizlere gizli ve aşikâr fuhuşları, günah işlemeyi, hakkı olmadığı halde isyan çıkarmayı, hiçbir mecburiyet yok iken Allah'a eş tanımayı ve bilmediğiniz şeyleri Allah'a isnad etmeyi haram kılmıştır «Araf 33». De ki, geliniz size rabbinizin haram kıldığı şeyleri okuyayım: ona hiçbir şeyi eş tutmayın, babanıza, ananıza iyilikten ayrılmayın, yoksulluk korkusu ile çocuklarınızı öldürmeyin, biz sizin de onların da rızkını veririz, gizli ve aşikâr fuhşa yaklaşmayın, Allah'ın tahrim ettiği canları hüküm sabit olmadıkça öldürmeyin, işte, biliniz, Allah'ın emirleri bunlardır. Yetim malına yaklaşmayın, rüştüne balığ oluncaya kadar onları en güzel şekilde idare edin. Ölçeği ve teraziyi hak ve adil ile ölçün, biz kişiye ancak yapabileceği kadar teklif ederiz. Söz söylediğiniz de, akrabanız dahi olsa, hükmünüzde âdil olun, Allah'a ahdinizi yerine getirin, işte Allah'ın emirleri bunlardır, düşünürsünüz elbet! Ve işte benim doğru yolum bu.. Bu yolu tutunuz! başka yollara itti-ba etmeyiniz ki sizi Allah'ın yolundan ayırıp parçalamasınlar, sizlere Allah bunları emretmiştir, sakınasınız deye «En'am 153».

Zinaya yaklaşmayın, bu namussuzluk ve en kötü yoldur «İsra 32». Riba yiyenler, ayakta duramayacaklar, cin çarpmış gibi, büküleceklerdir. Bu, onların, alış veriş riba gibidir demelerinden ileri gelir. Halbuki Allah alış veriş helâl, ribayı da haram kılmıştır. Kime rabbinden bir öğüt ulaşır ve ribadan vazgeçerse geçmişte yaptıkları yanına ve işi Allah'a kalır. Fakat ribaya devam ederse onlar cehennemde ebedî kalacaklardır. Allah ribayı eksiltir ve sadakaları arttırır. Allah nankörleri ve günaha dadananları sevmez «Bakara 275». Erkek veya Kadın hırsızların, yaptıklarına ceza ve Allah'tan ikab olmak üzere, ellerini kesin, Allah izzet ve hikmet sahibidir «Maide 38». İsrâf etmeyiniz, Allah müsrifleri sevmez «En'am 141». Kendinizi tehlikeye atmayın «Bakara 195». Yalan sözden kaçının «Hac 30». Fitne katilden daha zararlıdır «Bakara 191». Salâha kavuşmuş iken yer yüzünde fesad çıkarmayın, Allah'a korkarak ve umarak dua edin, Allah'ın rahmeti iyilere yakındır «Araf 56».

AHLÂK

Öğüt:

Ey insanlar size rabbinizden öğüt, kalblerinizdeki maraza şifa, müminlere hidâyet ve rahmet gelmiştir «Yunus 57». Allah'ın verdiği nimetlerle âhiret sarayının saadetini kazanmağa bak! Dünyadaki nasibini almağa da ihmâl etme. Allah sana nasıl ihsan etmiş ise sen de öylece iyilik et, yerde fesad çıkarmağa kalkma, Allah fesatçıları sevmez «Kasas 77». Allah size kolaylık göstermek ister,

güçlük vermedi istemez «Bakara 185». Allah'ın rahmetinden ümidini kesme «Zümer 53». Allah tövbe edenleri ve temizlenenleri sever «Bakara 222». Allah'ın rızası en büyük şeydir, işte büyük başarı bunu kazanmaktır «Tövbe 73». Ya Muhammed sen yüksek bir ahlâki haizsin! «Kalem 4». Allah'ı ve ahireti isteyen insanlar! Allahın resulü size güzel bir örnektir «Ahzab 21.»

İyilik :

İyilik ediniz zira Allah iyilik edenleri sever «Bakara 195». İyilik yapan kendine yapar, kötülük eden kendine eder, Allah kullarına zulmetmez «Fussilet 46». Kötülükle iyilik müsavî olmaz. Kötülüğe iyilikle mukabele et, bu suretle aranızda düşmanlık bulunan kimse de size candan dost olur «Fussilet 34». Kötülüğün cezası misli ile mukabeledir. Amma affeden ve salâh isteyeninin ecri Allah'a aittir. Allah zalimleri sevmez «Şura 40». Ey îman edenler! hakkı yerine getirenlerden olun; kendi aleyhinizde, ananızın, babanızın ve akrabanızın aleyhinde olsa da Allah için şahitlik edin! Zengin ve fakiri korumak sizden ziyade Allah'a yaraşır. Adalet yapmakta sakın arzuya uymayın, eğer eğri söyler ve şahitlik etmekten çekinirseniz, bilin ki Allah yaptığınız şeylerden haberdardır «Nisa 135».

Sabır etmek, Affetmek :

[Kötülük gören kimseler] af ve safh ile muamele etsinler, Allah'ın size mağfiret ettiğini istemez misiniz? Allah mağfiret ve rahmet edicidir «Nur 22». Affet, hayrı emret, kendini bilmezlerden sakın «Araf 199». Sabırlı ol, Allah iyilerin ecirini zayi etmez «Hud 115». Sabr ve affeden kimseye müjdeler olsun! zira sabr ve af işlerin en güzeldir «Şura 43». Tatlı bir söz af ile muamele, arkası eza olacak bir sadakadan hayırlıdır «Bakara 293».

Bollukta ve kıtlıkta muhtaçları besleyenlerin, öfkesini yenenler ve insanlara afv ile muamele edenlerin —Allah ihsan edenleri sever— bir kötülük veya kendi nefislerine bir zulm yapıp da Allah'ı hatırlayarak günahlarından istigfar ile yaptıkları kötülükte bilerek ısrar etmeyenlerin cezaları Allah tarafından mağfirettir, Allah'tan başka günahları kim afvedebilir? «Al-i imran 134, 135». Biz sizleri biraz korku, kıtlık, mal, can ve mahsul kaybı ile deneriz. Başına gelen bu gibi musibetlere sabr eyle. «Biz Allahın kuluyuz ve yine ona döneceğiz» diyenlere müjdele: rablarının rahmet ve mağfireti işte bunlardır, hidâyet bulanlar da bunlardır «Bakara 155-157».

Muâşeret :

İnsanlara tatlı söz söyleyin «Bakara 83». Size selâm ve ikram edildiği zaman ondan daha iyisi ile mukabele veya aynı veçh ile muamele edin, Allah herşeyi hesaba alır «Nisa 86». Tanrının sevgili kulları, yer yüzünde vakar ve tevazu ile yürüyenlerdir. Kendini bilmezler yüksekten konuştuıkları zaman bunlar esenlikle cevap verirler «Furkan 63». Ey müminler nezaketle müsaade almadan ve içindekilere selâm vermeden kendi evlerinizden başka evlere girmeyin! bu sizin için hayırlıdır, düşünürseniz. Orada kimse yoksa izin verilinceye kadar eve girmeyin «Nur 27-28».

Sakıncalar :

Ey insan! keremiyle seni bu hale getiren [Rabbini] karşısında senin gururlanacak nen var «İnfitar 6». Allah kibirli ve zorba olan her kalbi damgalar «Mümin 35». Kimseye surat asma, yeryüzünde böbürlenerek yürüme! çünkü Allah kurumlu ve kendini beğenmiş kimselerin hiçbirini sevmez. Yürüyüşünde mutedil ol, konuşmada kaba olma, zira seslerin kabası anırmadır «Lokman 18-19». Çok yemin eden, kötülüğe düşkün, ayıp araştıran, kovu kovalıyan, hayra engel olan, onun bunun hakkına tecavüz eden, günaha dadanan, gönül kıran, hem de soysuz olan kimseleri sakın tanıma; çok zengin ve kalabalık bir aileden olsalar da... «Kalem 10-13».

İyi bilmediğin şeye karışma, çünkü kulak, göz ve kalb bunların hepsi karıştığın şeyden sorumludur. Yolda böbürlenerek yürüme zira yeri yaramazsın, yükseklikte dağlara ulaşamazsın, bütün bunların kötülüğü rabbının indinde tiksindiricidir «İsra 38». Elini boynuna kenetlemiş gibi [cimri] olma ki kınanmıyasın, büsbütün de açma ki hasret çekmiyesin «İsra 29». Ey îman edenler birbirinizi alaya almayın, alaya aldıklarınız sizden daha hayırlı olabilir, kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler, alay ettikleri kendilerinden daha hayırlı olabilir; birbirinizi ayıplamayın, birbirinize kötü lâkablardan takmayın, îman ettikten sonra fasıklık adı ne kötüdür. Kötülüklerden dönmeyenler [tövbe etmeyenler] zâlim olanlardır «Hücurat 11».

Ey îman edenler vehimden ve şüpheden sakının, bunların bâzısı günahdır, tecessüs etmeyin, birbirinizin arkasından gıybet te etmeyin, hanginiz ölü kardeşinin etini yemek ister? Ondan istikrah edersiniz. Allah'a ittika üzere olun, Allah tövbeleri kabul eder ve size acır «Hücurat 12». Müminlere söyle, önlerine baksınlar ve ayıp yerlerini korusunlar, onlar için en nezih hareket budur «Nur 30»

Tanrı kulları, malını harcamakta müsriflik ve cimrilik etmeyip ikisi ortası gider «Furkan 67». Cimrilik edenler ve halka cimrilik emredenler, Allah'ın fazlından ihsan ettiği serveti gizliyenler, küfran-ı nimet edenlerdir, biz bunlara sefil bir azap hazırladık «Nisa 37».

Ey iman edenler, niçin yapmadıklarınızı yaptık diyorsunuz? yapmadığınız şeyi yaptım demeniz Allah'ın indinde en büyük günahdır «Saf 3». Allah kötü sözlerin açıklanmasını sevmez, mazlumun şikâyeti müstesna; Allah hepsini bilir ve işitir «Nisa 148». Yalan sözü dinliyenler baram malı yiyenlerdir «Maid 42». Allah'ın indinde canlıların en zararlısı küfran-ı nimet edenlerdir, bunlar iman etmiyorlar «Enfal 55».

Takva :

Yüzlerinizi doğu veya batı tarafına çevirmeniz takva [çekingenlik = zahitlik] değildir. Takva sahibi, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaba, peygamberlere inanan; hissîmlerine, yetimlere, yoksullara, yolda kalanlara, dilenene, esarete olana, sevecek mal veren; ahitleştiği zaman ahidine vefa eden, sıkıntılı ve hastalıklı anlarda ve düşman karşısında sabreden kimsedir. İşte sadık olanlar ve takva sahibi olanlar bunlardır «Bakara 177». Allah'ın indinde en aziz ve mükerrem olanlarınız en mütteki olanlarınızdır «Hücurat 12».

Nefsini paklayan kimse gerçekten felâh buldu, onu terbiye etmeyip kötüleştiren kişi de hüsrana düştü «Şems 9, 10». Ne malın ne de evlâdın fayda vermediği o günde ancak Allah'a temiz bir kalb ile gelen kimse kazanır «Şuara 89». Yürekleri katılmış olanların vay haline «Zümer 22».

Her asır için temin ederim: iman edenler, iyi amel işliyenler, birbirine hakkı ve sabrı tavsiye edenler kurtulur, böyle yapmayanlar ise muhakkak hüsrandır «Vel-Asrı, suresi».

ÜÇÜNCÜ KISIM: İBADET

İbadet :

Ey insanlar! sizi ve sizden evvelkileri yaratan rabbınıza ibadet ediniz, müttakî olursunuz «Bakara 21» Artık rabbına hamd ile tesbih et; sâcidler zümresinden ol ve sana yakın gelsin için rabbına ibadet et «Hicr 99». Yalnız bana ibadet edin, doğru yol budur «Yasin 63». Ey mü'minler rükû edin, secde edin, rabbınıza ibadet edin, hayır işleyin, felâh bulursunuz «Hac 77». Onlar ancak hak din olan Allah'ın birliği esasına bağlanarak ve kalblerini hulûs ile Allah'a bağlayarak Allah'a ibadet etsinler, namaz kılsınlar ve zekât versinler diye emrolurdular; işte ayakta duracak devamlı din budur «Beyyine 5».

Kur'an okunduğu zaman rahmetine nail olmak için onu dinleyin ve susun. Rabbini da yalvararak, korkarak ve sözünü cehretmiyerek sabah akşam özünde zikret, gönülden çıkaranlardan olma. Allah'ın indinde makbul olanlar ona ibadeti kibrine yedirmezlik etmez, Allah'ı nezahet ve hürmetle anar ve ona secde ederler «Araf 205».

İBADETE DAİR FARZLAR

Cihat (Vatan ve millet savunması):

İman edenler, muhaceret edenler ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla çarpışanlar için Allah'ın indinde büyük dereceler vardır, fevz ve necat bulanlar onlardır «Töybe 20». Size karşı harbe kalkışanlarla Allah uğruna harbedin, fakat tecavüz etmeyin, Allah mütecevizleri sevmez «Bakara 190».

Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet, ordugâh ve malzeme bulundurun! bu suretle Allah'ın düşmanını ve kendi düşmanlarınızı, sizin bilmediğiniz Allah'a malûm diğer düşmanları yıldırırsınız. Allah yolunda sarfettiğiniz şeylerin karşılığı size verilir, sa'yiniz boşa gitmez «Enfal 60».

Ey Peygamber! Mü'minleri harbe şevkleştir; sizden azimli yirmi er, iki yüze üst gelir; sizden yüz er, imansız bir kavim olan kâfirlerin binini yener «Enfal, 65». Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a yardım ederseniz Allah da size yardım eder, sizi zafere ulaştırır ve ayaklarınızı berkitir «Muhammed 7».

Dünya hayatını, ahiret hayatı için satanlar Allah için harbetsinler; Allah uğrunda çalışıp da gazî veya şehid olana en büyük mertebeyi vereceğiz «Nisa, 74». Allah yolunda can verenlere ölü demeyin, siz bilmiyorsunuz, hakikaten yaşayan onlardır «Bakara 154».

Paklık (nezafet ve taharet):

Kendini temiz tutan ve rabbinin adını anıp namaz kılan hakikaten felâh bulur «A'lâ 15». Rabbini ta'zim et ve libasını temizle «Müddessir 4». Allah'ın resûlü, insanlara iyiyi emir, kötüyü nehiy, pakları helâl ve pisleri haram etmekte. «A'raf 157». Bu, mahfuz ve masun bir kitapta kerametli bir Kur'andır ki, onu ancak tertemiz olanlar elle tutabilir «Vakıa 179».

Ey iman edenler! namaza duracağınız zaman yüzünüzü, dirseklere kadar ellerinizi yıkayınız, başınızı meshedin, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın; eğer cünüb iseniz her tarafınızı paklayın [gusl abdesti alın], eğer marazlı veya seferde iseniz veya biriniz def'i tabii etmiş ise yahut kadınla temaslaştı ise, su bulamadığınız takdirde, pak toprakla teyemmüm edin; yüzünüze ve kollarınıza ondan meshedin. Allah sizlere darlık vermek istemez, sizi temizlemek ve size olan nimetini tamamlamak ister, şükredesiniz diye «Maide 6». Kadınların âdet hali bir ezadır; bu halde kadınlardan çekinin ve temizleninceye kadar kendilerine yaklaşmayın, temizlendikleri zaman, Allah'ın size emrettiği vec-hile haklarını verin, Allah tövbe edenleri ve temizlenenleri sever «Bakare, 222».

Namaz:

Ey iman edenler! Allah'ı çok anınız ve ona sabah akşam tesbih ediniz «Ahzab 42». Ya Muhammed! İman eden kullarıma söyle, alış veriş ve ahbablığın olmadığı o gün gelmeden önce, kendilerini rızıklandırdığımız maldan gizli veya aşikâr infak etsinler ve namaz kılsınlar «İbrahim, 31». Onlar ki Allah zikrolunduğu zaman kalbleri titrer, kendilerine musibet gelince sabrederler, namazlarını kılarlar ve verdiğimiz rızıktan infak ederler, böyle itaatli olanları müjdele «Hac 35». Namazlarını kaçırmayıp, iyice kılanlar cennetlerde ikram edilenlerdir «Maaric, 35». Namazı kılnız, zekâtı veriniz, Allah huzurunda eğilenlerle beraber eğiliniz «Bakara 43». Namazlarda huşû üzere olan mü'minler muhakkak felâh bulurlar «Mü'minun 1, 2».

İmdi Allah'a, akşam ve sabah tesbih edilsin, zira göklerde ve yerde yalnız O'na hamdedilir. İkinci de ve öğle zamanında da tesbih ve tenzih edilsin «Rum 18». Günün iki tarafında ve gecenin güne yakın vakitlerinde namaz kıl, zira iyi işler kötülükleri giderir. İşte bu, düşünenler için bir anmadır «Hud 114». Onların dediklerine tahammül et! Güneşin doğmasından önce ve gurubundan önce rabbına hamd ile tesbih et! Gecenin saatlerinde de tesbih et, gündüzün iki tarafında da, ki, tanrının rızasından emin olasın «Taha, 130». Namazları ve orta namazını muhafaza edin ve Allah'a dua için kıyamda durun, korkulu anlarınızda yayan ve binek üzerinde kılın, emniyette olduğunuz zaman size bilmediğiniz şeyleri öğreten Allah'ın ta'limi vechile Allah'ın zikrini yerine getirin «Bakara 239».

Namazla ilgili emirler:

Yeryüzünde yolculuk ettiğiniz zaman eğer din düşmanlarının fitnesinden korkarsanız — zira kâfirler size açıkça düşmandırlar— namazı kısaltmanızda beis yoktur. Aralarında bulunur da namazı cemaate sen kıldıracaksın, önce cemaatin bir kısmı silâhlarını alarak seninle birlikte kılsın, secdeyi yaptıktan sonra arkaya çekilsin, sonra namaz kılmıyan diğer kısım silâhlarıyla ve hazırlıklarıyla gelip seninle birlikte namaz kılsın, düşmanlarınız sizin silâhlarınızdan ve malzemenizden gaflet etmenizi ve bu yönden üzerinize birden atılmayı ister. Eğer yağmurdan eziyetlenecekseniz veya hasta iseniz silâhlarınızı bırakmakta beis yoktur; ancak hazırlığınızı alın, Allah kâfirlere kötü bir azap hazırlamıştır. Bu suretle namazı bitirince Allah'ı ayakta, oturarak ve yan yatarak anın. Emniyet gelince de namazı yerli yerince kılın; zira namaz mü'minlere vakittenmiş bir farizadır «Nisa 102-103».

Sana kitaptan vahyolunanı oku ve namaz kıl; hakikaten namaz kişiyi fenalıktan ve kötü işten nehyeder ve hakikaten Allah'ı zikir etmek en büyük şeydir. Allah işlediklerinizi bilir «Ankebut 45». Yazık olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarında sehvederler, mürailik ederler, ve yardımlaşmayı men ederler «Maun 4-7». De ki, Allah'a dua edin veya rahmana dua edin; hangi adla dua ederseniz edin, Allah'ın güzel adları (esma-ı hüsnası) vardır. Namazda sesini cehretme, çok ta kısma; ikisi arasında bir yol tut «İsra 110».

Ey iman edenler, sarhoş olduğunuz halde, ne dediğinizi bilmedikçe, namaza yaklaşmayın. Cünüplük halinde de — yolda gitme hali müstesna — gusul etmedikçe namaza yaklaşmayın; eğer mariz yahut seferi iseniz, veya biriniz def'i hacetten geldi ise yahut kadınlarla temaslaştı iseniz, su bulamazsanız temiz toprakla teyemmüm edin, yüzünüzü ve ellerinizi meshedin, Allah af ve mağfîret edicidir «Nisa 43».

Kible ve mescid:

Görüyoruz, yüzünün göğe döndüğünü, seni arzuladığın kibleye elbet çevireceğiz, çevir yüzünü Mescid-i Haram tarafına! Nasıl olursanız olun yüzlerinizi oraya çevirin. [Ehl-i kitap olanlar, bunun rabları tarafından yapıldığını ve hak olduğunu bilirler, Allah onların yaptıklarından gafil değildir «Bakara 144».

Mescidler Allah içindir, ibadette Allah'a başka birini ortak etme «Cin 18». Ey Adem oğulları! her mescidde kıymetli giyimler giyin, iyiyi için, fakat israf etmeyin, Allah müsrifleri sevmez «A'raf 31».

Allah'ın meşhidlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namaz kılan, zekât veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler ma'mur eder: işte bunlar hidayet bulmuş olanlardır «Tövbe 18». Doğu da, batı da Allah'ındır, ne tarafa dönerseniz vechullah oradadır, Allah vasi'dir ve herşeyi bilir «Bakara 115».

Cum'a ve Bayram :

Ey iman edenler! Cum'a günü namaz için nida edilince hemen Allah'ı zikre gidin ve alış veriş bırakın. Zikre gitmek, eğer bilerseniz, size daha hayırlıdır. Namaz kılınıktan sonra yerlerinize dönün, Allah'ın nimetlerinden kazanç temin edin; Allah'ı çokça anın ki felâh bulasınız «Cum'a 10».

Kendini paklayan ve rabbının adını zikredip namaz kılan hakikaten felâh buldu «A'lâ 15». Biz sana hayr-ı kesir (kevser) verdik; sen de rabbın için namaz kıl ve kurban kes; adsız ve şansız (ebter) olan, sani yerendir «Kevser suresi»⁸.

Zekât ve Sadaka :

Ey iman edenler! alış veriş, dostluk ve şefaât carî olmıyan o gün gelmeden önce size ihsan ettiğim maldan infak edin, küfran-ı nimet edenler zalimdirler «Bakara 254». Sana ne infak edelim diye soruyorlar: de ki, infak ettiğiniz hayır, anaya, babaya, hısımlara, yetimlere ve yoksullara yapılmalıdır, yaptığınız hayrı Allah bilir «Bakara 215». Siz hayra ulaşamazsınız sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe «Al-i İmran 92». Allah yolunda mallarını infak edenlerin hali, herbir başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren bir tohuma benzer. Allah dilediğine kat kat verir, zira Allah genişdir ve hepsini bilir «Bakara 261».

Ey iman edenler! kesbettiğiniz malların ve yerden sizin için yetiştirdiğimiz malların iyi tarafından infak ediniz; kötüsünü, ki size verilseydi göz yummadıkça siz onu almazdınız, öylesini, vermeyin! biliniz ki Allah ihtiyaçtan müstağni ve hamde lâyıktır «Bakara 267»⁹.

Onların mallarından kendilerini paklayacağı ve bereketlendireceği miktarı sadaka olarak al ve onlara hayır dua et. Senin duan onlara sükûnet verir, Allah işitir ve bilir (Tövbe 103). Sadakalar, yoksullara, miskinlere, vergi tahsilâtını yapanlara, (müellefe-i kulub'a) gönülleri Müslümanlığa ısındırılanlara, esarete olanlara, borçlulara, Allah yoluna ve garip yolculara, Allah'ın farzası olarak verilir, Allah alim ve hakîmdir «Tövbe 60».

Zenginlerin mallarında dilenciler ve yoksullar için malûm bir hak vardır «Maaric 25». Allah uğruna infak edin, kendinizi tehlikeye atmayın, ihsan edin, Allah ihsan edenleri sever «Bakara 195». Namaz kılın, zekât verin, nefsiniz için yaptığınız hayrı, Allah indinde bulacaksınız, Allah yaptıklarınızı görür «Bakara 110».

İyi iş ve Allah yolu üzerinde yardımlaşın, günah işlemek ve tecavüz etmek için değil «Maide 2». Ey iman edenler! Hahamların ve papazların çoğu, hakları olmadan insanların mallarını yerler ve onları Allah yolundan çevirirler. Altını ve gümüşü toplayıp gizleyen ve Allah yolunda onu infak etmeyen kimselere acı azabı bildir «Tövbe 34». İman edenler, iyi iş işleyenler, namaz kılanlar ve zekât verenler, işte bunların Allah indinde mükâfatları vardır. Bunlar için korku yok ve bunlar asla mahzun olmayacaklar «Bakara, 277».

⁸ Bu iki âyetten birincisi fıtır bayramına, ikincisi Kurban Bayramına işaret olduğu için buraya alınmıştır. Dikkat edilirse âyetlerde hüküm kat'i değildir; bu sebeple bu namazlar farz değil vacibtir.

⁹ Bu âyet çok manidardır, âyette, fakire yardımın, Allah'ın o yardıma ihtiyacı olduğu için değil, elde edilen mala şükretmek için olduğu gösterilmiş ve bu sebeple, fakire ve hükümete verilecek sadaka ve verginin, en temiz maldan verilmesi, hileli ve paklanmamış olanlardan verilmemesi bildirilmiştir; aynı zamanda âyet, sa'y ile sermaye mahsullerini ayrı ayrı kıymet olarak alıyor ve her ikisine müsavî mükellefiyet tanıdığını ifade ediyor. İnfak, nafaka vermek, vücubî ve ihtiyari olduğuna göre zekât ile sadakaya ve vazife olarak yapılan masrafa şamil bir kelimedir. Bu âyetlerde infak, zekât mânâsındadır. Zekât ise, Kur'an-ı kerim'de vergi mânâsına kullanılmıştır. Vacib olarak infak edilen muayyen miktar demektir. Sadaka, Allah'ın payı, fakirin payı ve beyt-ül malden verilen hisse mânâlarını içine alır; daha ziyade, ihtiyari infak mânâsında kullanılır. Bu suretle, Allah'ın rızası taleb olunur. Bu âyetlerden sonra gelecek âyetlerde, sadaka kelimeleri, zekât, yani vergi mânâsındadır.

Oruç :

Ey iman edenler! Oruç, kötülüklerden sakınasınız diye, sayılı günlerde sizlere farzedilmiştir, sizden evvelkilere farzedildiği gibi. Mariz olan, yolculuk yapan kimse, tutamadığı orucunu, diğer günlerde sayısınca tutar; oruca takatı güç yetenler, bir yoksulu doyurma fidyesi verirler ¹⁰.

İmdi bir kimse kendi gönlünden hayır yaparsa, bu kendisine hayırlıdır; oruç tutmak, eğer bilirseniz, sizin için daha hayırlıdır. Ramazan ayı ki, hak ile batılı ayırıcı ve doğru yola yedici, açık delillerini havi olan ve insanları hidayet eden Kur'an, o ayda nazil olmuştur; o ayda hazır olan kimse ramazanda oruç tutsun; mariz olan yahut seferde bulunan bir kimse de, tutmadığı günler sayısınca diğer günler tutsun. Allah sizin için kolaylık ister, güçlük istemez, sayılı günleri kemale erdirmenizi, size hidayet ettiği yolda Allah'ı ta'zimlemenizi ister; umulur ki, şükredersiniz. Kullarım, beni senden sorduğu zaman bildir ki, ben onlara çok yakıным. Dua ettiği zaman, duacının duasına icabet ederim; onlar da benim emrime icabet etsinler ve iman etsinler ki reşid olabilsinler.

Oruç gecesi kadınlarınızla yatmak, size helâl kılınmıştır. Onlar sizin libasınız, siz onların libasısınız. Allah bilir ki, siz bu gecelerde nefislerinize hâkim oldunuz, fakat Allah size müsaade ve mağfiret etti; artık siz oruç gecelerinde zevcelerinizle yatın, Allah'ın nimetlerinden faydalanın, yeyin, için, ta, fecir zamanında, beyaz iplik kara iplikten fark edilinceye kadar. Ondandır sonra, orucu, akşam kadar tam tutun. Mescidlerde i'tikâfta iken zevcelerinizle yatamazsınız, bunlar Allah'ın hudududur, hadleri geçmeyin. İşte ittika üzere olasınız diye, Allah insanlara âyetlerini böylece bildirir «Bakara 183-187».

Hac ve Kurban

İnsanlar için ilk te'sis edilen beyt, mübarek ve bütün âleme hidayet olmak üzere Mekke'dekidir. Onda açık alâmetler var, Makam-ı İbrahim var ve oraya giren emniyettedir. Oraya yol bulmağa gücü yeten kimsenin, beyti hac etmesi, insanlar üzerinde Allah'ın hakkıdır. Bunu tanımayan olursa... Muhakkak ki Allah âlemlerden müstağnidir «Al-i İmran 96-97». Haccı ve umreyi Allah için tamam yap «Bakara 196».

Hac, malûm aylardadır; hac farzını bu aylarda eda eden kimse hac esnasında, kötü iş, taşkınlık ve kavga yapamaz; işlediğiniz hayrı Allah bilir. Kendinize yol azığı hazırlayın; azıkların en iyisi de sakınma (takva) dır. Ey akıl sahipleri! Benden sakının! rabbınızın fazlından ticaret istemenizde sizin için beis yoktur. Arafat'tan akın halinde döndüğünüz zaman Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin: Allah'ı, size hidayet ettiği şekilde tekbir ederek anın «Bakara 197-198». Safa ile Merve, ilâhî nişanlardandır. Kâbeyi hac eden veya umre eyleyen kimseye, onları tavaf etmekte beis yoktur; kendiliğinden hayır işleyen muhakkak Allah bilir ve ecrini verir «Bakara 158».

Her ümmet için, Allah'ın onlara rızık olarak verdiği davardan kestigi Allah adını zikretmesi için bir kurban kesecek yer (mensek) itihaz ettik. Hepinizin ilâhı bir ilâhtır, ona itaat edin; ya Muhammed! itaatlileri müjdele «Hac 34». Kurbanlık deve ve sığırı, sizin için ilâhî alâmetlerden yaptık; bu alâmetlerde sizin için hayır vardır. Onlar ayakta kesilirken, Allah'ın adını anın, yanları yere serilince etinden yer, yoksulluğunu gizleyen ve gizlemiyenlere yedirirsiniz. İşte bize şükredersiniz diye biz bunları sizlere böylece müsahhar kıldık, onların etleri ve kanları Allah'a varmaz, Allah'a varan, sizin takvanızdır. Böylece Allah'ın size olan lûtf ve hidayetinden dolayı Allah'ı tekbir edesiniz diye size bunları musahhar kılmıştır; ihsan edenleri müjdele ya Muhammed! «Hac 36-37».

Nezir ve yemin :

Allah, infak ettiğiniz malı veya yaptığınız adağı, muhakkak bilir, aykırı hareket edenler hiçbir yardımcı bulamazlar «Bakara 270». Allah yeminlerinizin mânasız (lâgıv) olanlarından sizi sorumlu

¹⁰ Oruç tutmağa takatı olanların oruç fidyesi vermelerine dair olan bu âyet, Medine devrinde birinci yılda nazil olmuştur. Müsaade ilk müslümanları oruca alıştırmak içindir. Ramazan orucu ise, bir sene sonra (3/9/2 h. de) farz kılınmıştır; binaenaleyh, âyetin te'viline veya diğer tekellüflere mahal yoktur. Bu âyetin başındaki: «sayılı günlerde» oruç da böyle. Namaz bahsinde yazdığımız «sarhoş iken namaza yaklaşmayın» âyeti de böylece halkı memnuiyete alıştırmak içindir. Bunlar orucun meşruiyetinde ve şarabın hürmetinde güdülen tekâmülü gösterir.

Biz bu İlm-i hâle, itikad bahsinde, müteşabih âyetleri almadığımız gibi, amel ve ibadet bahsinde de, mensuh âyetleri almış değiliz. Âyetlerin diziminde İslâm dininin teğrii tarihinin mütalâları da, elimizden geldiği kadar dikkate alınmıştır.

tutmaz, lâkin kalblerinizin kasdı ile yaptıklarınızdan sorumlusunuz; Allah gafur ve halimdir «Bakara 220». Akdedilen yeminin kefareti, evdekilere yedirdiğiniz nafakanın orta derecesinden on yok-sulu doyurmak, onları giydirmek, yahut bir esiri hürriyete kavuşturmaktır, bunu yapamıyan için üç gün oruç tutmaktır. Bozduğunuz yeminlerin kefareti budur. Yeminleri koruyun; Allah size şükrediniz diye âyetlerini böylece beyan eder «Maide 89».

Vasiyet :

Allah'tan sakınanların (müttekilerin) ölümleri yaklaştığı zaman, eğer mal bırakıyorlarsa, hak olarak anaya, babaya ve akrabaya maruf dairesinde vasiyet etmeleri farz kılınmıştır, vasiyete vâkif olduktan sonra onu değiştirme günahı değiştirenlerindir; Allah her şeyi işitir ve bilir. «Bakara 181».

Zikr ve şükür :

Kur'an okunduğu zaman onu dikkatle dinleyin ve susun, rahmete nail olursunuz. Rabbınızda sabah akşam özünde yalvara yakara ve ses çıkarmaksızın an (zikr et), gaflet edenlerden olma «A'raf 204,205». Allah, şükredenlerin mükâfatını verir «Al-i İmran 144». Her kim şükrederse ancak kendisi için eder, kim nankörlük ederse rabbım onun şükründen müstagnidir, ona nimet vermekle de kerimdir «Nahl 41».

Tövbe ve dua :

Ey iman edenler! öğüt verici (nasuh) bir tövbe ile Allah'a tövbe ediniz, olabilir ki rabbınız, üzerinizden günahlarınızı kaldırır ve sizi altından nehirler akan uçmaklara iletir. Allah Peygamber'i ve onunla beraber iman edenleri utandırmaz, meşaleleri önlerinde ve yanlarında, Nur saçarak ilerliyorlar-ken, onlar : yarabbi bizim nurumuzu tamamla, bize mağfiret et! sen her şeye kadirsin, derler «Tahrim 8». Kişi nefesine zulm edip sonra tövbe ile fenalığı iyiliğe çevirirse, işte ben bu gibileri yarlıgar ve bağışlarım «Nahl 12».

Allah kullarının tövbelerini kabul eder, günahlarını af eder, bütün yaptıklarını bilir. İman edip iyi işler yapanların dualarını kabul eder ve fazlını artırır, kâfirlere gelince onlara şiddetli azap! «Şura 26». Allah'tan mağfiret dileyiniz, Allah gafur ve rahimdir «Nisa 106». Söyle ya Muhammed şefa-faat bütünüyle Allah'ındır. Göklerin ve yerin mülkü onundur. sonra ona varacaksınız! «Zümer 44». Bana dua ediniz, duanıza icabet ederim. «Mü'min 60».

Yarabbena, eğer unuttuysak, hata ettiyse bizi bunun için muahaza etme! Rabbena, bizden evvelkilere yüklettiğin gibi bize ağır yük yükleme! Rabbena, gücümüzün yetmeyeceği bir şeyi bize tahmil etme! bizi af et; bize mağfiret et; bize merhamet et! mevlamız sensin, kâfirlere üstün gelmemiz için bize yardım et «Bakara, 286».

Yarabbena, bize hidayet ettikten sonra gönlümüzü haktan ayırma, bize nezdinden rahmet ver! bağışlıyan sensin «Al-i İmran 8». Rabbena, bize dünyada ve ahirette iyilik ver ve bizi ateşin azabından koru! «Bakara 201». Rabbena, hesap görüldüğü gün bana, anama, babama ve bütün müminlere mağfiret eyle! «İbrahim 41».

İzzet sahibi olan Allah'ı onların vasıflandırdıklarından tenzih ve tesbih ederim, Peygamberlere selam olsun ve âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun. «Saffat, 182»..

MUHYİ'D-DİN-İ ARABÎ VE TASAVVUF¹

SAFFET KEMALÜDDİN YETKİN

Fütuhat-ı Mekkiye Muhammed Muhyi'd-din-i Arabî-i Tâi'nin Mekke-i Mükerre-me'de nuranî kalbine ilham edilen mukaddes varidat-i Rabbâniye'ye dair te'lif ve tedvin eyledikleri muazzam eserleridir. Muhammed Muhyi'd-din-i Arabî'nin hâl tercümesinde ve Fütuhat-ı Mekkiye'sinden bu eserimizde mufassal malûmat verilecektir. Muhyi'd-din-i Arabî; cûd ve sehası dillerde destan Tayy kabilesinden Hâtem-i Tai'nin kölesine hitaben (إذا جئت ضيفا فأنت حر) bir konuk celbedebilirsen hürsün diyen ve kölenin azad olarak hürriyetine kavuşmasını bir misafiri celbedebilmesine bağliyan Hâtem-i Tai'nin kardeşi Adıyy'in sülâlesindedir. Muhyi'd-din-i Arabî arabin Endülüs kıt'asından şark cihetlerine hicretinden evvel henüz bıyıkları terlememiş bir genç iken maarif-i ilâhiye'den bihaber olduğu halde geçirmiş olduğu bir inziva ve halvet — çille — neticesinde birçok hakikatleri anlamış olduğundan babasının muarefesi münasebetiyle Felâsife-i İslâmiyeden kadı İbnürrüşd ile görüşmeyi arzu etmekle Müşarüniley ile müâkatı neticesinde kadı İbnürrüşd: Hak Taâlâ'ya hamd ve senalar olsun ki basiret gözü ile eşyanın hakikatlerini müşahede eden bir zat ile görüşmüş oldum diyerek Muhyi'd-din hakkında hüsnü şahadet ve sitayişlerde bulunmuştur.

(لولاك لولاك لما خلقت الافلاك) Eğer sen olmayaydın felekleri yaratmazdım. Mukaddes İlâhî hitabıyla varlık âleminde tâbnâk olan Vahdet-i vücud — varlıkta birlik — inkişafının gayesi Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm Allâh-ü Taâlâ'nın yüksek ve münezzeh yakınlığına kavuştuğu sırada Medine-i Münevvere'de ansar ve muhacirin ashab-i kiramının biricik işleri sahabeden Zeyd b. Sabit'in başkanlığında teşekkül eden encümenin deri ve kirêmit parçaları gibi müteferrik eşya üzerinde yazılı Kur'an ı Azimüşşan'ın Ayât ı kerimesini topluca bir arada bulundurmamak olmakla bu suretle topladıkları mesahif-i şerife'den birer nüsha Şam, Basra ve Kûfe gibi eyaletlere gönderilmiş ve bunların kitabet tarzına iktida ve ittiban meşrut olması icmâi ümmet ittifakiyle Kur'an-ı Kerim'in tilâvetinde (انزل القرآن على سبعة احرف) «Kur'an ı Kerim yedi üslûp üzere nazil olmuştur.» Hadis i şerifi mucibiyle kıraat-i seb'a tevâtüren sabit ve mahfuz bulundurulmuştur. Bu suretle toplanan Mesahif-i Şerife'den altı nüshası eyaletlere gönderilmiş ve bir nüshası kıraatte örnek (ما به الاتباع) olmak üzere İmam namiyle Emirülmü'minin Hazret-i Osman Radiyal-

¹ Bu yazıyı, 27 ekim 1950 tarihinde vefat eden Saffet Yetkin, hazırlamakta olduğu *Muhyi'd-din i Arabî'den Seçmeler*'e önsöz olarak yazmıştı. Merhumun tasavvufa dair yayımlanmış eserleri arasında, 10 mart 1327 den 1 aralık 1327 ye kadar çıkmış olan haftalık *Tasavvuf* gazetesinin 36 sayısı, tasavvufa dair münazarat-ı ilmiyeyi ve eimme-yi sofiyeden ve meşahiri ulemâdan bazı zevatın teracimi ahvaliyle intikadat-ı edebiyeyi ihtiva eden *Tasavvufun Zaferleri* (1343) bilhassa dikkate değer.

Merhum'un dilimize çevirdiği, Fahrüddin'i İrâkî'nin *Pariltular*, Sübreverdi'nin *Nur Heykelleri*, Atâullah-ı İskenderânî'nin *El-Hikem-ül-Atâiyye* adlı eserleri, etraflı önsözler ve açıklamalar ile, Millî Eğitim Bakanlığının yayımladığı Şark İslâm klâsikleri arasında çıkmıştır.

lâh-ü Taâlâ Anh'in nezdinde kalmıştır. Fütihat-ı Mekkiye'nin mutalâasıyla meşgul olduğum esnada, ashab-ı kiram'dan Cabir Radiyallâh-ü Anh Risaletpenah efendimizden (كنت نبياً يارسول الله) Ne zaman Peygamber idin? Süaline karşı (كنت نبياً يارسول الله) «Ben Peygamber iken, ne Âdem var idi ne çamur ne de su» buyurmuşlardı. Bunun nazman tercümesi şöyledir:

Esir-i aşkıyım Peygamber-i Zîşan iken ol zat,

Ne Âdem halk olunmuştur, ne çamur var ne de bir su.²

Bundan yirmi sene evvel Şam şehrinde bulunuyordum. Sultan Selim-i evvel Şam diyarını Osmanlı imparatorluğuna ilâve eylediği zaman Muhyi'd din-i Arabî'nin kabri şerifleri bulunduğu sahada büyük bir Cami' inşa edilmiş ve merkadleri ziyaretgâh olmaya başlamıştır. Bu münasebetle (إذا دخل السين في الشين ظهر قبر محي الدين) denilmiş ve Selim-i evvel'in Şam'a gelişine işaret edilmiştir. Mübarek Ramazan ayında Şam şehrinde iken şehir dahilinde işliyen elektrikli tramvaylardan birinin cephesindeki tabelâda Şeyh Muhyi'd-din yazılı olduğunu gördüm. Tramvay, merkadlerinin bulunduğu Camia gidiyordu. Bu tramvaya atlıyarak ziyaretine gitmiştim. Mesçidin kapısında şarka doğru açılmış bir merdivenle kabri şerife iniliyordu.

Merdivenin başına konulmuş bir taş üzerinde (ولكل عصر واحد يسمونه وأنا لبا في العصر ذاك) (her asırda: o asrın kendisiyle taâli eden bir zat vardır. Bakî kalan asırların yegâne âdemi benim demektir. Bu beyti söyleyenin Muhyi'd-din-i Arabî olduğunu diğer eserlerinde görmüştüm. Valilerden itikat sahibi bir zatın bu beyti taş üzerine yazdırmış olduğu anlaşılıyordu. Fütihat-ı Mekkiye'nin mukaddemesinde bilgilerin üç mertebe üzerine olduğunu söylüyor. Birinci akıl, ikinci hâl ve üçüncü esrar bilgileridir diyor. Akıl bilgisi, zarurî olarak yahut bir delilin delâletini bilmek şartıyla hâsıl olan bilgidir. Bunun için nazarî kaziyelerde; bu doğrudur, bu fasittir derler. İkinci bilgi, hâl bilgisidir. Bunu ancak zevk ile anlamak mümkün olabilir. Başka türlü yolu yoktur. Meselâ hiçbir kimse balın tatlı ve kınakının acı olduğunu, bunları tatmamış bir kimseye anlatamaz. Cima'nın lezzeti, aşk ve şevk ve vecd hep böyledir. Bunları tatmayan bilemez.

Üçüncü bilgi esrar bilgileridir ki bunlar aklın tavrı üstündedirler. Bu ruhul-kudus'un mukaddes kitabımızda Allâh-ü Taâlâ'nın emrinden olduğunu söylediği ruhun içyüzüne nefesidir. Nefes Arapça nefh ile üfleme mânâsındadır.

Muhyi'd-din-i Arabî'nin genel bilgilerdeki velâyet ve kerametlerini Fütihat-ı Mekkiye'nin her safhasında görüyordum. Fakat gönlüm ayrıca bir de keramet-i kevnîyesini görmek iştîyakında idi. Taâlâ ve Tekaddes hazretlerine bitmez ve tükenmez hamd ve senalar olsun gönlümün dileğine ermiş bulunuyordum. Fütihat-ı Mekkiye'de dikkat nazarıma tesadüf eden:

أتى بزمان السعد في آخر المدى وكانت له في كل عصر مواقف

beytinin Türkçe manzum olarak tercümesi şöyledir:

İtîyan edip gelişmesi Sa'din zamanıdır.

Her bir asırda nümayan Mevâkîfî.

Fütihat-ı Mekkiye'nin babları beş yüz altmış babtandır. Her babın başlangıcında babın münderecatına işaret eden Arapçanın yüksek belâgat ve fasahatıyla manzum beytleri vardır. Yukarıda yazılı Arapça beyti Fütihat'tan evvel diğer bazı kitaplarda görünce Sa'd ve Mevakîf kelimelerinden daha sonraki asırlarda

² Bütün manzum tercüme müellifindir.

yaşayan Sa'd-i Teftazanî ve Seyyid Şerif-i Cürcanî'ye edebî sıfatlardan tevriye edilmiş olduğunu sanmıştım. Edebiyat-ı Arabiye'de Tevriye sanatı çok kullanılmıştır. Meselâ Arap ediplerinden Kadı Fazıl işbu:

اقول لفقري مرحبا لتيقني بأن علياً في المكارم قاتله

fakirliğime merhaba deyişim mekârimde yüksek olan bir zatın anı öldüreceğini teyakkun ettiğimdendir. Bu beytteki Tevriye Hayber kalesi gazasında İmam Ali Radiyallâh-ü Taâlâ Anh hazretleri Hayber'in kumandanı Merhab'ı öldürmüş olmasına işaretir. O zamanın itiyadına göre iki mübariz karşılaştıklarında her biri kendi kahramanlığına dair recizler söylerler idi. Hayber kalesi kumandanı Merhab İmam Ali'ye saldırırken (قد علمت خيرأني مرحب شاكى السلاح بطل مجرب) Hayber kalesi biliyor ki ben Merhab'ım pür silâh tecrübeli bir kahramanım. Karşısında İmam Ali Radiyallâh-ü anh (أن الذي سمعني أمي حيدرا) Ben o yum ki Anam bana Haydar ismini vermiştir. (كأيت غابات كره المنظرا) Görünüşte ormanların korkunç aslanı gibiyim. (اليلكم بالسيف كيل السندرا) Kılıcım ile sizi ölçekle ölçer gibi doğrarım.

İmam Ali'nin recizindeki Haydar kelimesi Arapçada aslan demektir. Fütuhat-ı Mekkiye'de sad ve mevakıf kelimeleriyle beliren tevriye hakkında Muhyi'd-din-i Arabî'nin diğer arifane bir nüktesi dahi görülmektedir. Sa'd Teftazanî İslâm bilginleri arasında pek yüksek bir makamı ihraz eylemiş olduğu halde bilhassa varlıkta birlik — Vahdet-i vücud — meselesinde Muhyi'd-din-i Arabî'nin pek derin görüşlerini kavrayamadığından şiddetle aleyhinde bulunmuş ve kendi telâkkisine göre Hazret-i Şeyh'in küfrüne bile kâil olmuştur. Âlem-i islâm bilginleri zahir ve batın maarife nisbetleri bakımından iki fırkaya ayrılmışlardır. Bunların birbirlerine karşı te'lif eyledikleri eserlerle genel bilgilerdeki savaşları bu güne kadar hâlâ devam etmektedir. Bütün eşya tekevvünlerinden yani görmekte olduğumuz oluşlarından evvel ezeli ilâhî ilimde malûm idiler. Muhyi'd-din-i Arabî Fütuhatın Hamdelesinde (الحمد لله الذي اوجد الاشياء عن عدم وعدمه) ibaresiyle başlamıştır. Allâh'a Hamd olsun ki eşyayı adem'den ve adem'in adem'inden icad eyledi demektir. Eşyanın mevcudiyetlerindeki menşe adem-i mahz değildir. Adem-i izafidir. Hariçte varlığı belirmediğinden ademin ademinden gelişmesi, varlığı ise ezeli ilimde sübut ve malûmiyetinin Nûr-i vücud-i ilâhî ile belirmesidir. ademî adem yani yokluğun yokluğu varlık demektir. Bu varlık dahi vücud-i mahz yani sırf bir varlık değildir. İzafî bir varlıktır. Adem-i İzafî'de olduğu gibi mahiyetinin ezelen sübut ve malûmiyetidir. Muhyi'd-din-i Arabî Füsüs'un Fass-ı adem kısmında insan için (هوالمحدث الازلى) diyor. İnsan sonradan hariçte belirmiş bir şahsiyet ve fakat ilm-i ezeli'de sabit ve malûm olan bir mahiyettir. Âlem, adem ve bütün mümkünatin ilâhî ilimde ezelen sabit ve malûm olanlarına tasavvuf terimlerinde ayan-ı sabite denilir. Muhyi'd din-i Arabî Fütuhatında (الاعيان الثابتة ماشمت رائحة الوجود) ayan-ı sabite varlığın kokusunu almamıştır diyor. Ayât-ı Celile ve Berahin-i Katia ile sabit olan esmâ ve sıfat-ı İlâhiye ezeli İlâhî ilmin kendi zat ve sıfatının ve bütün masıvanın nâmütenahî muhitidir. (كان الله ولم يكن معه شيء) Hadisi şerifinin muktazasıyla meşhut ve malûmumuz olan eşya ve masıva meşhud ve malûm olmazdan evvel nâmütenahî ilmin ezelen meşhud ve malûmudur. İşte bütün eşyanın Allah'ın ilminde ezelen mevcut oluşları kendi mahiyetleridir ki bunlara ayan-ı sabite deniliyor. Meselâ: Hallâk ve Rezzak denilince bu sıfatların istilzam eyledikleri mahlûkat ve merzukatın ezelen malûmiyetleri esmâ ve sıfatın ilmî suretleridir. (ويخلق مالا تعلمون) Âyet-i kerimesi mucibiyle bildiğimiz ve bilmediğimiz mahlûkatın yaratıcısıdır. Henüz hiçbir şey yaratılmazdan

evvel herbir şey onun malûm ve meşhudu olduğu gibi yaradıldıktan sonra dahi aynen malûm ve meşhududur. Bunların yaradılışlarından Allah'ın ilminde asla bir tebeddül vuku bulmamıştır. Ömer Nesefî Akait risalesinde (قال اهل الحق حقائق الاشياء ثابتة) ibaresiyle başlıyor. Ürefay-i Sofiyeden Hicrî 1090 tarihinde Mısır'da irtihâl eyliyen Karabaş Veli-i Halvetî, Nesefî'nin risalesini tasavvuf görüşü ile şerh eylemiştir. Şerhinde diyor ki: (والمراد بالحقائق الامور الكليّة اعني الاسماء الحسنیة) Hakayık-ı eşyadan murad Ümür-i Külliye yani esmâ-i husna-i İlâhiye'dir ve Hak Taâlâ Celle ve Alâ Hazretlerinin bizatihi ezeli ilmi kendi zat ve sıfat ve esmâ-yi İlâhiye'sinin muhiti ve esmâ ve sıfat-ı İlâhiye'sinin akılda beliren suretleri de ilm-i ezelinin muhatıdır. Bir teayyün ve bir nisbet-i muayyene ile zat-i Ülühiyetinin tecelliyatı eserleri olmak itibariyle ilmî suretler eşyanın hakikatleridir. Âyan-i sabite denilen bu hakikatlerin külli veya cüz'î olmaları birdir. Küllisine mahiyet ve cüz'isine hüviyet deniliyor. Mahiyetler Allah'ın ilminde teayyün eden esmâ'nın suver-i külliyesidir. Bu suver-i külliye muhabbet-i zatiye vesatetiyle zat-i Ülühiyeti'nin tecelli-i evvel ve feyz-i akdesinden feyzan etmektedir. Tasavvuf terimlerinde feyz-i İlâhî iki kısımdır. Biri feyz-i akdes diğeri feyz-i mukaddestir. Âyan-i sabite ve istidadat-ı asliyelerinin Zat-i Hak'tan ilm-i İlâhî'de husulü Feyz-i akdesle ve bunların levazım ve tevabileriyle hariçte görünüşleri Feyz-i Mukaddes'ledir. Feyz-i akdes'le ilm-i İlâhî'de malûm olan Âyan-i Sabite'ye Şüun-i zat ve Huruf-i Âliyat dahi denilir. Ezeli ilimde malûmiyetleri ve sübut ve teayyünleri haysiyyetiyle bunlar mec'uliyetten yani yapılmış bir şey olmaktan müberrâ ve münezzehtirler, Çünkü bunların mec'uliyetleri mümkün değildir. Bunlar yapılacak bir şey olmak için evvelâ mevcut olmaları lâzımdır. Âyan-i Sabite ise sonradan yapılmış bir şey olsalardı Zat-i Hak'ın mahall-i havadis olması lâzım gelirdi. Bunun için ehl-i keşif eşyanın mahiyetleri meç'ul değildir demişlerdir. Eşyanın mahiyetleri ilm-i ezeli'de malûm ve fakat mâdumdur. Bunlar, yani mâdum olan Âyan-i Sabite Hak'ın varlığından izafe edilen envar ile belirmişlerdir. Şu beliren mevcudat-i hariciyenin mahiyetleri itibariyle hiçbir varlıkları yoktur. Urefa-i Sofiye (كان الله ولم يكن معه شيء) Allah vardır. Allah ile beraber bir şey yoktur. Hadis-i şerifine zeylen (الآن على ما عليه كان) Şimdi olduğu üzeredir demişlerdir. Muhyi'd-din-i Arabî'nin Fütuhât-i Mekkiye'de Âyan-i Sabite hakkında daha şümüllü ifadeleri vardır. Fütuhât'ın 312 nci babında malûmatı üç kısma ayırıyor. Biri vücud-i mutlak, diğeri adem-i mutlak, üçüncüsü dahi bunların arasındaki hadd-i fasıldır diyor. Vücud-i mutlak, hiçbir kayıt ile tekayyüt etmiyen lizatihi vacibül-vücut olduğu gibi adem-i mutlak da muhalün-lizatihi ademdir.

Böyle tamamı tamamına mütekabil her iki nakızın birbirlerinden temeyyüzleri için aralarında mutlaka bir hadd-i fasıl'ın bulunması ve böylece birbirlerinin sifatiyle ittisafın mümteni ve müstahil olması zaruridir. Hadd-i fâsıl'ın miktarı her iki tarafa nisbetle bilâ ziyadetin velâ noksan aynı seviyededir. Bu hadd-i fâsıl'a berzah ve berzahül-berazih denilir. Her iki tarafa nisbetle bizatihi aynı seviyede bulunduğundan bir tarafı vücuda ve diğeri tarafı adem'e nazırdır. İşte üçüncü malûm budur. Bütün mümkünatın âyan-i sabite'leri bunun içindedir. Vücud-i mutlak ve adem-i mutlak nâmütenahi oldukları gibi bu hadd-i fâsıl dahi nâmütenahidir. Vücud-i mutlak'ın kendisine müteveccih olduğu vecheden âyan-i sabite'nin sübutu onun tecelligâhıdır. Âyan-i sabite'den herhangi (إنما امره اذا اراد شيئاً ان يقول له كن فيكون) Bir şey murad edince ona ol demesiyle oluverir. Âyet-i kerimesi gereğince Kün = ol = emrinin muhatabı (şey) namını alıyor. Adem'i mutlak'ın kendisine müteveccih

olduğu ayan-i sabite esasen mevcut olmadığından (Kün) diye muhatap oluyor. Çünkü: (Kün) = ol = demektir. Bu vücudî bir harftir. Eğer zivücut yani var bir şey olsaydı ona var ol diye hitap edilmezdi. Bu nâmütenahi hadd-i fâsıl bir berzah'tır. Bütün mümkünat nasıl ise ve bütün ahvâl, âraz ve sıfatıyla nasıl olacak ise hep bu nâmütenahi berzah'ın ihatasındadır.

Arapçada *halk* yaratmak demek olduğu gibi ayrıca takdir ve tasvir mânasına gelmektedir. Türkçe'de yaratmak kelimesiyle yaramak kelimesi birbirleriyle münasebattardır. (Yaratmak) müteaddi bir fiil olduğu gibi (yaramak) lâzım bir fiildir. Taramak ve taratmak fiilleri gibidirler. İsa Peygamber aleyhisselâm (انى اخلق من الطين كهيئة الطير) ben çamurdan kuş heyeti gibi bir şekil takdir ve tasvir eylerim, âyetinde aynı mâna görülüyor. Muhyi'd din-i Arabî Fütuhat ı Mekkiye'nin altıncı babında malûmatı, yani bilinecek şeyleri altı kısma ayırıyor ve diyor ki: Malûmatın birincisi (vücut ü mutlak) Taâlâ ve Tekaddes Hazretleridir. Vücut, mutlak olduğundan ne bir şeyin malûlü, ne de illetidir. Varlığı kendi zatiyledir. Bizim için bilinmesi ancak sıfatının bilinmesinden ibarettir. Çünkü, varlığı kendi zatının aynıdır. Onun için varlığı yani Zat-i Ülühiyeti asla bilinemez. Lâkin Zat-i Ülühiyetine nisbet edilen kemal sıfatları bilinebilir. Zatının hakikatı ne bir delil ne de bir bürhan ile anlaşılabilir, ne kendi bir şeye benzer, ne de bir şey kendine benziyebilir. Bizim için Allah'ı bilmek (ليس كمثل شي) âyet i kerimesi mucibiyle misli gibi bir şey olmadığını bilmektedir. (ويحذركم الله نفسه) âyet i kerimesi Zat i Ülühiyetini bilmeye çalışmaktan bizi menetmektedir.

(تفكروا في آلاء الله ولا تنفكروا في ذات الله) Allah'ın nimetlerini düşünün, Zat-i Ülühiyetini bilmek için tefekkürlerde bulunmayın, hadis-i şerifi âyet-i kerimeyi müfessirdir. Ehl-i tasavvuf Allah ü Azimüşşan'ı ehadiyet mertebesinde vicdanlarının sezdiği ve duyduğu görüş ve anlayışlarını ifade edebilmek için vücut-ü mutlak sıfatından başka bir tâbir bulamamışlardır. Celâl'i Devvanî hazretleri (Zevrâ) risalesinde:

وان قيصاً خيط من نسج تسعة وعشرين حرفاً عن معاليك قاصر

dediği gibi yirmi sekiz heca harufu târ-ü pûd'undan işlenmiş ve dikilmiş bir gömlek Zat-i Ecell ve akdes'in maâlisine nisbetle kasırdır. Mukaddes celâleti akılların erişebileceklerinden çok üstündür. Hattâ vücut-ü mutlak tâbirindeki itlak kaydından dahi münezzehtir. Ve bu vücut i mutlak Zat-i akdes'in aynı olduğu mükâşefe tarihiyle sabit olduğu gibi Seyyid Şerif-i Cürcanî hazretlerinin Tecrid şerhi haşiyesinde irad eyledikleri bürhan-i mantikî en parlak bürhanlardandır. Aynen tercümesi şöyledir: İnsan gibi varlığa mugayir herbir mefhum nefsül'emirde mevcut olabilmek için varlık kendine munzam olmayınca asla mevcut olamaz ve varlığın kendine inzimamını aklın mülâhaza eylemediği bir şeyin varlığına hükmedilemez. Şu halde vücuda mugayir olan mevcut var olabilmek için başkasına muhtaç olunca mümkün vücut olur. Mümkünül-vücut olan hiçbir şey vacibül vücut değildir. Halbuki vacibül-vücut'un mevcut olduğu bürhan ile sabit bulunduğundan Mümkünül-vücut'un hilâfına olarak vücutun ancak kendi aynı olması icabeder. Çünkü: Vacibül-vücut kendi zatına mugayir ve kendi zatına zaid bir emir ile mevcut olmayıp belki bizatihi mevcuddur. Vacibül-vücut'un aynı olduğu için vücutun da böyle olması zaruridir. Şu mantikî neticeye nazaran vücut haddi zatında bir cüz'i hakikidir. Efradı olabilecek bir mefhum-i küllî değildir. O kendi zatiyle kaimdir. Teaddüd ve inkısam imkânından ve gayriye âriz olmaktan münezzehtir.

Şu bürhan ile vacibül vücud'un vücud-u mutlak olduğu tahakkuk etmektedir. Vücud-i mutlak demek gayr ile mukayyet olmaktan ve gayrine munzam olabilmekten münezze ve müteâlî demektir. Binaenaleyh mümkünatin mahiyetlerine vücudun âriz olabilmesi tasavvur edilemez. Mümkünatin varlıkları bunların Cenab-i Vacibül-vücud'a bir nisbet-i mahsusaları olabilmek mânasından ibarettir. Bu nisbet-i mahsusa ile anlaşılması vücud-i muhtelif ve enha-i şetta üzerine müteazzirdir. Vücud cüz'î-i hakikî ise de, mevcud bir mefhum-i küllîdir. Şu beyanat üstadlarımızın vücud hakkındaki mütalâalarının hulâsasıdır. Bunu ancak ilimde râsih olanlar idrâk edebilirler demişlerdir. Seyyid Şerif'in şu beyanatına büyük kardeşim rahmetli Muhyiddin Mahvî efendinin Vahdet-i vücud'a dair te'lif eyledikleri (Müktebesat-ı satia) adlı eserinde dahi böyle bir delil-i mantıkî görmüştüm. Mezkûr eser vahdet-i vücud'un kavaid-i esasiyesine dair iktibas unvaniyle müteaddit kaidelerden bâhistir. Delil-i mantıkî'yi ihtiva eden birinci iktibasında diyor ki: Vücud-i harici ile muttasif her bir şey kendine muhtas olan eserlerinin kendi üzerine terettüp edebilmesi için ayrıca bir zamimeye muhtaç ise, yani o zamime olmayınca kendine muhtas eserler kendi üzerine terettüp etmeyecek ise, ona mümkünül-vücut denilir. Eğer bir zamimeye muhtaç olmayıp da kendi zatına mugayir bir emrin inzımanı olmaksızın o eserler kendi üzerine terettüp ediyorsa vacibül-vücut olur. Mümkünül-vücut'un muhtaç olduğu zamime vücudun kendisidir. Vahdet-i vücud'a kail olan keşif ve şühud erbabına göre vacibül-vücut'un zatı zamimenin aynıdır. Şu birinci iktibas mütaakıp ikinci iktibasında dahi diyor ki: Tasavvuf terimlerinde hiçbir nisbet ve itibar mülâhaza edilmeksizin varlığın hakikatına vücud-i mutlak, zat-i baht, gayb-i hüviyet, ehadiyet-i zatiye denilir. Bu makam kesret-i vücudiye ve itibariyeden mutlak olduğu için bu mertebede Zati Hak'kın kendi zatını kendi zatında kendi zatiyle şühudundan gayri bir şühud yoktur. Bu makamın ilmen ve aynen tenezzülât mertebeleri vardır. Tenezzülâtın ilmen ilk mertebesi bütün şüünü İlâhiye ve kevniye-i ezeliye-i ebediye'yi cem eden bir şe'n-i küllî ile tenezzül etmesi, yani ilm-i İlâhî'nin bu şe'n-i küllî ile mültebis olarak şüunât arasında imtiyaz olmaksızın veçh-i küllî üzere onları cem eylediğini bilmesidir. İşte suver-i ilmiyeyi câmi olan ilm-i ezeliye bu şe'n-i küllî ile tebbüsü ve malûmiyetle tekayyüdü itibariyle (Hakikat-i Muhammediye) derler. Lâkin itibaratın intifası mülâhazasiyle (Ehadiyet) ve sübutiyle (Vahidiyet) namını verirler. İntifa ve sübutu her iki türlü mülâhazasına salâhiyeti itibariyle dahi (Vahdet) ve (Berzah-i evvel) derler. İlm-i ezeli'nin şe'n-i küllî ile mültebis olarak şüunât arasında imtiyazın hususiyle alâ veçhi-ttafsil tenezzülü mertebesine (teayyün'ü sanî) denilir. Bu mertebedeki suret-i ilmiye kalem-i Alânın hakikatıdır. Tenezzülâtın mertebeleri böyle malûm olunca Zat-i Hak'kın suver-i malûmiyeti şüun ve sıfat ile mültebis olduğu halde mümkünatin hakikatleri olduğu anlaşılmiş olur. Şu halde İlm-i İlâhî bir şe'n ile mukayyed olarak itibar edilirse suret-i ilmiye mümkünattan bir mümkünün hakikatıdır. Şüunât ile mukayyed olarak itibarî halinde dahi mümkünatin hakikatleri olur. Fealâ haza mümkünatin hakikatlerine teallük eden İlm-i İlâhî zat ve şüunâtına taallük eden ilminin aynı demektir. Ürefay'î sufîyenin (علم الحق بالعلم عين علمه) Hak'kın âlemi bilgisi kendi zatının bilgisinin aynıdır, dediklerinin mânası budur. Aleme taallük eden İlâhî bilgi kendi zatına taallük eden bilgi ile birleşiyor. Seyyid Şerif'in vücud-i mutlak bir cüz-i hakiki olarak bürhan-i mantıkî ile isbatı nazar-ı dikkate alınınca Müfekelliminden Sa'd-i Teftazanî gibi bazı zevatın vücud-i mutlak'ı makulât-ı sabite kabîlinden ancak efradının vücudiyle kaim olabilecek bir küllî tabii olmak üzere telâkkî

edişleri arasında ne kadar mübâyenet olduğu görülür. Telâkkî ve maksatlar böyle birbirlerinden ayrılınca münazaaya artık mahal kalmaz. Her tarafın kendi istilâhları dairesinde mütalâaları birbirlerini nâkız değildir. Mukaddemede tasrih edildiği üzere şarkın Brahma ve Budilerince dinî bir akide olarak kabul edilen ve bazı Yunan hükemasınca mezhep ve meslek şeklini alan ve son asırlarda Spinoza ve Fichte gibi feylesoflar tarafından terviç ile Panteizm namıyla anılan vücudiye mezhebi tetkik edilirse bu mezheple Muhyi'd-din-i Arabî hazretlerinin tedvin eylediği vahdet-i vücud arasında ne kadar büyük farklar olduğu görülür. Vahdet-i vücud âyât-i kerime ve ahadis-i celile'nin ibarât ve işaretiyle tedvin edilmiş ilâhî bir ilm-i ilhamîye halîdir. Vücudiye mezhebinin almış olduğu eşkâl sırf beşerî fikirlerin mahsulüdür. Bilhassa (cevher) ve (imtidat) gibi mefhumlar üzerine Allah ile Masivayı birleştirerek ittihad ve hulûl suretinde eşyayı Allah ile müttehid yahut Allah'ı tabiat içinde mevad ile kaim görmekle ileri sürülen birtakım saçma düşüncelerdir. (تمالى الله عن ذلك علواً كبيراً) Vücudiye mezhebiyle vahdet-i vücud arasındaki fark-ı azîmi Abdurrahman-ı Camî hazretleri:

حکمت یونانیان بیغام نفس است و هوا حکمت ایمانیان فرموده پیغمبر است³

beytiyle ne güzel tasvir eylemiştir. Zamanımızda İlm-i Ledünnî'nin menabi-i diniyesiyle mâbadettabia felsefesinin menşe ve mezheplerini vukuf-i tam ile tetkik ederek Âlem-i İslâm'a pek mühim eserler ihda eden dahiliye muhasebeciliğinden mütekait rahmetli İsmail Fennî beyin (Vahdet-i Vücud ve Şeyh Muhyiddin-i Arabî) adlı matbu eseri mütalâa edilirse vahdet-i vücud'un safay-i saf-i rûhanisini Hindistan'ın ve garbın akide ve fikirlerini karıştırmakla bulandırmak isteyenlerin sözleri ne kadar saçma ve eracif kabilinden olduğu görülür.

Muhammed Muhyi'd-din-i Arabî (*Anka-i Muğrip*) eserinde ilâhî isimlerin mefhumları hakkında gayet derin görüşlerini beyan ederken evvelâ diyor ki: (hay) ismi celili diğer isimlere mütekaddimdir. Zuhurda diğer bir ismin tekaddüm etmesi mümkün değildir. Birinci isim sıfatiyle mevsuf olmaktadır. Hak Taâlâ (الله لا اله الا الله) (الله لا اله الا الله) buyuruyor. Hayat ile mevsuf olmıyandan diğer isimlerin varlıkları imkânsızdır. Hay'ın hakikati hayatı lizatîhi olan demektir. Hiçbir kimse böyle bir vasıf ile mevsuf değildir. Bu Hak Taâlâ Celle ve Alâ'ya hâs bir sıfattır. Hay, Âlim, Kaadir, Mürîd, Semî, Basîr, Mütekellim, Bakî gibi ilâhî isimlerin birbirlerine tevakufu dikkat nazarına alınca görülür ki irade olmayınca Kudret-i İlâhiye bir şeyin icadına taallük etmez. Nasıl ki Hak Taâlâ İcad edeceğine bilmedikçe irade eylemez. İlâhî esmâ, müsemmaları huzurunda zamansız toplantıda birbirlerine: Zatlarımıza bakınız dediler. Her isim kendi zatına bakınca halık bir mahlûku ve müdebbir müdebberî ve mufassil bir mufassal'ı ve musavvir bir musavver'i ve razık bir merzuk'u ve kaadir bir makdur'u, mürîd bir murad'ı ve âlim bir malûmu göremedi. Birbirlerine: Nasıl olmalı? dediler. Bizim satvet ve kükümlerimizin zâhir olabilmesi âlemin hakikatlerince talep edilen ayan'ın vücudu için (Bârî) ism-i celiline ittiba eylediler. Bârî İsm-i Celili, bu iş: ihatasında bulunduğum (Kaadir) İsm-i celiline ait bir keyfiyettir dedi. Ankâ-i Muğrip diy orki: bunun bütün aslı mümkünat, ademleri halinde zillet ve iftikar ile İlâhî isimlere yalvardılar. Adem birbirlerimizi idrak etmekten bizleri körleştiriyor, size ifası icabeden tâzimatta bu-

³ Yunan felsefesi nefis ve havadan mühem haberlerdir. İman ehlinin hikmeti ise Peygamber'in emirleridir.

lunamıyoruz. Bizim ayan'ımızı izhar ile varlığın kisvesini giydirecek olursanız sizlere gereken iclâl ve hürmette bulunuruz ve bizim üzerimizde saltanatınız bilfiil zahir olur. Çünkü bu andaki saltanat bilkuvvedir, sizden dileklerimiz hem sizin ve hem bizim için yarıyacak şeylerdir. İlâhî isimler dediler ki: bu husus mürid'in ihtası dahilindedir. Varlığı tercih ve tahsis edebilir. Toplanıp sizleri var eyleriz. Bunun üzerine mürid'e iltica edince (Kadir): doğru söylüyor, lâkin (alim) isminin hükmünden haberim yok, varlığınıza hükmü taallûk etmiş midir? Ana müracat ediniz. Alim ismine böylece müracaatlarında: sizin icadınıza ilmim taallûk etmiştir. Lâkin edebe riayet evlâdır diyor. (Allah) Lafza-i Celâli'nin medlûlüne keyfiyet ârz edilince: ben sizin haklarınızı cem edenim. Kemâl ve tenzih vasıflarıyla mevsuf mukaddes zatın deliliyim. Allah Lafza-i Celâli'nden (mütekellim) ismi mümknat ve esmâ'ya tercümanlık ile müsemmanın söylediklerini bildirmesi üzerine alim ve kadir ve mürid taallûk eylediler. Ekvan'da ayan ve âsar zâhir olarak birbirlerine tasallut ve birbirlerini kahr etmekle münazaa ve muhasama başlayınca mümknat (alim) ve (müdebbir) isimlerinin ikaziyle ayılıp ey İlâhî isimler: hükümlerinizi bir hizay-i malûm ve bir haddi mersum üzere cereyan ederse varlığımızı muhafaza ve tesirlerinizi vikaye edeni bulabilirsiniz bizim ve sizin için daha elverişli olur. Hepiniz Allah-u Taâlâ'ya iltica ediniz, size bir hudut gösterecek bir kılavuz göndersin ki ona göre hareket edebilirsiniz, yoksa hep helâka gitmiş olursunuz deyince aynı re'y ve maslahat budur diyerek (müdebbir) ism-i celîli'ne müracaat eylediler. Müdebbir ism-i celîli evet benim vazifemdir, bu işi ben görürüm demekle Hakkın emriyle (Rabb) İsm-i celîline döndüler ve maslahat neyi icabediyorsa onu yap dediler. Rabb ism-i celîli kendine yardımcı iki vezir ittihazıyla işe başlamış oldu. (يدبر الامر ويفصل الآيات لعلمكم ببقاء ربكم توتنون) emri tedbir ve âyetleri tafsil eder. Ola ki Rabbınızın didarına îkan etmiş olasınız âyet-i kerimesi böylece oluşu beyan buyurmaktadır.

Muhammed Muhyi'd-din-i Arabî-i Tâi misal âlemi gerçekleri arasında gönül mükâşefeleri alanında Seyyid-i Kâinatı müşahede eylediğini haber veriyor. Maksudları mâsum ve meşhedleri mahfuz, mansur ve müeyyed idi. Bütün Rûsül-i kiram huzurunda sıralanmışlar ve ümmetlerin en hayırlısı olan ümmeti dahi önlerinde dizilmişler idi. Teshir melekleri Arş'ın makamı çevresinde deveran ediyor ve iyi işlerle vazifeli melekler onun önünde saf bağıyordu. (Sıddîk) Yemin-i enfesinde ve (Faruk) yesar-i akdesinde idi. (Hatem-i velâyet-i Muhammediye) önünde diz çökecek inşadan haber veriyordu. İmam Ali selâmüllâh-i aleyh hatemden tercümanlık ediyor. Zünnüreyn hayasının örtüsü ile şûûnatına doğru ilerliyordu. Allah u Ekber en büyük efendimiz döndü ve hatemiyette müşterek olduğumuzdan bana baktı ve dedi ki: ya Muhammed kalk, beni gönderene senahân ol, benim beşerî cismaniyetimden senin cesedinde bir Şa're (kıl) vardır ki o senin varlığın üzerinde hâkimdir. Bensiz durmaya tahammül edemez, bana ancak bütünlüğünle dönebilirsin ve mülâkatımızın miskül-hitam olabilmesi için herhalde döneceksin.

TÜRK MİNYATÜR KAYNAKLARINA BİR BAKIŞ

TAHSİN ÖZ

Türk resmine dair yaptığımız bir etüdde «İslâmiyetten evvel Orta Asya'da ve bilhassa Uygur Türklerinin pek ileri götürdükleri ve muhtelif sahalarda tatbik ettikleri resim sanatının; İslâmiyetten sonra durmamış ve muhtelif kanallarla Anadolu'ya intikal etmiş» olduğuna işaret etmiştik¹. Şimdi pek mühim bu mevzuu aydınlatacak malzemeyi tanıttırmaya çalışacağız.

Malûm olduğu veçhile, şark minyatürleri üzerinde çalışmalar ve neşriyat, son asırda başlamış ve geniş ölçüdeki yayınlar ise ancak yirmi beş seneden beri devam etmektedir. Ne çare ki bu neşriyatın bir kısmı Türk minyatürünü ihmâl ve birkaç sözle geçmekte² bazıları da yaptığı tasnifte hiçbir esasa dayanmıyarak — belki de görebildiği malzemeye bağlanmış bulunduğundan — bu minyatürleri 1574-1594 senelerine sıkıştırmıştır³. Hattâ «Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan 1874 tarihine kadar Türk ressamlığı ve Türk resmi yoktu, bu hususta yaptığım araştırmalar ancak iki sanatkâr isminin keşfine müncar oldu» diyenler de var⁴. Diğer bir yazar ise, mevzuun dışına da çıkarak «Osmanlı Türk'leri ihtimal ki en az orijinaliteleri olanlardır. Anadolu'ya hükümet teşkilâtının ne olduğunu bilmiyen göçebe halinde geçmişler ve ellerine parça parça düşen toprakların idaresini, Rum tebaalarından öğrenmişlerdir⁵» dedikten sonra deniz savaşlarını, Mercî-Dabık muharebesini, mimari eserlerimizi, elhasıl bütün Türk varlıklarını yabancı unsurlara bağlamak-tadır. Ancak bundan sonra mevzuuna girerek «resimde ustaları İranlılardır. İranlı ressamların, sanatlarını doğuda Hindistana, batıda Türkiye'ye kadar yaymaları zekâlarına bir delildir. Osmanlıların İran resmine ilgi göstermeleri İstanbul'un fethinden sonraki zamana raslar. Bunda da Sultan Hüseyin'in oğlu Bediü-zamanın İstanbul'a getirdiği kıymetli malzeme müessir olmuştur. Böylece İran resminin yüksek devirlerinde yapılan minyatürler Osmanlı sanatkârları tarafından örnek olarak kullanıldığı, fakat XVII nci asır sonlarına doğru Safavi ressamlarının yeni tarzlarını taklide kalkıştılar. Tahmin edileceği gibi İran sanatkârları, boğazın kıyılarında kurulmuş olan bu devletin önüne parlak sanat eserlerini serdiler. Türk ressamlarının gösterdikleri orijinalite, İranlılarda model bulamadıklarından, padişah ve saray adamlarının kıyafetleri ile harb ve bilhassa deniz savaş resimlerine munhasır kalmıştır» diyor.

Kısaca hulâsa ettiğimiz bu cilt cilt kitaplardaki yersiz ve acıklı iddiaları burada cevaplandırmaya bittabi imkân yok. Gayemiz, bu derece sathi görüşle veya hut garazkârane zihniyetle Türk sanatları üzerinde hükümler verilmiş olduğunu belirtmek ve sanat mevzularımızın, ancak kendi gücümüzle çözülebileceğini birçok

¹ Tahsin Öz, Türk el işlemleri ve resim daireci. Güzel sanat'ar No. 4.

² E. Blochet, Musluman Paintig. London,

³ A. K. Coomarswamy. Les Miniatures Orientales, 1929 Bruxelles.

⁴ Adolphe Thalass. L'art Ottoman. les peinters de Turquie

⁵ T. W. Arnold. The Islamic Book 1929.

vesilelerle olduğu gibi burada da tekrarlamaktan ibarettir. Nitekim son yıllarda birçok sanat şubelerindeki çalışmalar Türk sanat kudretini tebarüz ettirmiş ve ettirmektedir. Filhakika memleketimizde Türk sanatları üzerindeki çalışmalar, pek geç kalmış olmakla beraber, bugün üniversitelerimizde sanat tarihi bölümleri teşekkül etmiş bulunmaktadır. Güzel Sanatlar Akademisinde ayrıca minyatürler yapılmakta ve tarihi araştırılmaktadır. Yakın zamanlara kadar Çiniliköşk müzesinde, birkaç parça minyatür bulunmakta iken, şimdi yalnız Topkapı Sarayı müzesinde başlıbaşına salonlarda, binlerce minyatür ve resim teşhirdedir. Bu müzenin kütüphanelerinde bulunanlar da dahil edilince, minyatürlerin sayısı on beş bini bulmaktadır. Bu hatıra gelmiyecek bir hazine ve bir kaynaktır. Ayrıca Topkapı Sarayı müzesi arşivi de tasnif edilmiş olduğundan burada mevzuu aydınlatacak birçok kıymetli malzeme bulunuyor.

İşte bu malzeme, kompozisyonu ile renkleriyle muazzam bir Türk minyatür sanatının olduğunu ve tarihinin pek eskilere dayandığını ortaya koymuş ve gün geçtikçe sahası genişlemektedir. Yığın halindeki bu sanat eserleri öyle dile geliyor ki, birer birer Türk nakkaşları, eserleri, hususiyetleri anıt halinde canlanıyor⁶.

Mevzu o kadar genişlemiş ve mesnetler o derece kuvvetlenmiştir ki Türk minyatürünün derin köşelerine kadar süzülme zamanı hulûl etmiş ve yapılacak etüdler ve mukayeselerle ortaya konacak malzeme, dünya sanat tarihinde hayret uyandıracak bir durumdadır.

Fatih Sultan Mehmet, dünya tarihinde nasıl bir çağ açmış ise bu asırda Türk sanatları da yeni bir devreye girmiştir. Bu genç ve olgun hükümdar, İstanbul'un fethini mütaakıp, Ayasofya'yı, kenisei - nefisei - münakkşe cümleleriyle vakfiyesine dercederek ebedileştirmiş, devrinin muazzam Üniversitesini kurmuş, ilim sahasında ve çeşitli sanat mevzuunda muazzam hamleler yapmıştır. Resim mevzuunda, garbin en tanınmış ressamlarından Matteo de Pasti'yi, Costanzio de Ferreray ve nihayet Gentile Bellini'yi celbetmiş resimler ve madalyalar yaptırmış ve hattâ heykel yapılması üzerinde bile durulmuş. Fakat yalnız garbın değil şarkın da sanat eserlerini ve resimlerini toplamış, pek tabii bu sanatkarlar da Fatih sarayında yer almışlar.

İşte bu yazımızda, Fatih devrinde toplanan resim malzemesini tanıttırmağa çalışacağız. Uzun senelerden beri incelemelerde bulunduğumuz bu eserlere dair tanınmış birçok âlimlerle temasta da bulunmuştuk. Fakat neşri için bu vadideki çalışmaların ilerlemesini bekliyorduk, şükranla arz edilir ki, kısa zamanda bu geniş mevzuun ortaya konabileceği bir muhit vücut bulmuştur. Bilhassa İstanbul Edebiyat Fakültesi ile Ankara İlahiyat Fakültesinin el birliği yapması ilmi çalışmalarımızda en mesut bir örnek olacaktır. Binaenaleyh minyatür tarihimizi aydınlatacak kaynaklardan ancak ikisine işaretle iktifa edeceğiz:

Bunlardan biri, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde Hazine kısmında 2153 numarada kayıtlı ve şimdi yazı ve minyatürler salonunda teşhirde bulunan albümdür. 0,34×0,50 ebadında olup 298 sayfadır. Vaktiyle birçok yazma ve nadir

⁶ Dr. A. Süheyl Ünver Ressam Nigârî hayatı ve eserleri Ankara 1946.

Prof. " " " Ressam Levnî hayatı ve eserleri İstanbul 1949.

" " " Ressam Nakşi hayatı ve eserleri " 1949.

Nourullah Berk La Peinture Turque, Ankara 1950.

eserlerle beraber Yıldız kütüphanesine aldırılmış belki aslı cildi parçalanmış olduğundan veyahut bir yenilik ve yeknesaklık gayesiyle kırmızı marokenden alafranga cilt yapılmış bu yüzden sayfa kenarları da kesilmiştir. Albümde muhtelif hattatların birçok yazıları, XV inci asra ait tahta kılışlarla basılmış Avrupa resimleri, kâğıt oymalar (katılar) nihayet muhtelif boyda Çin'den başlayarak Avrupa dahil olmak üzere 298 adet minyatür ve resim bulunmaktadır. Bunların arasında Fatih'in iki portresi de vardır ki, biri garp tekniğinde olup Armanak Sakızıyan bunun G. Bellini tarafından yapılmış olduğu düşüncesinde ise de biz, gençlik zamanını gösterdiğinden madalyalarla da mukayese ederek Costarzio de Ferri'yan'ın eseri olduğu kanaatindeyiz, diğerinin de şark tarzında olması Fatih'in ressamı Sinan beyin elinden çıktığını gösteriyor. Fatih'in resimlerini muhtevi bulunması yüzünden (Fatih Albümü) namıyla isimleştirmiştik.

İçindeki yazılar tetkik edilince; imzalı veya imzasız çeşitli karakterde olan bu yazılardan tarihi olanların en eskisi (721) 1321 ve en yenisi de (888) 1483 tarihlidir. Yüzlerce yazıdan iki tanesi Fatih'in ölümünden sonraya tesadüf ediyor. Herhalde bu malzeme Fatih zamanında toplanmış belki oğlu İkinci Bayezit, yazıya da pek meraklı olduğundan bunları teclit ettirmiş olması pek varittir. Fatih; gayr-i islâmî resimli birçok yazmalar ve haritalar da toplattırmıştır. Böyle sanat eserlerinden mürekkep malzemenin albüm şekline getirilmesinin bir ihtisas ve meslek halinde olduğu da Ahmet I zamanında yapılan bir murakkam mukadde-mesinde belirtilmektedir. İşbu albüm, Arnold'un iddiası hilâfına Fatih devrinde görüş zaviyesinin yalnız İran'a munhasır kalmadığını Çin'den başlayarak Garba kadar bütün dünyaya şamil olduğunu gösteriyor ki, o devirde bu kadar ihatalı sanat hareketi örneğini göstermek pek müşkül olsa gerek. Aynı zamanda bedi-üzzaman'ın getirdiği bildirilen yazmalardan çok evvel sanat eserlerine kıymet verilmiş ve toplanmıştır⁷. Elhasıl Fatih, İstanbulu, doğu ile batı ilim ve sanatının kaynaştığı bir merkez haline getirmiştir.

Bu albümdeki minyatürlere gelince; bazıları iki sayfayı kaplamakta olup adeta bir tablo şeklindedir. Binaenaleyh bunların ekseriyeti, İran minyatürlerinde olduğu gibi kitap resimlendirilmesi mahiyetinde olmayıp, başlı başına birer pentür ve desendir. Minyatürlerin bir kısmı Çin, Timorid ve İrandır. Fakat geri kalanların, çalışma tarzı, kompozisyon ve mahiyet itibariyle bambaşka olup ilk defa görülmektedir. Bazılarında birtakım imzalar vardır ki bu isimlere de sanat âleminde yine ik defa raslanıyor.

İmzalar: Kâr-ı-şeyhi, Kâr-ı-üstad Şeyhi Nakkaş, Ameli-üstad Şeyhi, Kâr-ı-şeyhi Nakkaş. Kâr-ı-üstad Mehmed Siyah kalem, Ameli-üstad Mehmed Siyah kalem, Mehmed Siyah kalem. Kârı-derviş Mehmed. Kârı-Sunullah. Kârı-dervişî-Hasan. Kârı Hardek. Kârı Fazlullah. Kârı Halil. Amelî Şeyh ül Yakubî. Amelî Hoca Abdulhay. Amelî Ahmet Musa. Kârı Devletyar. Kârı üstad İzzettin. Kârı üstad Ahmed Lâçin. Bazılarına da (Kârı Hattay) diye yazılmıştır.

Bu albüm üzerinde Cumhuriyeti mütaakıp yıllarda, A. Sakızıyan epey çalışmış ve verdiği notta «gerek Yakubî lâkabını istimâl eden gerek dokuzuncu asrın ikinci yarısında Tebriz'de bulunmuş müteaddit hattatların hudutsuz ve hesapsız yazılarından anlaşılacağı veçhile bu murakka, Akkoyunlu Sultan Yakup için tertip olunmuş-

⁷ Bediüzzaman (920) 1514 te memleketimize iltica etmiş ve (923) 1517 de vefat etmiştir.

tur» diyordu. Filhakika Yakubî imzalı birçok yazılar bulunmakta fakat yukarıda işaret ettiğimiz veçhile Avrupa basmaları ve desenleri de var. Buna Fatih'in de resimleri ilâve edilince, bu albümün Osmanlı sarayında tanzim edildiği muhakkaktır. Minyatürler hakkında da namesbuk dedikten sonra bir kısmının, Ming devri Çin eseri olduğunu belirtmektedir. Halbuki ipekli kumaş üzerine olan bu minyatürler için A. K. Coomaraswamy, «par des artistes de Khatai» 15 inci asır Türkistan diyor. Sakızyan diğer minyatürler için de 6—9 uncu asır Moğol, Timuri, İlhani ve İrani eseri olabileceğini düşünüyordu. İşte Sakızyan minyatürler üzerinde de tereddüte düşmekte ve nitekim seneler geçtikten sonra neşrettiği kitabında⁸ bu minyatürler için, «Dessin Chinois ou copie d'après le Chinois» veyahut herat ekolü dedikten sonra «Dessin dans le style Chinois» diye şerh vermiştir. İşte Çin yahut Çinden kopye edilmiş veyahut Çin stilinde yapılmış gibi izahlar bir tereddüt ve minyatürün mahiyetinin tesbit edilemediğini göstermektedir. Aynı zamanda Çin dedikten sonra İran minyatürleri kitabına girmemesi lâzımgelirdi. Hakikaten bu minyatürlerde İran minyatürleriyle müşterek bir vasıf ve hattâ karabet görülemez, bazılarında Çin tesiri hatıra gelmekte ise de bu da incelenecek olursa netice berakistir. Çünkü Çin tarihinde «zaten ressamlık sahasında batı ve bilhassa Türkistan tesirinin ne kadar büyük olduğunu görüp hayret etmemek mümkün değildir. Ancak yabancılar; tanrı tasvir etmesini bildiklerinden Budist mabetlerinin tezyinatını yapmak için geliyorlardı. Vakaa Çinliler buressamlara sanatkâr nazariyle bakmıyorlardı. Fakat onların maharetine ve tekniklerine hayran oluyor ve onlardan sanat öğreniyorlardı. Son zamanlarda Türkistan'da yapılan kazılarda duvar resimleriyle süslenmiş pek çok Budist mağara mâbetleri bulunmuştur. Bunlar bize Orta Asya halkının elbise ve eşkâli hakkında zengin bilgiler vermektedir.»⁹

İşte bu izahat, Sakızyan'ın Çin deseni veya kopyası dediği minyatürlerin bilâkis Çin eserlerine tesir etmiş eski Türk minyatürleri olduğunu gösteriyor. Hakikaten bu minyatürlerde şahıslar elbiseleri, eşyaları muhitin hayatını fevkalâde canlandırmaktadır ki çok olgun bu natüralizm hayranlık vermektedir. Çehreler, kıyafeler ve tipler tamamen Türktür. Topalar devrine ait mağara resimlerinden başka Tourfanda bulunan VIII inci asra ait minyatürlerle de mukayese edilince albümdeki eserlerin sanat karabeti ve bağlılığı devirlere ve sanatkâra göre değişikliklere rağmen tamamiyle tebarüz etmektedir.

Bu minyatürler arasında kuş, hayvan, insan başları ve nebatlar üzerinde öyle etüdler, sanatkârane desenler var ki, emsali görülmemiştir. Birçok sanatkârlar tavus kuşu çizmişler, yahut eshab-ı kehfî canlandırmağa çalışmışlardır. Fakat bu minyatürlerdeki buluş birer harikadır.

2160 numaralı ikinci albümde, aynı ebatta fakat 90 yapraktır. Bunda yazılar çok yer almakta olup ancak 96 minyatür bulunmaktadır. Yazılar yakuttan başlamakta ve Baysungur namını havi (829) 1425 tarihli bir sayfayı da muhtevi olup en son tarihli yazı (917) 1511 dir. Albüm'ün birinci sayfasında ve içinde Sultan Selim I in tuğra şeklinde mührü bulunmaktadır ki onun zamanında tanzim edildiği pek varittir. Bu iki albümde de Ahmed III ün mührüne tesadüf ediliyor ki, bunların Enderun kütüphanesinde de yer aldığı beliriyor.

Minyatürlerde, bundan evvelki albümde sözü geçen sanatkârlardan bazılarının

⁸ Arménag bey; Sakızyan; La Miniature Persane, Paris et Bruxelles 1929.

⁹ Dr. W. Eberhart Çin tarihî, Türk Tarih Kurumu yayınlarından 222—223 sayfa 1947.

isimleri bulunmakta olup ayrıca «Meşkûhu Abdülbaki El-bakûyî» imzasına tesadüf olunuyor. Tetkik edilince; bu albüm birincinin bir mütemimi halinde bir durum arz ediyor.

Şimdi bu minyatür veya resimlerden birkaçını görelim:

No: 2153 sayfa 86. Konaklama. 0,20×0,37.

Yolcu kafilesi konaklamış. Bütün adaleleri, vücut çizgilerini belirtilen atlardan biri başını geriye uzatmış bir yeşilliği koparıyor, yanında tazılar oynamakta, ilerisinde kalın elbiseli ve külâhlı bir şahıs atın eğerini tamir ediyor. Diğer elbiselerini çıkarmış, yukarda iki şahıs çamaşır yıkamakta, üçüncüsü ellerini arkasına çevirmiş yüzükoyun âdeta bir körük halinde, kapaklı bir kazanın altındaki ateşi yakmakta, bunun yanında kap ve kacak bulunmaktadır. Köşede bir sehpaye yaylar, ok keseleri ve matralar asılmıştır. Orta Asyanın tipik ve tamam'ın Türk sima ve kıyafetleri ve eşyası. Bu eşya ve silâhları müzelerimizde de buluyoruz. Renkler sepye, siyah ve kırmızıdır.

Sayfa 28 A — Bir avlanma, 0,30×0,40. Kârı Üstad Ahmed Musa.

Bir kış mevsimi birinci plânda kayalıklar arasında yaprağı dökülmüş ağaçlar ve kuşlar, ikinci plânda iki ayı yavrusu kaçmaktadır. Onun biraz ilerisinde kayalar arasında iki geyik harekete geçmek üzeredir. Arka plânda atlar üzerinde avcılar ve ellerinde yayları ile görülmektedir. Renkler, kırmızı, yeşil, siyah ve kahverengidir.

Sayfa 55 A — Bir kabîle yolda, 0,14×0,29. Kârı Üstad Mehmet.

Minyatürün esas hatları. Kırmızı renkte çizilmiş, elbiselerde aynı renktir, fakat tahrirli bir haldedir. Külâhlar siyahtır. Biri merkebe binmiştir. Yüzlerdeki ifade çok kuvvetli olup arkasında bir hastayı taşımakta olan beşinci şahsa bakmaktadırlar.

Sayfa 65 A — aslan pençesinde, 0,12×0,21. Kârı Halil.

Minyatürün fonu, açık mavi ve üzerinde serpmeye çiçekler, koyu mavidir. Yukarı iki köşede yıldız kullanılmıştır. Aslanın pençesine düşmüş olan adamın sarık ve elbisesi beyaz, iç elbiseleri kırmızı ve yeşil olup şuurunu kaybetmiş ve tam bir teslimiyet içindedir.

No: 2160 sayfa 55 A. — etüd. 0,24×0,35 Amel-i Fazlullah.

Sanatkâr'ın çeşitli mevzuları, iki insan resminden başka geri kalan 20 kadar etüd insan ve hayvan başlarıdır. Bir kısmı da mitolojiktir. El etüdü ne kadar güzeldir. Renkler, yeşil, sarı, kırmızı, pempe, mavi, siyah ve kahverengidir.

Topkapı Sarayı müzesi arşivinde (911) 1505 tarihli bir vesika, Fazlullah isimleri isminde bir nakkaşa 500 akçe verildiğini gösteriyor. Bu suretle geçen sanatkârlardan bir kısmı Fatih sarayında çalışmalar ve hattâ oğlununun zamanına da intikal ettikleri ismi anlaşıyor.

Sayfa 83 A. — Eshab-ı kehf. Kutur, 0,30.

Bir daire içine sıkıştırılan eshab-ı kehf'e ait bu kadar mânalı ve kuvvetli bir ifadeye kolaylıkla raslanamaz. Elbiseler, yeşil, mavi, sarı, eflâton ve kurşinidir. Köpek (kıtımr) siyahtır. Ten renginde olan sima ve ellerin boyası, daha parlaktır.

Sayfa 84 A. — Avlanma. 0,18×0,27. Kârı Üstad Mehmed Siyah kalem.

Atlar üzerinde ava gidiş, ellerinde şahinler ve yanlarında tazı bulunmaktadır. Avcılardan ikisinin serpuşu leopard postundan yapılmıştır ki bu bir Türk ananesi olup ancak kaplan öldüren bunu giyebilir. Yolun ayrıldığı kayaların arasına bir

leopard yavrusu ile beraber sığınmış fakat avcılar bundan habersiz, birbirleriyle hasbıhal etmektedirler.

Sayfa. 90 B. — Arslan ve su sığırı, $0,14\frac{1}{2} \times 0,26$.

Su sığırı, aslanı takip eder bir vaziyette, arslan da müdafaa veya hücumla gelecek bir durumdadır. Her iki hayvanın da bütün adaleleri gerilmiştir. Boğa siyah, arslan açık ve koyu kurşuni renkte, kalçası, ağız tarafı, sarımtıraktır.

İşte örnek olarak verdiğimiz şu birkaç eserin bile, şark minyatür ve pentürleri üzerinde çalışan âlimlerin ehemmiyetle dikkatini çekeceğinden emin bulunmaktayız. Bunlar, mevzu, karakter, çalışma şekli itibariyle, ilk defa görülmekte, imzalar da, yine ilk defa işidilmektedir. Yukarda Çin kaynaklarına dayanarak Türk sanatkarlarının Çine gittiklerini yazmıştık. Aynı Uygur sanatkarlarının Moğol saraylarına da çağrıldığı malûmdur. Bunların Osmanlı saraylarına geldiği ve eserlerinin intikali de beliriyor. Zaten Türk minyatürü olmadığı veyahut İran sanatının kopyesi olduğu iddiaları artık münakaşa bile edilemeyecek birer söz halini almıştır. Binaenaleyh arzettiğimiz bu kıymetli ve nefis malzeme ve diğerleri seri halinde ve mukayeseli bir surette incelenerek neşredilince; Türk minyatürü kaynağının ne kadar eskiye gittiği ve bugün tanınmış olan sanat ekollarına tesiri, sanat tarihi âleminde bir inkilâp şeklinde tecelli edeceğine şüphe etmiyoruz.

A Survey of the Origins of Turkish Miniatures

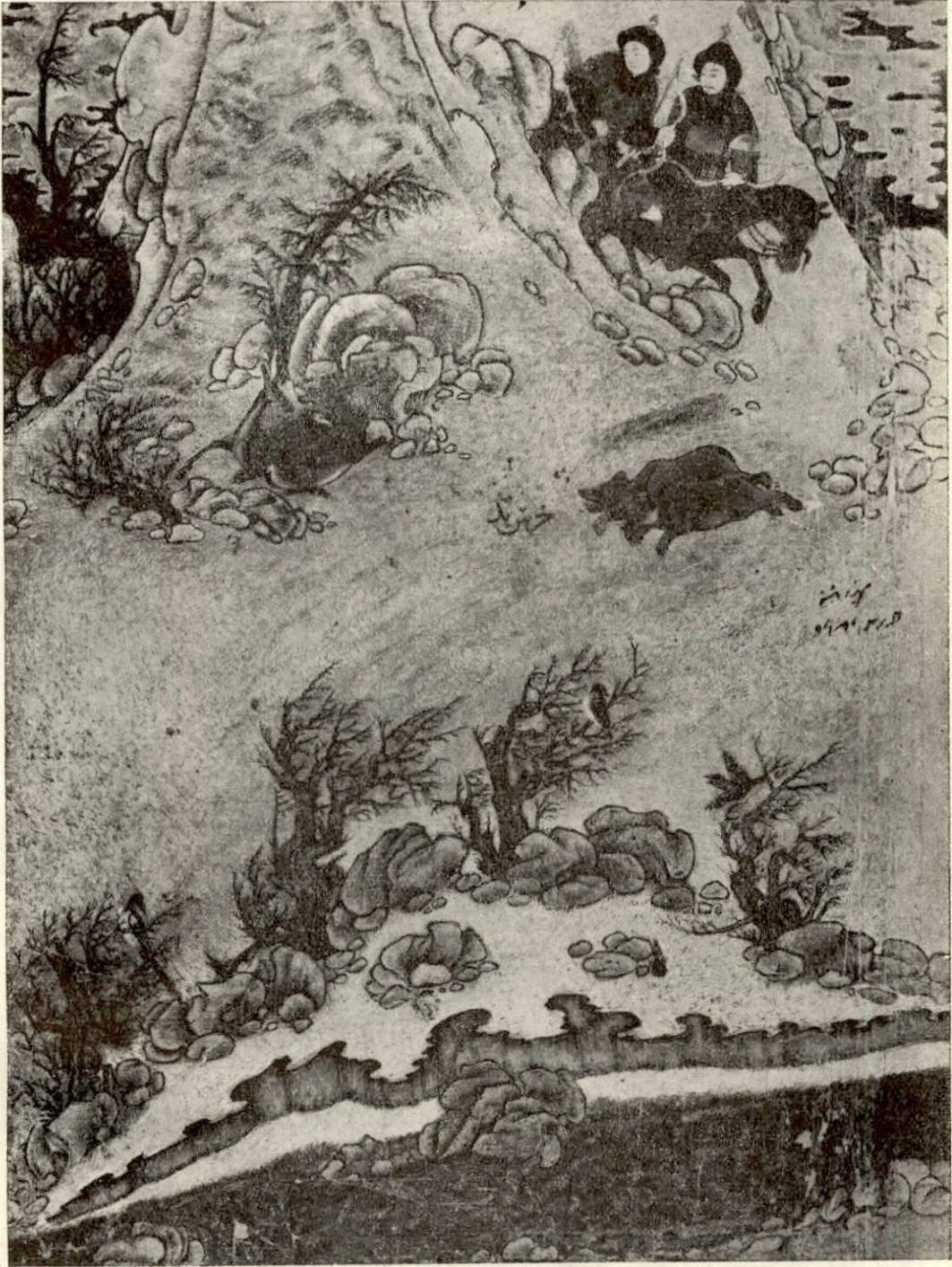
The studies and publications of the Western scholars on Eastern miniatures began in the last century and the most important works were given in the last twenty-five years. Unfortunately some of these publications neglect Turkish miniatures, some pass it with few words, and others which have no basis in their classifications put them between the years 1574-1594-this may be due of the fact that the authors depended on the materials they saw. Even some authors show the belief that Turkish miniatures are the imitations of Persian miniatures. Although it is apparent that these works are not the result of neutral research, we may say the authors had very little material in their hands and they did not study the archives and manuscripts on Turkish miniatures, thus they were led away from truth.

During the last years valuable material on this subject has been put into exposition, only the Topkapı Sarayı Museum contains 15000 miniatures. Depending on these rich materials and archives our publications have proved the existence of Turkish miniatures as a great art with an old history.

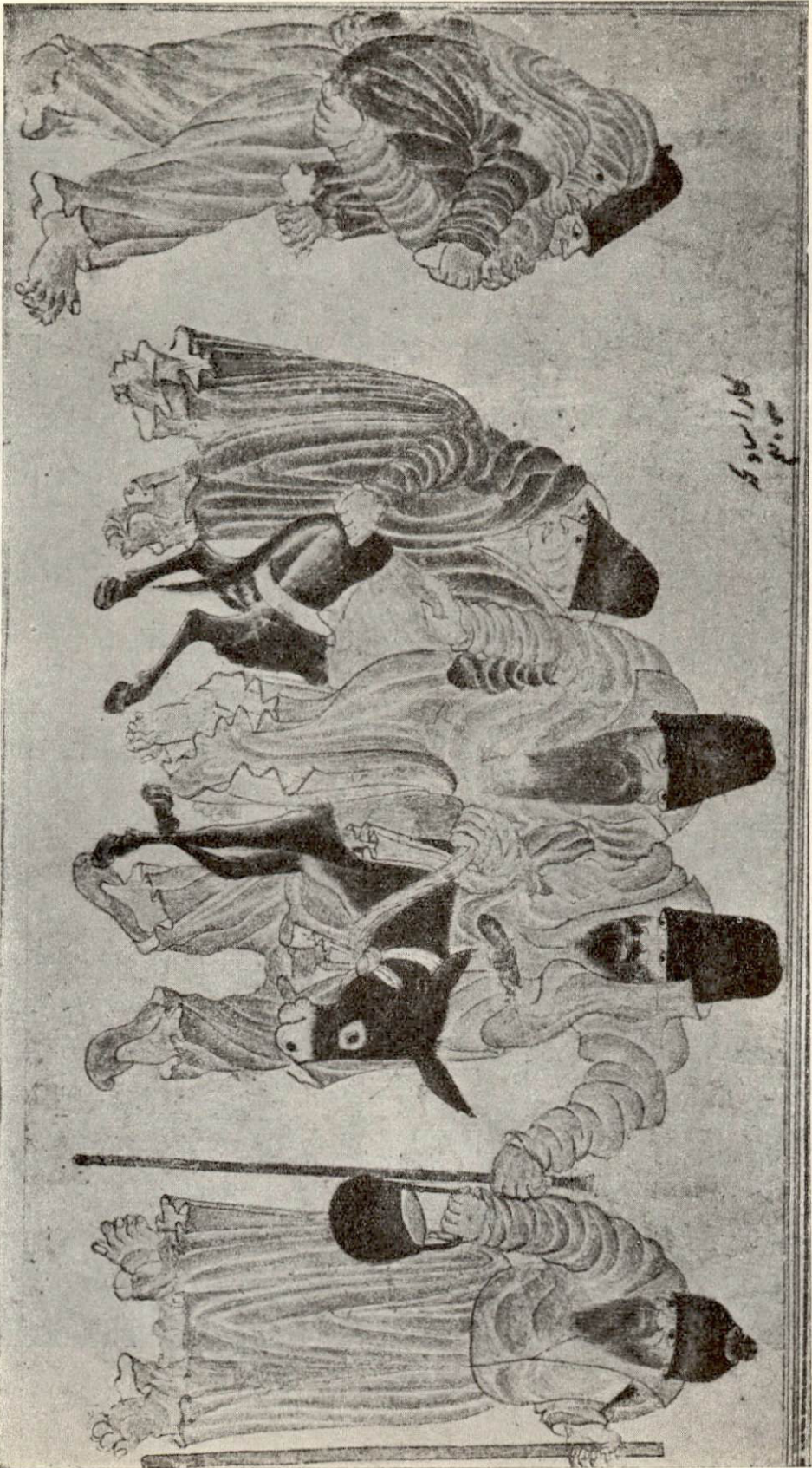
In this article we shall present some artists, whose names were not known up to this time by giving examples of their works. These works are taken from an album prepared in the time of Fatih Sultan Mehmet II-the 15th century-and another album complementing it. We believe systematic research in this field will open a new page in the history of art.

No. 2153. Sayfa: 86, Konaklama.

No. 2153. Sayfa : 28^A. Avlanma.

No. 2153. Sayfa 55A. Kabile yolda.

No. 2153. Sayfa 65A. Aslan pençesinde.

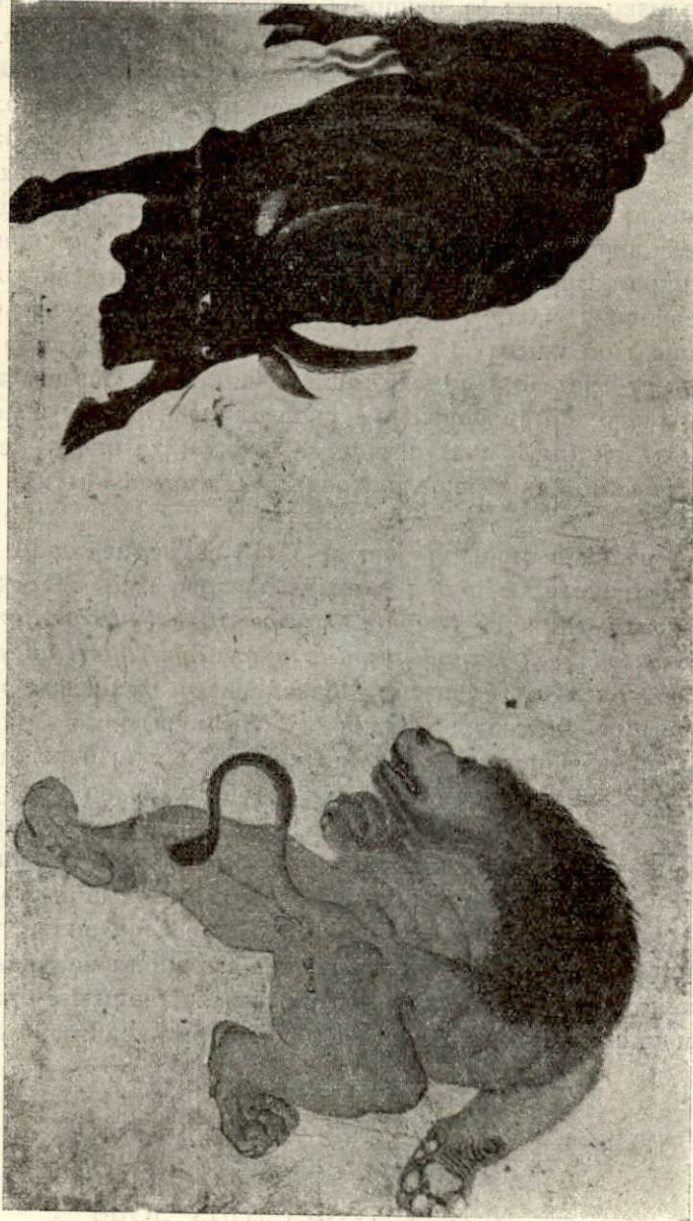

No. 2160. Sayfa: 55A. Etüd.

No. 2160. Sayfa. 84A. Avlanma.

No. 2160. Sayfa 90B. Aslan ve su sigirtı.

REYİ SVIVLİNİ VİVİTELİ

İSLÂM SANATININ MAHİYETİ

PROF. SUUT KEMAL YETKİN

Bir İslâm sanatı tarihinin eşğinde aydınlatılması gereken en mühim meselelerden biri, İslâm dini karşısında tasvirin durumu meselesidir. Acaba bazan ileri sürüldüğü gibi, İslâm sanatına realiteden uzak, mücerret bir karakter veren, mimarîde bile tezyinî unsuru hâkim kılan âmil gerçekten Kur'an mıdır? Kur'an, canlı varlıkların tasvirini gerçekten yasak ederek, Müslüman olan kavimlerin plâstik duygularını kısırlaştırmış, sanatı daha doğuştan, dar formüllerin içine sıkıştırarak resim ve heykel sanatlarının gelişmesine engel mi olmuştur?

Bu soruya müspet cevap vermeye bizzat Kur'an mânidir. Kur'anda yalnız putperestliği yasak eden Mâide (Sofra) sûresinin doksan üçüncü âyeti vardır. Bunun dışında canlı varlıkların, resim ve heykelle tecessüm ettirilmesini yasak eden tek bir âyete raslanmaz. Tasvir yasağı konusunda: "*Kıyamet gününde azabı en şiddetli olanlar musavvirlerdir. Onlara, yarattığınız şeye hayat veriniz! denir,*" veya "*Allah'ın halk edişini taklit edenler kıyamet gününde azabı en şiddetli olanlardır,*" gibi sadece bazı hadisler vardır¹. Kur'an'a dayanmayan, bir yandan tarih vesikalarına, öbür yandan da gerçekte olup bitenlere uymayan bu hadislerin doğruluğu şüphelidir.

Mekke'ye ait ilk tarihi yazan Ezrakî (858) nin anlattığına göre Hazret-i Muhammed 8 Ramazanda (Aralık 629) Mekke'ye muzafferane girdikten sonra Kâbe'yi ziyaret etmiş, duvarları süsleyen resimler karşısında durup elini, çocuk İsa'yı Meryem'in dizinde oturmuş gösteren resmin üzerine koyarak "*Elimin altındaki müstesna, bütün resimleri siliniz,*" emrini vermiştir². Ezrakî bu resmin hicrî 63 yılında, halifelik iddia eden Abdullah b. Zübeyr'in Kâbeye sığınması ve Emevî kitalarının Kâbe'yi kuşatması üzerine çıkan yangında tahrip edilinceye kadar kaldığını da yazmaktadır. Halife Ömer'in Medine camiinde buhur yakmak için, Suriye'den getirilmiş, üzeri kabartma insan figürleriyle süslü bir buhurdan kullandığını Makdisî yazar³.

Arap tarihçilerinden Kahireli Makrizî (1364-1442) Hitat'ında, (Cilt I, S. 316) Tulun oğlu Humareveyh'in (883-895) muhteşem sarayındaki bir odayı, kendisinin, karılarının ve muganniyelerinin tabii büyüklükteki heykelleriyle süsletmiş olduğunu anlatır⁴. XIII. Asırda Ebu Abdullah Yakut bin Abdullah'ın Mu'cem-ül-Büldan isimli coğrafya lûgatının el-Bezya maddesinde, Abdullah b. Ebih'in Basra'da bu adla bir ev yaptırdığı, duvarlarını resimlerle süslettiği okunmaktadır.

¹ Rifkî Melûl Meriç, Türk Tezyinî Sanatları. İst. 1937, S. 11-14.

² Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, Kitab-ı Ahbar-ı Mekke. Nşr. Wüstenfed, S. 111-113 (Bk. K. A. C. Creswell, The Lawfulness of Painting in Early Islam. Ars Islamica, XI-XII. S. 159-166).

³ H. Lammens, L'attitude de l'islam primitif en face des arts figurés. (Journal Asiatique, onzième série, VI (1915) (S. 239-279).

⁴ G. Wiet et L. Hauteceur, Les Mosquées du Caire, 179 (Le décor des édifices-l'interdiction des images, Cilt I, Paris 1932, S. 163 — 183).

Baybars tarihinde de Tunus hükümdarı Muhammed'in Kurtuba'lı Mimar Amrûn'a üç kapılı taş bir kubbe yaptırdığına, duvarlarını Bedevilerin resimleriyle süsletmiş olduğuna işaret edilmektedir⁵.

Mevlâna Celâleddin-i Rumi'nin, Nakkaş Aynüddeve tarafından portrelerinin yapılmasına müsaade ettiği, bunların kopya edilerek çoğaltıldığı, bilinmektedir.⁶ Ebu Said Eb-ul-Hayr'ın —Sultan Mahmud Gaznevî'nin dostu olan— babasının kendisi için bir saray yapmış olduğunu ve o sarayın bütün duvarlarını Sultan Mahmud'un, askerlerinin ve fillerinin suretleriyle süslemiş olduğunu, Ferideddin Attar'dan öğreniyoruz.⁷ Timur'un, 1397 tarihinde Semerkand'da Bağ-ı Dilküşa denilen bahçe içinde bir köşk yaptırdığını, bu köşkün duvarlarında Hindistan muharebelerini tasvir eden resimlerin bulunduğunu, Semerkand'ı bu tarihten bir asır sonra ziyaret eden Babür'ün hâtıralarında okuyoruz⁸.

Şimdi, birkaç örnek verdiğimiz bu yazılı kaynaklardan bizzat eserlere geçelim. Bugün, figürlü, birçok Müslüman sikkeleri vardır: Hicretin 21. yılında, ikinci halife Ömer'in kestirdiği, bir yüzünde Besmele ile Kelime-i Şahadet, öbür yüzünde Bizans İmparatorlarının resmi bulunan sikkeler; sonra Emevî'lerden Muaviye ile Abdümelik'in kestirdikleri sikkeler⁹. Abbasî halifelerinden Mütevekkil, Muktedir ve Mutî'de böyle sikkeler kestirmişlerdir. Salâhaddin-i Eyyubî'yi bağdaş kurmuş bir durumda, sarıklı olarak gösteren sikkeler de vardır. Bunlara üzerinde muhtelif resimler bulunan Artikoğulları, Atabek ve Selçuklu sikkelerini de ilâve edebiliriz¹⁰.

Tasvir alanında, doğrudan doğruya heykel ve resim ile de karşılaşılıyor. Suriye çölündeki Kasr-ül-Hayr sarayının cephesindeki heykellerle hamamlı Kusayr Amra av köşkünün duvarlarındaki çıplak kadın resimleri; Bağdad'ın altmış mil kuzeyindeki Samarra'da kazıların meydana çıkardığı insan ve hayvan resimleri, Kurtuba'nın sekiz kilometre batısında, Halife III. Abdurrahman'ın (912—961) yaptırdığı Medine-tüz-Zehra'da, gene kazıların meydana çıkardığı, elbisesine bürünmüş bir heykele ait parçalar, Gırnata'da Elhamra sarayının Mahkeme Salonu'ndaki resimler, Fatimî'lerin ilk hükümet merkezi olan Mehdiye'de meydana çıkarılan ve bugün Bardo müzesinde bulunan ve bir prensi, elinde şarap kadehi, flüt çalan bir genç kızı dinliyor gösteren alçak kabartma¹¹ bugün de görülebilecek örneklerdir. 13. yüzyıl Selçuklu sanatından kalma melek, muharip, avcı şeklindeki kabartmaları Konya müzesinde gene görmek mümkün olduğu gibi, Divriği Ulu camiinin bitişiğinde, onun devamı hissini veren Dar-üş-Şifa'nın cephesindeki, taassup devirlerinde sonradan yukarı kısmı kırılmış, yalnız örgülü saçları kalmış bir kadın başıyla Sivas'ta Çifte Minare'nin karşısındaki I. Keykâvus Dar-üş-Şifası'nın avlusunda, büyük eyvanın kemer köşelerinde, aşınmış olmalarına rağmen gene fark edilen iki insan başını da görmek mümkündür.

⁵ "Kubbenin yapılması bitince içerisi badana edildi, duvarlarına Bedevilerin resimleri yaptırılıp. Bu Bedeviler, hemen konuşacak kadar canlı olan kendi resimlerine bakıyor ve ressamın maharetine hayran oluyorlardı.", Baybars Tarihi. Türkçeye çeviren : Prof. M. Şerefeddin Yalçınkaya, İstanbul 1941, S. 104.

⁶ Şahabettin Uzluk, Mevlâna'nın Ressamları, S. 13-14. Konya 1945.

⁷ Ferideddin Attar, Tezkire-t-ül-Evliya, C. II, S. 322-323. Nicholson Baskısı. Londra, 1907.

⁸ Babur, Vakayi', Babur'un hâtıraları, Ankara 1943. Cilt I S. 48.

⁹ Tahsin Öz, Türk elişleri ve resim dairesi. Güzel Sanatlar Dergisi, Sayı 4, S. 40.

¹⁰ L. Hautecoeur — G. Wiet, aynı eser, Cilt I, S. 176-177.

¹¹ Georges Marçais, Manuel d'Art Musulman. Paris 1926, S. 176-177.

Burada İslâm minyatürlerine de temas etmeden geçemeyeceğiz. Ucsuz bucaksız İslâm ülkesinde, bilhassa XIV. asırdan itibaren minyatürün yer yer gelişmesi, Bağdad, Herat, Osmanlı, Safevî çığırlarında şaheserler vermiş ve hele Siyer-i Nebî gibi kitapların dahi resimlenmiş olması¹² da İslâm dininde Kur'ana dayanan bir resim ve heykel yasağının olmadığını, tatbikat sahasında da gösteriyor.

Görüyor ki İslâmlığın başlangıcından itibaren, bazı iddiaların aksine, yalnız Şîî mezhebinin hâkim olduğu bölgelerde değil, mezhebi Sünnî olan bölgelerde de resim ve heykel yapılmıştır.

O halde İslâmlıkta, Kur'anca yasak edilmeyen, tâ başlangıçtan itibaren yapılmaya başlanan resim ve heykel niçin gelişmemiş ve Avrupa'da olduğu gibi niçin bir Rönesans olmamıştır?

Bu sorunun cevabını, İslâmlığın Allah telâkkisinde, İslâm düşüncesinde aramak doğru olur.

İslâmlığın ilk asırlarında yapılan resim ve heykellerin, Yunan ve Sasanî örneklerine göre yapıldığını burada söylemeliyiz. İlk asırlar İslâm sanatının kendini aradığı, gelişmeğe uğraştığı bir devirdir. İslâmlıkta Allah telâkkisi, resim ve heykelin, bütün Müslümanlarca ibadet merkezi olan camie girmesine imkân verseydi,¹³ bu iki sanat yavaş yavaş gelişir, şaheserler verebilirdi. Allahın zamandan ve mekândan münezzehe olması, ne kimseden doğmuş, ne de doğurmuş bulunması, yani tecessüm ettirilememesi bu imkânı kaldırmıştır. İşte İsa'nın şahsında Allah'ın tasvir edilmesiyle kiliselere girdiği için Avrupa'da büyük ölçüde gelişen ve *Yüksek Rönesans*'ı gerçekleştiren resim ve heykel, camiinin bünyesinde sürekli bir yaratış hamlesine aşılanmadığından, sivil yapılarda yer yer ve zaman zaman görüldüğü halde, olgunlaşmamış ve yerini çizgi sanatına bırakmıştır. Hiçbir sanat kolu, İslâm dininin yarattığı düşüncü ve duyusu, arabesk denilen ve yazıyı da âdetâ mânasından boşaltarak bünyesine katan, mucize halinde cami, medrese ve türbelere dolan çizgi ağları kadar kuvvetle ifade edemez. Bu çizgilerin ağına düşen düşünce, nerede duracağını bilmeden dolaşır durur. Hangi çizgiyi tutarsa tutsun, hangi daireyi veya poligonu dolaşırsa dolaşsın, onun varacağı nokta gene aynı olan bir çıkış noktasıdır. Gerçekten hiçbir sanat terkihi, ne başlangıcı, ne de sonu olan arabesk kadar Müslümanı Allahına yaklaştıramaz, onda ezellik ve ebedilik duygusunu uyandıramaz.¹⁴ Arabesk denilen bu hendesi mucize de çabucak olgunlaşmamış, resim ve heykel gibi bir alma ve benzetme devri yaşamış, ama sonra bulma ve yaratma devrine ulaşmıştır. Terkipteki tabii olmıyan birlik, motiflerin gerçeğe uygunluğu ile bezeyici görevi arasındaki karşıtlık, ilk arabesk örneklerinin emekleme özellikleri arasındadır. Ama Kurtuba camiinin mihrabında, veya Alâeddin camiinin mimberinde özünü bulmuş olan arabeskin *doğum sancılarını bu karşıtlıklarda görmekteyiz.*¹⁵

¹² Muhammed Tâhires- Sıddikî, Cami-üs-siyer (Bayazid Camiinde Veliyyüddin kütüphanesinde, 158 sayıda kayıtlı bulunan bu kitapta 13 minyatür vardır.)

¹³ Arap tarihçilerinden Makkarî, Kurtuba camiinde, Musa'nın asâsını, eshab-ı kehfî ve Nuh'un kargasını gösteren resimlerin bulunduğunu söylese de, bunun hakkında eski metinlerde hiçbir işaret yoktur (Bk. Th. W. Arnold, *Painting in Islam*, S. 4; *The attitude of the Theologians of Islam towards painting* S. 1-40 Oxford 1929).

¹⁴ Al. Gayet, *L'Art Arabe* (Livre IV - Chapitre II) Paris, 1891.

¹⁵ E. Kühnel, *Die Islamische Kunst*. Leipzig 1929 S. 383 (G. Salles, *Les arts musulmans*. Pasir 1939, S. 18'den).

Görülüyor ki resimde ve heykelde bir İslâm Rönesansı olmayışının sebebi, tasvir yasağında değil İslâm dininin ve düşünüşünün mahiyetinde, yarattığı hassasiyettir. Müslüman sanatkâr, yaptığı sarayların cephelerini heykellerle süslediği, duvarlarını ve tavanlarını resimlerle zenginleştirdiği zamanlarda bile kendini kendi sanat yolunda hissetmemiştir.

İşte İslâm sanatına yolunu çizen, açıklamağa çalıştığımız bu düşünüş ve duyuş olmuştur zannındayız. Yoksa İslâmlığın ilk asırlarında yapılan resimlerin ve heykellerin durmasına karşılık minyatürlerin ilerlemesi nasıl izah olunabilirdi? Minyatürlerin, kitap sayfaları arasında gözlerden uzak oldukları için sürüp gitmiş olduklarını söylemek — bu minyatürlü kitapların gizli gizli okunmamış olduğuna, aksine Ekber gibi hükümdarlar tarafından teşvik edildiğine; apaçık herkesin hayranlığını kazandığına göre — mümkün değildir. Minyatürlerin, yüzyıllar boyunca sürüp gitmesinin sebebi zihni olmalarında, renklerin gerçeğe uymadan itibarî olarak yanyana yer almalarında, çizgilerin incelmelerinde ve bütünü ile bizde maddi ve cismanî olmayan bir intiba uyandırmalarında aranmalıdır. Prensip bakımından arabesk ile minyatür arasında bir fark yoktur. İşte, Kur'an'ca yasak edilmediği halde resim ve heykelin kısırlaşip, minyatürün verimlileşmesi bundandır.

SARI SALTUK'A AİT BİR FETVA

PROF. M. TAYYİB OKIÇ

I

İslâmlığın Güney Doğu Avrupa'da zuhuru — Osmanlı Devletinin kuruluşundan çok daha evvel, Güney Doğu Avrupa'da Türklerin mevcudiyeti tarihî bir vakıa olduğu gibi, yine İslâmlığın Osmanlılar'dan önce bu bölgelere yayılmış olduğu keyfiyeti de inkâr olunamaz bir hakikattir.

Avrupaya vakı olan Hun akınlarından sonra, Avarlar da harekete geçmiş ve bu mühim Türk unsuru beraberlerinde Slavları Balkanlara getirmiştir. Slavları askerî bakımdan teşkilâtlandırılan da Avarlar olmuştur. Bilindiği gibi, Avarlardan başka, Balkanlar'da Kumanlar, Peçenegler, Vardariotlar gibi başka Türk kavimleri de vardı ve Osmanlı fütuhâtı başladığı sıralarda bunların bazılarının izleri henüz silinmemiş bulunuyordu. Avrupanın bu bölgesinde bir hayli Türkçe, veya eski Türkleri hatırlatan yer isimlerine hâlâ rastlamaktayız.¹ Hattâ Balkan kelimesi, bilindiği gibi Türkçedir.

İslâmlığa gelince, Osmanlı Türklerinin Avrupaya geçişinden bir kaç asır önce Müslümanlığın Güney Doğu Avrupaya sulhan nufuz etmiş olduğu muhakkaktır. O zamanki muhtelif İslâm kolonilerinin bazılarının gördükleri birtakım zulüm ve tazyikler sebebiyle birkaç def'a buralardan hicret ettikleri ve hatta bazan Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kaldıkları da malûmdur. Bu Müslümanlardan bazılarının çok kere hayatlarını bile bu yolda feda ettikleri görülmüştür. Bütün bu olaylar ayrı ayrı birer mevzu olduğundan, tabii olarak, bu yazımızın çerçevesi dışında bırakılmıştır.

Asırlar boyunca İslâmlığı Avrupanın Güney Doğusunda yaymış olan şanlı İslâm misyonerlerinin isimleri, maalesef, meçhul kalmıştır. Bu hususta yalnız on üçüncü asırda büyük ve mühim rolü bulunan meşhur Sarı Saltuk'un adı² kahramanlığı ve veliliği ve bilhassa ölümünden sonra teşekkül eden efsanevî rivayetler dilden dile bu güne kadar devam edegelmiştir.

Bu vaziyete göre, Sarı Saltuk'u merkez noktası olarak kabul edersek, Güney Doğu Avrupa'daki İslâmlık tarihini üç devre ayırabiliriz: a) On üçüncü asrın ortalarına kadar geçen devir, b) bundan sonra, yani Sarı Saltuk misyonundan itibaren Osmanlı istilâsına yakın zamanlara kadar devam eden devir, c) Osmanlı istilâsından bu güne kadar geçen devir.

Bu yazımızda bahis konusu olan Sarı Saltuk (Saltık, Saltık), işte bu ikinci devrin şerefli kahramanıdır. Bu zatın, bazı Türk aşiretleriyle birlikte 662/1263 yılında³ Avrupa'ya geçtiği tarihen sabittir. O, kendisinden çok daha evvel buralar-

¹ Vardar, Kumanovo, Obrovatz (Obar - cem'i Obri - Avar kelimesinin Slavlar tarafından tahrif edilmiş şekli) ve saire gibi.

² Sarı Saltuk'un hakikî adı, Evliya Çelebi'ye göre (Seyahatname, İstanbul 1314, I, 659) Mehmed Buğari, Saltukname'ye göre ise (İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Kütüphanesi, No. 1612, Varak 2 a) Şerif Hızır'dır.

³ Sarı Saltık uburu Rumeline

Altı yüz altmış iki idi hemân

(İemâli aḥawâli âli Seleûk ber mücibi naḫli Oğuzname'i Seyyid Loḫmân, J. J. W. Lagus, Seid

da bulunan ve zamanında sönmeğe mahkûm bir duruma girmiş olan bazı İslâm kolonilerini tekrar kurmak ve canlandırmak, hattâ bununla da iktifa etmeyerek, Kuzeyden Güneye kadar her tarafta İslâmlığı yeniden yaymak hususunda faaliyete geçen kahraman ve büyük bir İslâm misyoneridir.

On üçüncü asrın ikinci yarısında Avrupa'nın Güney Doğusunda ve bilhassa Balkanlarda İslâm dinini yaymağa çalışan bu büyük Türk misyonerinin hayat ve misyon faaliyetleri hakkında ne yazık ki Balkanlardaki vesikalar mahallî an'ane ve rivayetlere, mezar ve türbelere inhisar ediyor. Sarı Saltuk hakkında oralarda, bu hususta yazılı hiçbir vesikaya malik değiliz. Zira, bilindiği gibi, Hıristiyanlık tarihinin bu taassup devirlerinde, yalnız İslâmlığa ait değil, Ortodoks veya Katolik dininden başka diğer her hangi bir dinî cereyana ait yazılar ve kitaplar, kilise ve devlet tarafından imha olunmuş, müntesipleri de kanun ve cemiyet dışı edilecek türlü işkence ve tazyiklerle ortadan kaldırılmıştır.⁴

Sarı Saltuktan önce Balkanlardaki dinî durum — Pagan (müşrik) cenup Slavlarının Hıristiyan dinine karşı hoşnutsuzluk ve mukavemet gösterdikleri, bu dinin zorla kendilerine empoze edilmesinden sonra da bu dinden ayrılmak için çareler aradıkları ve bu yolda bir hayli mücadelelere giriştikleri malumdur. Vaziyet böyle olduğuna göre, bu ırkın zahiren, yani ancak sathî bir şekilde ve vaziyetlerini kurtarmak maksadıyla hıristiyanlaşmış oldukları neticesine varmak gayet tabiidir.

Papalığa ve Frank ve Macar memleketlerine yakın bölgelerde yaşayan kavimler (Sloven ve Hırvatlar gibi), Hıristiyanlığın ezici kuvvetlerine karşı nihayet boyun eğmeğe mecbur olduklarından, zamanla tamamen Hıristiyan olmuşlardır. Fakat Doğu ve Güney mıntikalarda, bilhassa dağlık memleketlerde oturanlar arasında Hıristiyanlığın yayılması çok sathî ve zayıf oldu. Bu hususta Bizans imparatorluğunun dahilî kargaşalıkları ile siyasî za'fının tesiri de küçümsenemez. İşte bu vaziyetler, Anadolu yoluyla Şarktan gelen «Bogomilisme» ve ondan sonra da İslâm dininin tutunması için imkân ve kolaylıklar sağlamış, diğer bir tâbir ile, müsait bir zemin hazırlamıştır. Evvelce Müslüman olarak gelip de buralarda yerleşen ve türlü tazyikler altında zahiren Hıristiyanlığı kabul etmek mecburiyetinde kalan unsurları da göz önünde bulundurursak, sonraki yüzyıllarda, yani Osmanlı devrinde, İslâm'lığın bu memleketlerde bu kadar kolay rağbet görmesinin hiç de hayret verici bir şey olmadığı meydana çıkar. Gerçi bu bölgelerde zuhur eden bu iki dine karşı son derece şiddetli tedbirler alınmıştı. Bulgaristandan zorla çıkarılan Bogomilisme, Sırbistanda müsait bir zemin bulmuştu. Zira Çoroviç'in de itiraf ettiği gibi, Sveti Sava (öl. 1235) zamanına kadar, yani Sarı Saltuğun «uburundan» bir az evvel

Loemani ex libro Turcico qui Oghuzname inscribitur excerpta, Helsingfors 1854 — Bu yazımın hazırlanması sırasında bu eseri tedarük etmek mümkün olmamıştır. Bundan dolayı, eserin metninin bir kopyasına istinad etmiş bulunuyorum. Bana bu imkânı temin edden Bay Dr. Adnan Sadık Erzi'ye bu vesile ile teşekkürlerimi ifade etmek isterim. — Erzi'nin istinsah ettiği nüsha, s. 2.

⁴ X cu asırdan itibaren Balkanlarda zuhur etmeğe başlayan ve Bulgaristan, Makedonya ve Sırbistanda pek çabuk revaç bulan «Bogomilisme», dini de aynı akıbete uğramıştır. Bir aralık Bosnada devlet dini olarak kabul edilmiş bulunan bu din, daha doğrusu bu mezhep, Papa'larla Macar kırıalları tarafından tertip edilen haclı ordularıyla ve türlü enkizisyonlarla karşılaşmıştır. Birkaç asır mukavemet gösteren Bogomilisme, nihayet XIV. cü yüzyılın sonundan itibaren mevcudiyetini yavaş yavaş kaybetmeğe başladı ve mensupları da küçük veya büyük gruplar halinde İslâmiyeti kabul ettiklerinden dolayı, bu mezhep tamamıyla tasfiye edilmiş oldu.

Ortodoksluk Sırbistanda kuvvetli değildi.⁵ Büyük Jupan Stevan Nemanya (1167-1195) zamanında Raşka'da toplanan ilk Sırp Millet Meclisinin kararı üzerine Bogomilisme kanun dışı edilerek, bu dine mensup olanların mallarının müsaderesine, ileri gelenlerinin dillerinin kesilmesine ve bu dine ait kitapların yakılmasına karar verildi. Bu korkunç karardan sonra, Bogomilisme mensuplarının bir çoğunun Bosna'ya kaçmak suretiyle hayatlarını kurtarabildikleri görülmüştür.

Arnavutluğa gelince, 1308 tarihlerinde bile Hıristiyanlığın bu memlekette ne kadar zayıf olduğu, o sıralarda yaşayan bir papasın aşağıdaki cümlesiyle ifade edebiliriz: «Bunlar, ne hakikî Katolik, ve ne de hakikî Şizmatik değildir.»⁶ Bu kısaca, fakat şayanı dikkat cümleyi zikretmek, vaziyeti aydınlatmak için kâfidir.

Bu kısa sözlerden şu neticeye varmak mümkündür: uzun seneler şiddetli ve devamlı mukavemetten sonra Hıristiyanlığı zahiren kabul eden Bulgarlar, Makedonyalılar, Sırp, Boşnaklar, bu dinin başlıca esaslarından bir çoğunu reddeden Bogomilisme⁷ dinini seve seve kabul etmiş, bu dinin zorla ortadan kaldırılması yolunda kuvvetli teşebbüsler vakı olunca da bu def'a İslâm dinine karşı âzamî sempati göstermişlerdir. Bosna ve Hersek Bogomillerinin, Osmanlı devrinde, dinlerini değiştirerek İslâmlığı kabul etmeleri keyfiyeti bu sempatinin bâriz delillerindedir.

Nitekim Güney Doğu Avrupada Sarı Saltuğun mezar ve türbelerine rastlanan mıntikalarla daha önce Bogomilisme'in yayılmış bulunduğu mıntikalar arasında tam bir ayniyet mevcut olduğu müşahede edilmektedir.

Sarı Saltuk — Bu meşhur İslâm misyonerine ait en eski kayda İbn Batuta'nın Seyahatnamesinde⁸ rastlıyoruz. Bundan maada Seyyid Lokman⁹ ile Evliya Çelebi¹⁰ ondan ayrıca bahsederler. Evliya Çelebi'ye göre¹¹ Yazıcıoğlu¹² ile Babadağı muhafızlığında bulunmuş olan Özü valisi Kenan Paşanın da Sarı Saltuğa ait birer eseri varmış, maalesef bu iki eser şimdiye kadar meydana çıkmamıştır. Münecimbaşı «Câmi'ü'd-duwal»ında¹³, Babadağında kadılığı olan Nev'î-zade 'Atâî «Nafhatu'l-azhâr der cevabi Maḥzanu'l-asrâr»ında¹⁴, İbn Kamâl (Kemal Paşa-zade) «Moḥaçname»sinde¹⁵ Sarı Saltuğu zikretmişlerdir. Sarı Saltuğun Bektaşilikle hiçbir ilgisi olmadığı halde, vefatından hayli sene sonra kurulmuş bulunan bu tarikatın

⁵ Vladimir Ćorović, Bosna i Hercegovina, Beograd 1925, s. 44.

⁶ V. Ćorović, aynı eser. s. 44-45 (Şizmatik yani Ortodoks).

⁷ Meselâ: haç'tan nefret eder, ona hürmet etmeği günah sayar, vaftiz, ikon ve kilise teşkilâtını inkâr eder.

⁸ Tuḥfatu'n-nuzẓâr fî garâ'ibi'l-amşâr wa 'ağâibi'l-asfâr, Voyage d'Ibn Batutah, texte arabe, accompagné d'une traduction par C. Defrémery et le Dr. B. R. Sanguinetti, Paris 1854, II, 416, Mehmed Şerif /Paşa/ tarafından yapılan türkçe terceme, İstanbul 1333-1335, I, 386.

⁹ Bkz. not 3.

¹⁰ Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul 1314, I, 659-660, II, 133-139, III, 366-369, 481.

¹¹ Aynı eser, III, 366.

¹² Yazıcıoğlu Ali'nin başka bir eseri, "Tawârîh'î âli Selcük (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Köşkü kitaplığı No. 1391)'un edisyon kritiği Adnan Sadık Erzi tarafından hazırlanmıştır.

¹³ İstanbul Bayezid Kitaplığı No. 5019 (I, 1183-1184).

¹⁴ İstanbul Üniversite Kitaplığı No. T. 437, var. 147 b - 149 a.

¹⁵ Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal Pacha zadeh, publié pour la première fois avec la traduction française et des notes, par M. Pavet de Courteille, Paris 1859, p. 77, 81.

menakıbnamelerinde ve velâyetnamelerinde ismi geçmekte¹⁶, bir Bektaşî velisi gibi telâkkı olunmaktadır.

Abu'l-Hayr Rûmî, Şehzade Cem Sultanın¹⁷ arzusu üzerine Sarı Saltuğa ait «Saltıhname» adında üç ciltlik büyük bir eser meydana getirmiştir. Hicrî 1000 senesinin Rabi'ulavval ayında yapılmış olan ve baş tarafı eksik bulunan¹⁸ bu eserin bir kopyası İstanbulda, Topkapı Sarayı Müzesi Hazine kütüphanesinde (No. 1612) bulunmaktadır. 1236 sahifeden ibaret bulunan bu yegâne nüsha ve muhteviyatı hakkında Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü tenkitli bir hülâsayı neşretmiş olduğu gibi¹⁹, Sarı Saltuk ve Dobruca Türkleri hakkında mufassal bir monografiyi de hazırlamış bulunmaktadır. Bu mühim monografinin neşrinden sonra Sarı Saltuk probleminin birçok bakımdan aydınlanmış olacağı kanaatındayız. Çünkü, İslâm dininin Avrupadaki yayılış tarihi ile sıkı alakası olan Sarı Saltuk Dedenin şahsiyeti hakkındaki malûmatımız bu Saltuknamenin meydana çıkmasından evvel yukarıda zikrettiğimiz eserlerde bulunan bazı muğlak ve mahdut bilgilerden ibaret idi. Avrupa tarihçileri ile müsteşrikleri bu hususta kayda değer hiçbir ilerleme yapamamışlar²⁰, hattâ bu mevzu üzerinde lâıyk olan alâkayı bile gösterememişlerdir. Diğer taraftan Türkiyede son zamanlarda Sarı Saltuk problemi ile ciddi olarak meşgul olanlar bulunduğunu²¹ memnuniyetle kaydedebiliriz²².

Bazı Türk aşiretlerinin Bizans hizmetine girerek Balkanların muhtelif mıntıkalarına iskân edilmeleri misâllerine tekrar tekrar rastlanmaktadır. 662/1263 tarihinde

¹⁶ Bkz.: a) Velâyetname-i Bektaş Veli, İstanbul Üniversite Kitaplığı No. T. 2471, s. 158 - 167; Ankara Millî Eğitim Bakanlığı Kitaplığı, No. 116 (Var. 97b-102a), No. 582 (S. 226 - 238), No. 588 (S. 182 - 183), No. 626 (Var. 50b - 53b), No. 898 (Manzum) Var. 103 a - 110a, No. O. 340 (Var. 94b - 101a), No. O 1251 (Var 101 a - 106 a), No. O 1257 (S 226 - 239).-b) Velâyetname-i Otman Baba, Aynı kütüphane, No. 495 (Var. 77 b - 80 b), No. 643 (Var. 46 b - 48 b).

¹⁷ Nushanın muhtelif yerlerinde Şehzade Cem'den sonraki zamana ait bazı kayıtların mevcut bulunmasına binaen, Abdülbakı Gölpınarlı, bu eserin sonradan bir daha istinsah edildiği ve muahhar vak'aların bu suretle ilâve olunduğu, Topkapı sarayındaki nushanın da bu ilâveli nushadan istinsah edildiği kanaatine varmıştır. (Abdülbakı Gölpınarlı, Yunus Emre, İstanbul 1936, s. 255-256). Buna benzer başka bir mütalâa için bkz Adnan Sadık Erzi, Türkiye kütüphanelerinden notlar, II, (Belleten, Ankara 1950, cilt XIV, sayı 56, s. 599, not 10).

¹⁸ Abdülbakı Gölpınarlı, bu eseri hülâsa ederken aneak ilk sabifenin eksik olduğunu tespit etmiştir. (Yunus Emre, s. 253).

¹⁹ Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları (Belleten, Ankara, 1943, VII/25 - 27, s. 430 - 441).

²⁰ Muhtelif Hıristiyan ve Garp tarihçileri arasında, kısa notlar istisna edilirse, Sarı Saltuk'un şahsiyeti ve faaliyeti hakkında yazı yazarlar çok mahduttur: Joseph von Hammer - Purgstall (Geschichte des Osmanischen Reiches II Auflage, neue Ausgabe, Pesth 1840-meselâ: I, 629, IV, 601 -); F. W. Hasluck (Bektaşîlik tetkikleri, mütercimi Ragıp Hulûsî, İstanbul 1928, s. 114-120); Jean Deny (Sarı Saltuk et le nom de la ville de Babadağhi - Mélanges Emile Picot, t II, -, Traditions populaires de Florina - Revue des Traditions populaires 1919, XXXIV. Supplément); V. D. Smirnov (Oçerk istorii turetzkoj literaturi, Petersburg 1891) vs. Sarı Saltuk'tan bahsederler. Bunların arasında en toplu malûmatı Prof. Dr. Franz Babinger vermektedir (Encyclopéd.e de l'Islam, Leyde - Paris 1934, IV, 177 - 178).

²¹ Bkz. Meselâ: Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, İstanbul 1918 [1919] s. 63, 64, 65.; Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları (Belleten, c VII, s. 430 - 441). - Abdülbakı Gölpınarlı, Yunus Emre, İstanbul 1936, s. 29 - 36, 253 - 269; Orhan Köprülü, Tarihî kaynak olarak XIV ve XV asırlardaki bazı Türk menakıbnameleri (neşredilmeyen Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih seminer kütüphanesi No. 460. s. 21 - 83).

²² Sarı Saltuk bugün bile enteresan bir mevzu olmaktan çıkmış değildir. Ona ait efsanevi hikâyeler el'an alâka ile okunmakta ve bu mevzua ait yazılar takip edilmektedir. Bkz. meselâ: Ziya Şakir, Sarı Saltuk (Köroğlu gazetesi 1945 senesinde tefrika halinde çıkan yazı).

Sarı Saltuk ile birlikte bazı Türklerin bu şekilde Balkanlara geçerek orada yerleşmiş oldukları hakkında Bizans ve İslâm kaynaklarında tarihî kayıtlar mevcuttur²³. Bunlardan bir kısmının sonraları tekrar Anadolu'ya hicret etmek mecburiyetinde kaldıkları ve Kara İsa zamanında Karasi'ye yerleştikleri de tarihen sabittir²⁴.

Sarı Saltuk'un Balkanlarda ve diğer Avrupa mntakalarındaki dinî misyonuna gelince, bu hususa ait tarihî kayıtlar şimdiye kadar ele geçmemiştir. Bu konudaki bilgimiz ancak yarı tarihî ve yarı efsanevî kitaplara ve halk arasında yaşayan an'ane ve rivayetlere dayanmaktadır. Meselâ, Evliya Çelebinin anlattığına göre Sarı Saltuk, Rumeli'ye geçtikten sonra, bir gün, Dobruca'da, Kaliakra (Kalıgra, Kılğıra, Gülgrad) civarında bir ejderi katletmiş, bunun üzerine Dobruca kıralı ile kırk bin kâfir îmana gelmişti. Sonra Lehistan'a gidip bir papazı öldürmüş ve orada bulunan Lipka Tatarlarını kâmilen ihtida etirmiş, bunlardan 150,000 kişiyi, fethettiği Gıdansk (Danzig) şehrine, iskân etmiş, bazı Lipka Tatarlarıyla Moskov diyarına teveccüh edip orada 600,000 Heşdek Tatarlarını Müslümanlığa kazandırmıştır²⁵.

Sarı Saltuk Dede, vefatından sonra cesedinin, yedi tabut hazırlanıp bir tabut içine konmasını ve bu yedi tabutun uzaklarda bulunan yedi kâfir memleketine defnedilmesini vasiyet etmişti. Zira böylece kabrini ziyaret edecek Müslümanların hakîkî mezarını bilmeyecekleri, yedi kâfir memleketinin herbirine gitmek mecburiyetinde kalacakları ve bu ziyaretler dolayısıyla bu ülkelerin İslâm devletine ilhak edileceğini düşünmüştü. Hammer bu hikâyenin uzun zaman zindeliğini muhafaza etmemiş olduğu kanaatindedir²⁶.

Diğer bir rivayete göre de, Sarı Saltuk'un yedi tabutu — vefatından evvel söylediği gibi — yedi kâfir diyarı hükümdarı (Moskov, Leh, Çeh, İsveç, Edirne, Boğdan ve Dobruca kıralları) tarafından asker gönderilerek aldırılmış ve memleketlerinde defnedilmiştir²⁷.

Böylece Sarı Saltuk tarihî olduğu kadar efsanevî bir şahsiyet de telâkkî olunmaktadır. Balkanlarda ve bilhassa Arnavutlukta hâtırası hâlâ devam ediyor. Dobruca'yı²⁸, Trakyayı Makedonyayı ve Arnavutluğu İslâmlaştırma keyfiyeti tereddütsüz olarak onun eseri telâkkî edilmektedir. Bu an'ane Dobruca'dan maâda en bâriz bir şekilde Arnavutluk'ta, bilhassa şarkî bölgelerde²⁹, bugüne kadar tutunmuştur.

Mezar veya türbelerinin sayısı artık yedi rakkamını çoktan aşmış bulunuyor: Arnavutlukta, Kroya (Akçahisar)³⁰ ile Ohri gölü kenarındaki Sveti Naum manastırında³¹; Yugoslavya'da Kosova ile Arnavutluk hududu arasındaki Altıneli (Hâs) bölgesinde³² ve Bosna'da Mostar civarında (Hersek sancağı) Blagay köyünde³³;

²³ Bkz. Yazıcıoğlu, Tawârihi âli Seleûk, İstanbul, Topkapı Müzesi, Revan köşkü kitaplığı No. 1391, var. 376 a; Köprülü, Anadolu Selç. tar. yer. kay., s. 430 - 431, not 2.

²⁴ Bkz. Yazıcıoğlu, Taw. âli Sele, var 445 a; Ahmed Tevhidî, Rum Seleukî devletinin inkırazıyla teşekkül eden tava'ifi mülûkten Kara Hisar Sahip'te Sahip Ata oğulları (Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası, sayı 9, s. 565).

²⁵ Seyahatname, I, 659 - 660.

²⁶ Gesch. des. Osm. R., IV, 601.

²⁷ Evliya Çelebi, Seyahatname, II, 136 - 137.

²⁸ Louis Massignon Annuaire du Monde Musulman, 3e édit., Paris 1929, p. 309.

²⁹ Aynı eser, s. 296.

³⁰ Enc. de l'Islam IV, 178.

³¹ Şemsuddin Sami Fraşeri, Kāmūsü'l-a'lâm, İstanbul 1311, IV, 2916.

³² Enc. de l'Islam, IV, 178.

³³ Sikiric' Saçir, Derviskolostorok és Szent Sírok Bosniában (Túrán, Budapest 1918, November-December, 9-10 Szâm, s. 605 - 607).

Yunanistanda, Korfu adasında³⁴; Romanya'da, Babadağı şehrinde (Moldavya, Boğdan'da)³⁵; Dobruca'da, Kaliakra'da³⁶; Türkiye'de Edirne civarındaki Babaeski'de³⁷, Anadolu'da da Bor şehrinde³⁸. Fakat, en mühim türbesi Babadağında'dır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde³⁹, türbenin eşkali hakkında tafsilâtlı malûmat veriliyor. Hasluck bu şehrin 1389 tarihinde *ikinci* Bayezit tarafından *tesis* edildiğini⁴⁰ söylerse de bu iddia yanlıştır. Çünkü, buna takaddüm eden bir tarihte İbn Batuta (öl. 1377) bu şehri ziyareti münasebetiyle Türklerin bu mntakada en son şehrinin Baba Saltuk (Babadağı) olduğunu Seyahatnamesinde yazmakta ve Baba Saltuktan da kısaca bahsetmektedir⁴¹.

Slavların İslâmlaşması meselesi — Şurası da dikkate şayandır ki, Sarı Saltuk'un faaliyet sahaları ile ölümünden sonra onun adını taşıyan türbe, mezar ve tekkelerin buldukları ülkeler (modern tâbiri ile «hayat sahaları» telâkki edilebilen İsveç ve Arnavutluk hariç) hep Slav kavimlerinin buldukları yerlere rastlanmaktadır⁴²: Acaba Sarı Saltuk bir gün bütün Slavların İslâm camiasına katılacağına inanıyor mu idi? Onun böyle bir gayesi bulunduğunu kabul etmek icabeder mi? Bu takdirde, bu eşsiz Türk misyoneri Slavlar nezdinde, Hıristiyanlıktaki tâbiri ile, bir nevi İslâm apostosu (apôtre) gibi telâkki olunabilir, daha sarih bir ifade ile Hıristiyan azizlerinden Cyrille (827—869) ile Methode (825—885) 'un Slavlar arasında oynadığı rolün aynını İslâmlık namına Sarı Saltuk oynamış olur. Bizce, büyük bir ehemmiyet taşıyan bu nokta üzerinde ciddiyetle durmak lâzımdır.

Böyle muazzam bir proje tahakkuk etseydi, İskandinavya'dan başlayarak Gdansk (Danzig)'ten geçen ve Adriyatik sahillerine kadar imtidat eden bir hat, Garbî Avrupa ile İslâm âlemi arasında bir hudut teşkil edecek, böylece Orta Asya'dan başlayarak Orta Avrupa'ya kadar uzanan bu geniş ülkelerde Müslüman Türkleriyle Müslüman Slavlar müşterek bir birlik teşkil edebileceklerdi.

Fakat, hayatında muvaffakiyetle neticelendiremediği bu programını, sonraki nesillere emanet olarak bırakan Sarı Saltuk, ölümünden sonra Müslüman olmıyan yedi diyara tabutlarının gönderilmesine, yani kendi tasrih ettiği yedi gayri müslim memlekette mezarının bulunmasına karar vermekle müstakbel nesillere muazzam bir siyasî testaman (vasiyet) bırakmış oluyor. Sanki «tabutlarının gömüleceği yedi küffar memleketini ihmal etmeyip bunları İslâm camiasına ilhak edin» demek istiyor.⁴³ Ne yazık ki, ne o zamanki Selçuklular ve ne de onlardan biraz sonra

³⁴ Ş. Sami, Kāmūsü'l-a'lam, IV, 2916.

³⁵ Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul 1314, III, 366.

³⁶ Aynı eser, II, 137-138.

³⁷ Aynı eser, III, 481.

³⁸ Aynı eser, III, 191, Ragıp Önen, Bor'da Sarı Saltuk türbesi (Yeşil Bor gazetesi, Bor 1949, sayı 13, s. 2, sayı 15, s. 2).

³⁹ I, 368 — 369.

⁴⁰ Bektaşî tetkikleri, s. 117.

⁴¹ Tuḥfatu'n-nuẓẓār (Paris tab'ı), s 81.

⁴² Leh (Polonya), Çeh (Çekoslovakya), Moskov (Rusya), Dobruca, Makedonya (Evliya Çelebi, Seyahatname, II, 133, 136 — 137).

⁴³ Bu fikrin hakikatte Sarı Saltuk'a ait orijinal bir fikir olmadığını, meşhur Türk mütasavvıfı Ahmed Yesevi'ye nisbet edildiğini Evliya Çelebi kabul eder: «Saltuk Mehmedim, Bektaşım seni Ruma göndersin., Makedonya, Dobruca'da, yedi kırallık yerde nam ve şan sahibi ol» diye talimat verdikten sonra yola çıkardı (Seyahatname, I, 659). Sarı Saltuk'un orijinal bir fikri olsun veya olmasın, bunun bizce ehemmiyeti yoktur. Çünkü, asıl mühim mes'ele, bu fikri tahakkuk sahasına koyanın Sarı Saltuk olduğudur.

gelen Osmanlılar, bu projenin ehemmiyetini lâıkiyle kavrayamadılar ve, böyle olunca, şüpheşiz ki onu tahakkuk ettiremediler. Vakıa bütün Slâv memleketlerinde az çok Müslüman mevcuttur⁴⁴. Fakat Slâv ırkına mensup Müslüman adedi Balkanlardan maada diğeri Slâv memleketlerinde yok denecek kadar azdır.

* * *

Umumiyetle Anadolunun ve Rumelinin İslâmiyet tarihi, şimdiye kadar ihmal edilmiş bulunan Selçuklular devri tarihinden ayırmak kabil değildir. Bu devrin tarihi ise hââ kâfi derecede aydınlanmamış olduğundan İslâmiyetin Güney Avrupa'ya ne suretle yayıldığı hakkında henüz kesin bilgimiz yoktur.

İslâm tarihinin en mühim devirlerinden biri olan Selçuklulara ait bugüne kadar neşredilmeyen metin'erin neşrinden ve kritik bir şekilde tasnif ve tetkikinden sonradır ki Güney Avrupada İslâmlığın intişarı, Müslümanlığı kabul edenlerin yapmak zorunda kaldıkları hayat mücadeleleri ve imha hareketlerine karşı gösterdikleri mukavemet, bu arada yapmak zorunda kaldıkları göçler, bu mıntakalara tekrar kütle halinde dönüş ve Müslümanlığın bazı böyle mıntakalarda kaybolması vesaire gibi hâdiseler aydınlanmış olacaktır. Bu hususta, efsanevî unsurlardan tecrit edilen muhtelif menakibnameler ve velâyetnamelerle mahallî an'ane ve rivayetler içinde zikredilmiş bulunan tarihî hakikatlerin incelenmesi büyük yardımlar sağlayacaktır. Bu yoldaki tetkiklerin Sarı Saltuk probleminin ve, dolayısıyla, onun zamanındaki — ve belki ondan daha evvelki — Rumeli müslümanlığı probleminin halline yarayacağı şüpheşizdir.

Biz burada Sarı Saltuk'un biyografyasını yazmak niyetinde olmadığımızdan, yalnız bu zat hakkında ileride yapılacak araştırmalarda faydalı olacağı ümidiyle, onun — bızce haksız bir şekilde olmakla beraber — dinî durumunu gösteren bir vesikayı ortaya koymuş bulunuyoruz.

II

Fetva

Kanunî Sultan Süleyman 1538 senesinde, Boğdan seferine giderken, Sarı Saltuk'un Babadağındaki türbesini ziyaret etmiş⁴⁵, Sarı Saltuk hakkında işittiği

⁴⁴ a) Litvanya ile Lehistan'da Müslüman unsurların mevcudiyeti hakkında XIV. cü yüzyıl sonlarıyla XV. ci yüzyıl başlangıcından itibaren, ve bilhassa Witold (öl. 1436) zamanında Lehistan tarihinde birçok kayıtlara tesadüf edilmektedir. Fakat, bundan evvel, yani XIII. cü yüzyılda ve Sarı Saltuk zamanında Müslümanlığın Polonya ve Litvanya'ya girmiş bulunması çok muhtemeldir. Belki Sarı Saltuk'un bu memleketlerdeki faaliyetine ait rivayetler bu husustaki tarihi hakikatleri bize aksettirmektedir. Lehistanlı ve adı meçhul bir Müslüman müellif tarafından 1558 tarihinde yazılarak sadrıazam Rüstem Paşa'ya takdim edilen Risale-ı Tatarı Leh adlı eser Lehistan Müslümanları hakkında elimizde mevcut çok mühim bir kaynaktır. Bu eser 1858 de Antoni Muhlinsky tarafından lehçe tercemesiyle birlikte neşredilmiş ve sonra Vlado Clüek tarafından Boşnakça'ya da çevrilmiş bulunuyor (Bkz. M. Tayıb Okic', Jedan naš zaboravljeni istoričar XVIII v., Sarajevo 1938, s. 3-4). Lehistandaki Müslümanların adedi bir zaman yarım milyona yükselmiş iken, ne yazık ki zamanla bunların sayısı zulüm ve tanassur sebepleriyle bir kaç bine inmiştir. L. Massignon'a göre (1929 da) Polonya'da 6.000, Litvanya'da 1107 Müslüman vardır (Annuaire, p. 310-311). Lehistan Müftüsü Dr. Yakub Şinkiyeviç'in şifahi ifadesine göre ise, Lehistan Müslümanlarının sayısı 20.000 kadardır.

b) Çekoslovakya'da ki Müslüman cemaatı küçük olmakla beraber, ikinci cihan harbinden evvel Prag'da «Hlas» (Ses) adlı bir müslüman gazete neşredilmekte idi.

⁴⁵ Bkz. Hist. de la camp. de Mohacz. p. 177 (Notes et extraits, chap. XXII, no. 4).

efsanelerle karışık rivayetlerin ne dereceye kadar doğru o'duğunun tevsiki için bilahara en yetkili ve en bilgili zata, yani Şeyhulislâm Ebussu'ud Efendi'ye müracaat etmeğe karar vermiş, bu hususta kendisinden bir fetva istemiştir.

Kanunî'nin bu İstiftası ile Ebussu'ud Efendinin verdiği Fetva'nın bir sureti Bay Raif Yelkenci'nin hususî kütüphanesinde mevcut bir yazma mecmuasından (Varak 111 a) alınmıştır⁴⁶.

Osmanlı padişahlarının en büyüklerinden biri olan Kanunî ile imparatorluğun en meşhur şeyhulislâmları arasında bulunan Ebussu'ud Efendi'den⁴⁷ neş'et eden, ayrıca Avrupa'daki Türk misyonerlerinin en ünlüsü sayabileceğimiz Sarı Saltuk'a ait olan bu tarihî vesikayı, aynen neşretmeği faydalı buldum⁴⁸.

سلطان سليمان حضرتي طهر كبري كن قصه نيشن صاري صالتي حقه ارسال ابر
 سنه سنه سنه حاله حاله اسم اخرن قرنا اسم
 الله و سلف بومعه نه بويا ركة صاري صالتي
 ديد مكره شخص اوليا و الله د نمبر بيان موريلوچ
 ر باصنت ابر فده اولين در كنشيد
 ابوالحسن

«Sultan Süleyman Hazretleri, sefere giderken⁴⁹, kasaba-i Niş'de⁵⁰ Sarı Saltuk hakkında irsal idüb istifta eylediği suretdir:

Sinde sindeşim, halde haldaşım, ahurat karındaşım⁵¹, eimme-i selef bu mes'e-

⁴⁶ Bu vesika'dan istifade etmeme müsaade etmiş olan mühterem Bay Raif Yelkenci ile metnin bir fotokopisini çıkarttırıp göndermek lütfunda bulunan Sayın Mühendis Bay Şefik Berkol'a burada teşekkürlerimi sunmağı vazife bilirim.

⁴⁷ «Ebussu'ud Efendinin ... müddet-i Fetvası Meşihat-ı Osmaniyenin en parlak devridir., (İlmiyye Sâlnamesi, İstanbul 1334, s 376).

⁴⁸ Yaptığım araştırmalara göre bu vesika henüz hiç bir yerde neşredilmemiştir. Esasen, Sarı Saltuk'a ve Kanunî ile Ebussu'ud Efendiye ait olup baş vurduğum kaynaklarda da bu Fetva'ya ait bir kayda rastlamadım. Demek ki az tanındığı anlaşılan bu vesikanın bu suretle değerinin bir kat daha artmış olacağı kanaatındayım. Vesikanın sıhhati (authenticité'si) hakkında şüphe etmemize bir sebep yoktur.

⁴⁹ Kanunî muhtelif seferlerinde Niş'ten geçmiştir (1521 tarihli Belgrad seferi, 1526 tarihli Mohaç seferi, 1532 tarihli «Alman seferi», 1566 tarihli Sigetvar seferi). Bu istiftanameyi bu son seferinde yazmış olduğu muhtemeldir.

⁵⁰ Niş şehri Sırbistanın mühim bir münakalât merkezidir. Selânik-Belgrad ve İstanbul - Sofya - Belgrad demiryolu hatlarının birleşme noktasıdır. Bizans devrinde mühim bir ticaret merkezi olan Niş, muhaceret'i akvam devrinde tahrip edilmiş, sonra tekrar kalkınıp XI ve XII - ci asırlarda zengin bir şehir haline gelmişti. Nemanyiç hanedanının ceddi, ekberi, Büyük Jupan Stevan Nemanya, Haçlılar Seferine iştirak eden Friedrich Barberousse ile 1189 tarihinde Niş'te buluşup Bizanslılara karşı itifak aktetmiştir. 1386, hatta 1375, tarihinde Niş şehri Osmanlıların eline geçmiş Osmanlı idaresi altında beş asırlık bir müddetle, yani 1878 tarihine kadar kalmıştır. (Bkz. Prof. St. Stanojević, Narodna Enciklopedija Srpsko - Hrvatsko - Slovenačka, Zagreb, 1928, III, 47, 113, IV, 321).

⁵¹ Kanunî'nin yine Niş'ten Ebussu'ud Efendi'ye gönderdiği bir mektubun «Tarihi Hak'da yoldaşım» ilâvesiyle, aynı unvanlarla yazılmış olduğu da bu vesile ile dikkatini çeker (Bkz. Sadettin Nüzhet Ergün, Türk şairleri, İstanbul 1942, III, 1199). Prof. Cavid Baysun (İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1945, IV, 93) Kanunî'nin Sigetvar seferine giderken, yani 1566 tarihinde, bu mektubu Ebussu'ud Efendi'ye gönderdiğini söylüyor. Buna göre, bahis konusu olan istifta'da bu vesile ile yazılmış olabilir.

lede ne buyururlar ki: Sarı Saltık didikleri şahıs evliyaullahdan mıdır? beyan buyurılıb musab oluna.

El-cevab: Riyazet ile kadid olmuş bir keşiştir.

Ebu's-su'ud⁵²

İslâm ilâhiyatçıları ile İslâm mutasavvıfları arasındaki zıddiyetin çok eski ve bazan çok bâriz olduğu malûmdur. Tekfire kadar giden bu geçimsizliğin şiddet derecesi, tabiatıyla, zaman ve mekâna göre değişmiştir.

Ebu'ssu'ud Efendinin Tasavvufa karşı meyli olmadığını da biliyoruz. Peçevi⁵³ ile Evliya Çelebi'nin⁵⁴, aksini ispat etmek yolundaki bütün gayretlerine rağmen, Âlî'nin Ebu'ssu'ud Efendi hakkında, Tasavvuf'a karşı meyli olmadığı ve onun bu vasfının, onun yegâne kusurunu teşkil ettiği tarzındaki iddiası⁵⁵ yerinde olsa gerektir.

Ebu'ssu'ud Efendi'nin yüksek bilgisi, zekâsı ve dindarlığı, şüphe götürmez hakikatlerdendir. Sufiliğe, daha doğrusu o zamanki sufilere karşı olan namulâyım tavrı hareketi, belki bunların, bilhassa o devirdeki tarzı hareket ve faaliyetlerinden ileri gelmektedir.

Ebussu'ud Efendinin büyük hürmetini kazanmış ve seleflerinden biri olan İbn Kamâl (Kemâl Paşa zâde) Sarı Saltık'u evliyaullah'tan ve keramet sahiplerinden biri olarak addeder⁵⁶. Maamañih, İbn Kamâl bu hükmü Şeyhulislâm ve Müftülenam sıfatıyla değil, sadece bir tarihçi olarak ve tarihe ait bir eserinde (Mohaçname'de) vermektedir⁵⁷.

Ölümü üzerinden uzun zaman geçmeden, Sarı Saltık'a ait menkabelerle Hıristiyan azizlerinin menkabeleri arasında bir irtibat kurulmağa başlandığı anlaşılıyor. Sarı Saltık menkabelerinin, Hıristiyan azizlerinden en çok Nikola⁵⁸, sonra Cörc⁵⁹, Simeon⁶⁰, Eli⁶¹, Spiridon⁶² ve Naum⁶³un menkabeleriyle karışık olduğu

⁵² Otuz sene zarfında şeyhulislâmlık makamını işgal etmiş bulunan büyük Türk mütefekkeri Ebussu'ud Efendi hakkında «Encyclopédie de l'Islam»'da (Leyde 1910, I, 110-111), Clément Huart tarafından neşredilen küçük bir makale bu meşhur zatın ilmî ve edebî portresini hakkiyle aksettirmemiş olmakla beraber birtakım yanlışlıkları da ihtiva etmektedir. Ansiklopedinin, Türkçe neşrinde (İstanbul 1945, IV, 92-99) Prof. Cavid Baysun'un Ebussu'ud Efendi hakkındaki güzel ve mühim yazısını burada memnuniyetle zikredebiliriz. Ebussu'ud Efendiye ait en mühim bibliyografya da orada mevcuttur.

⁵³ Peçevî, Tarih, İstanbul 1283, I, 53.

⁵⁴ Seyahatname, I, 402.

⁵⁵ Âlî, Kunhu'l-ahbâr, neşredilmeyen kısım, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi kütüphanesindeki 1783 no. lı yazma (Var. 211b): «Ancak noksanı mesleki sūfiyyun'a ademî sūlūkünde nūmayan idi.»

⁵⁶ Hîst. de la camp. de Mohacz, p. 81.

⁵⁷ Diğer bir şeyhulislâm ve tarihçi olan Hoca Sadeddin, Sultan II-ci Bayazıt'ın Boğdan seferinden dönerken Sarı Saltık'ın yolundan geçtiğini zikrediyor, fakat Sarı Saltık hakkında hiçbir malûmat vermiyor (Tâcu't-tavârih, İstanbul 1279, II, 44).

⁵⁸ Evliya Çelebi, Seyahatname, II, 137.

⁵⁹ Franz Babinger, Sarı Saltık Dede (Enc. de l'Islam, IV, 178).

⁶⁰ Aynı eser, IV, 178.

⁶¹ Aynı eser, IV, 178.

⁶² Ş. Sâmi, Kâmusu'l-âm, IV, 2916.

⁶³ Aynı eser, IV 2916.

görülmektedir. Filhakıka, vefatından yarım asır kadar sonra onun Babasaltuk'taki, yani Babadağındaki türbesini ziyaret eden meşhur Arap seyyahı İbn Batuta (1304-1377)'nin sözleri bile bu keyfiyeli tazammün etmektedir (Wa ya'dkürüna anna Şaltūka hādā kāna mukāşifan, lākin yu'dkaru 'anhu aşya'u yunkiruha's-Şar'u)⁶⁴.

Bu nevi rivayet, hattâ ithamlar, ta Evliya Çelebi zamanına kadar devam edegelmiştir. Büyük Türk seyyahı bu keyfiyetten acı acı dert yanmakta (... zira, Aziz hakkında münkirin nice kıyl'û kal idüb, namına bir rahip deyu iftiralar eylemiş ve âsim olmuşlardır)⁶⁵ ve bu gibi müfterileri protesto etmektedir (Saltık Sultan Hazretleri hakkında herkim şübhe iderse, na'udu bi'llāh, âsim ve günahkâr olur)⁶⁶. Evliya Çelebi, müfterilerin hiç birinin ismini zikretmiyor. Acaba Ebussu'ud Efendinin fetvasından haberi yokmu idi? Yoksa Ebu'su'ud Efendinin sonradan Süfilere katıldığını zannettiği için mi bu Fetva'yı meskût geçmiştir? Bu cihet şimdilik meçhul kalmaktadır.

Kâfirlerin ülkelerine giden Sarı Saltuk, muhtelif rivayetlere, hattâ Saltukname'ye göre, bazan Müslüman olduğunu gizlemek mecburiyetinde kalırdı⁶⁷. Nitekim Saltukname'de bu bapta sarih ifadelere rastlanmaktadır (Kâfirlerin dillerini, dinlerini alim bir rahip kadar bilir, türlü türlü hud'alarla onların şehirlerine, kiliselerine, hükümdar saraylarına kadar gider, rahip kıyafetiyle kiliselerde vaızlarda bulunur, birçok hükümdarları, rahipleri öldürür, yahut Müslüman eder)⁶⁸.

Sarı Saltuk'un Süfi olduğu muhtelif rivayetlerden maada, Saltuknameden de anlaşılmaktadır. Hattâ muhtelif büyük şeyhlerle dostça münasebetlerde bulunduğu da bahsedilmektedir. (Kuşbeddin Haydar, Hacı Baktaş Veli, Karaca Ahmed, Tapduk Emre, Seyyid Mahmud Hayrânî, Fakih Ahmed gibi Bektaşî Velâyetnamelerinde adı geçen bir takım büyük Sufiler ile, Celâleddin Rumî ve Seyyid Cemal Kalender gibi Mevlevî ve Kalenderî zümrelerinin kurucularıyla, hatta Nasreddin Hoca ile samimî münasebetleri vardır)⁶⁹. Bu münasebetle şunu kaydetmek icabederki, Sarı Saltuk'la ilgili olarak bize intikal etmiş olan sözlü ve yazılı bütün vesikalarımız, onun hakikî bir Müslüman olduğu hususunda müttefiktirler. (Meselâ: «İslâm dinine uymayan şeylerden şiddetle çekinir, namaz kılmayan dervişleri döğör, saç ve sakallarını, bıyık ve kaşlarını tıraş eden ışık yani kalender'leri şiddetle muahaza eder. Zikir meclislerinde kadınlarla erkekleri beraber bulunduran bazı

⁶⁴ Tuĥfat'un-nużzār, II, 416. - Abdülbakı Gölpınarlı, İbn Batuta'nın bu kaydından, Sarı Saltuk'un Bâtinî olduğu neticesini çıkarmakta (Yunus Emre, s. 258) ve Rafızîlere haddinden fazla aleyhtar gösterilmesinin de hakikatte "Saltıkname,, müellifinin sünî olmasından ileri geldiği kanaatını taşımaktadır (Yunus Emre, s. 260). Sarı Saltuk'un şahsan Batini olduğuna ve Batiniliği açıkça izhar ettiğine dair kuvvetli bir vesika'ya malik değiliz. Gerçi meşhur heterodoks Barak Baba, onun müridi olarak tanınmaktadır. Sonraları Bektaşîler tarafından benimsenmiş olduğu ve kendi namını taşıyan bazı tekkelerde Batinilerin bulunduğu da malumdur. Fakat, diğer taraftan Saltukname ile Evliya Çelebi Seyahatnamesindeki rivayetler, Sarı Saltuk'u hakiki bir sünî, kafir ülkelerinde hakiki İslam dinini kahramanca neşreden bir mücahid olarak göstermektedir. Bundan maada, Sarı Saltuk'un Güney-Doğu Avrupadaki faaliyet sahalarında gerek ondan evvel ve gerek ondan sonra sünniligin ve hanefiligin daima hakim bir durumda bulunduğu tarihi bir hakikattir. Bundan dolayı, Sarı Saltuk'un şahsan Batini olduğu katiyetle isbat olunamaz kanaatindeyiz.

⁶⁵ Seyahatname, III, 366.

⁶⁶ Aynı eser, III, 368.

⁶⁷ "Yirmi bir sene Saltık, ruhban namıyla milleti Mesihî'den görünüp nice keferayı dine davet ederek mücahid fi sebilillâh oldu,, (Evliya Çelebi, Seyahatname, II, 137).

⁶⁸ Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Anad. Selç. tar. yer. kay. (Belleten, VII, 434).

⁶⁹ M. F. Köprülü, aynı eser, s. 435.

büyük türk şeyhlerine ihtarlarda bulunur. Sünni mezhepleri arasında bilhassa Hanefi'liği tercih etmektedir. Rafizi'lerle, Harici'lerle yani bütün heterodoks zümrelerle de harb eder»⁷⁰.

Hal böyle iken, Ebussu'ud Efendinin Fetvası acaba neden bu kadar ağır ve şiddetli bir hükmü (keşiş ta'biri) ihtiva etmektedir? Bu keyfiyetin birkaç sebebi olsa gerekir.

Herhalde, bir taraftan Sarı Saltuk'un XIV üncü asırdan itibaren Bektaşî velâyetnamelerine girmesi, böylece adının heterodoksiye karışması, heterodoksinin ise, bilhassa Kanunî devrindeki, devlet emniyetini tehlikeye düşürecek dereceye varan ve îlhada kadar giden bazı taşkınlıkları⁷¹, diğer taraftan da Müslümanlardan başka, Hristiyan halkının da Sarı Saltuk'a olan sevgi, hürmet ve hayranlıkları ve bunun neticesi olarak bazı Hristiyan azizlerine ait menkabelerin de Sarı Saltuk'a teşmil edilmiş olması, Sarı Saltuk hakkındaki kanaatlerde böylece menfi bir rol oynamış olsa gerekir.

Ebussu'ud Efendinin, yukarda iktibas olunan Fetvasının, Sarı Saltuk'a ait olup halkın ve dervişlerin ağızlarında dolayan ve muhtelif menakıbnameler ile Bektaşî velâyetnamelerinde bulunan efsanelerle karışık rivayetlerden mülhem olduğu anlaşılmaktadır. Eğer Sarı Saltuk'a ait kritik bir biyografyadan faydalanabilmiş olsaydı, hattâ Abu'l-Hayr Rûmî'nin «Saltukname»si gibi bir eseri inceden inceye tetkik ettikten sonra efsanevî ve hayalî kısımlarını bir tarafa bırakarak, onun hakikî hüviyetini tesbit edebilseydi, Fetvasını tam tersine olarak vermiş bulunacağını tahmin edemekteyiz.

⁷⁰ Köprülü, aynı eser, s. 434.

⁷¹ Meselâ Varna civarında ki Sarı Saltuk tekiyelerinde yerleşmiş bulunan Işıkların, namülâyım tavrı hareketlerinden dolayı, teftiş edilmeleri lüzumuna dair fermanlar mevcuttur (Bkz. Ahmed Refik, Osmanlı devrinde Rafizilik ve Bektaşilik - Darulfünun Edebiyat Fakültesi mecmuası İstanbul 1932, c. VIII, sayı 2, s. 34-35 ve 35-36, vesika No. 7 ve 10.

FÜTÜVVET-AHİ MÜESSESESİNİN MENŞEİ MESELESİ

DOÇ. Dr. NEŞ'ET ÇAĞATAY

XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar bu müessesenin adı olarak ve ekseriya «mürüvvet» kelimesiyle müterafik bir şekilde kullanılan «fütüvvet» kelimesi, lügat mânasında, müfret olarak asâ vezninde «الفتاء» = delikanlı, cüvan, sahi, kerim ve cüvanmerd adam; cemi halinde, «fityan»; ubuvva vezninde «futuvva» şeklinde, kerem, mürüvvet ve cüvanmerdlik mânasına gelmektedir¹.

Kur'anda (قالوا سمعنا فتى يذكرهم يقال له ابراهيم) âyetinde *Hazret-i İbrahim*'in, Allahın birliğine inanıp putları kırmak suretiyle zalim *Nemrud*'a karşı şecaat ve mertlik göstermesi itibariyle yukarıki mânaya delâlet ettiği anlaşılmaktadır².

Yusuf sûresinin 30. ve Kehf sûresinin 60-63. âyetlerinde de, köle mânasına gelmektedir.

Tasavvufta, ıstılah mânasında ve «ehl-i hakikat ıstılahında» kaydiyle «Ta'rifat, ta: halkı, dünya ve ahirette kendi nefesine tercih etmektir³ denmekte; R. Dozy, «feta» yı, gençlik zevkleri (les plaisirs de la jeunesse) olarak tarif etmekte ve Peygamber *Hz. Muhammed*'in sülâlesine mensup olanların, menşe'lerini cediti âlâlarına kadar götürerek kendilerini, bir nevi yiğitlik payesi, haysiyeti kazanmış olan Fütüvvet'in, hakikî mümessilleri addettiklerini ve fütüvvet'in, kemal, asalet ve yüksek meziyetler demek olduğunu söylemektedir⁴.

İmam Kuşeyrî, risalesinde ayırdığı fütüvvet babında; (انهم فتية آمنوا بربهم وزدناهم) (âyetleriyle başlayarak⁵, hocasından naklen: «fütüvvet, kulun başkasının emrinde olması ve onun maslahatı ile mukayyet olmasıdır», diyor⁶.

Ahi ıstılahına gelince: «اخ» kelimesi, Arapçada erkek kardeş ve yâr ve siddik anlamına gelir; bağlanacak ip demek olan الآخية kelimesinden alınmıştır. ıstılah olarak M. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kelimeye bir (ى) ilâvesiyle, *Anadolu*'daki fütüvvet birliklerine verilen bir isim gibi ve fütüvvet mukabili kullanılmış görünmekte ise de sonuna gelen (ى) harfi, ister nispet (ى) si olsun ister olmasın, kullanılışında tam bir mâna ifade etmemektedir. *J. Deny*, «Ahi» kelimesinin, evvelce zannedildiği gibi, Arapça asıldan gelme değil, Türkçedeki, eli açık, cömert mânasına kullanılan (akı) kelimesinden geldiğini ortaya

¹ Bak. Asım Efendi, Kamus tercümesi, İstanbul 1305 tab'ı, «الفتاء», ve «الفتوة» maddeleri. Ta'rifat-ı Seyyid Şerif, İstanbul, 1318 «الفتوة» maddesi.

² «İbrahim denen bir fetadan, onlardan bahsettiğini işittik» Kur'an, XXI, 60.

³ Bak. Ta'rifat-ı Seyyid Şerif, İstanbul, 1318 «الفتوة» maddesi.

⁴ Bak R. Dozy, Supplément aux Dictionnaires Arabes, Paris 1927, 2. éd. II, «فتوة» maddesi.

⁵ «Onlar Rablarına iman etmiş gençler (fetalar) di, biz onların hidayetlerini artırdık.» Kur'an, XVIII, 13.

⁶ Bak. Risalei Kuşeyriye, 1318 Mısır tab'ı, ss. 122; Tercümei Risalei Kuşeyriye, İstanbul, Ayasofya kütüphanesi 1712 No. lı yazma, yaprak 118 a.

atıyor ki⁷ Arapça asılda, bu şekliyle tam olarak bu mânaya delâlet etmemesi ve (akı) kelimesinin, Divan-ü Lûgat-it-Türk'te⁸ ve Hibet ül-Hakayık'ta⁹ aynı mânada kullanılmış olması bu iddiayı eski kaynaklar olarak kuvvetle teyit etmektedirler.

* * *

Adının lûgat ve ıstılah mânalarını bu şekilde kısaca kaydettiğimiz bu müessesenin bugünkü anlamıyla zuhur ve inkişafını, tetkik ettiğimiz eser ve kaynakların verdikleri malûmata göre şu üç safhada mütalâa etmek icabetmektedir:

1 — Fütüvvet kaide ve nizamlarının, aşağıda mevzuubahsedeceğimiz maksatla, bazı umumi esas ve prensiplere, reisliğinin — o zaman için — hilâfet makamına bağlanmasına kadar geçen devirdeki vaziyeti.

2 — Abbasî halifesi *Nâsır Lidinillâh*'ın yaptığı tensikat tesirinin, gerek *Anadolu* dışında, gerekse *Anadolu*'da, fütüvvet veya Ahi birlikleri adlarıyla anılan teşekküllerde, sair mezhep ve tarikat akide ve merasiminin bâriz olarak karışmadan devam ettiği devirdeki durumu.

3 — Tedricî bir surette, daha Osmanlıların yayılmaya başladıkları zamanlarda olmakla beraber, bilhassa, M. XV. yüzyıl sonlarıyla XVI. yüzyıl başlarından itibaren, *Anadolu*'da, *İran*'dan idare edilen ve Bektaşî tarikatı mensupları vasıtasıyla büyük faaliyet gösteren Şii propagandacılar'ın telkinleriyle, geniş halk kütlesini içine almış Ahi teşkilâtı tüzüklerine, yani fütüvvetname'lere birçok Şii akidelerinin sokulduğu devirdeki durumu.

I

Abbasî halifesi Nâsır Lidinillâh zamanına kadar fütüvvet müessesesi

Müessesenin menşei mevzuubahs olacak olan bu bahiste, kendi görüş ve mütalâalarımızı söylemeden evvel, şimdiye kadar bu sahada uğraşmış ve neşriyat yapmış belli başlı müelliflerin bu husustaki fikirlerini kısaca gözden geçirelim:

Fuat Köprülü'nün fikri:

Prof. Dr. *Fuat Köprülü*, fütüvvet müessesesini, daha ziyade teşekkül etmiş bir müessese olarak göz önüne alıp tetkik etmiştir. Türk Edebiyatında ilk *Mutasavvıflar* adlı eserinde, netice olarak, sanatkârlara istinadeden ve akidelerini o vasıta ile yayan bir tarikat addedebileceklerini¹⁰, «*Les origines de L'Empire Ottoman*» adlı eserinde de: İslâmdan evvel Orta Asya Türk devletlerinde mevcut olan, kahraman ve muharip mânasına gelen «alp»ler, islâmiyetten sonra, aynı mahiyette olan «gaziler» teşkilâtıyla alâkalı gördüğünü, bunların, *Samanoğulları*, *Gazneliler*, *Abbasiler*, *Tahrîler* ve *Selçuklular* devirlerinde, *Seyhun* havalisinde, *Horasan*'da, *İran*'da, *Irak*'ta, *Suriye*'de, *Şimalî Afrika*'da, *Anadolu*'da, yer yer ve zaman zaman

⁷ Bak. J. Deny, J. A., IX. série, tome XVI. p. 183.

⁸ Bak. Divanü Lûgat-it-Türk, T. D. K. neşri, I, 90.

⁹ Bak. Hibet ül-Hakayık, Necip Asım neşri, kısım I, ss. 52-57; kısım II, ss. 25 ve müteakıp.

¹⁰ Adı geçen eser, İstanbul, 1918, ss. 231-243.

görülen ve emîrlerin, devlet adamlarının ve büyük ticaret erbabının, kendilerinden istifade ettikleri, dahilî ve haricî düşmanlara karşı harb eden, karışıklıklardan istifade ile çapulculuk yapan ve adedî ehemmiyetleri dolayısıyla hükümet tarafından teşkilâtları resmen tanınan, *Ayyar, Şuttar, Fityan, Nubuwiya, Mutatawua, Rünud* ve bu neviden olan sınıflarla aynı menşe'den olduklarına işaretlerle, herhalde en eski zamandanberi aynı hayat şartlarından doğmuş olan, ticaret ve sanayi merkezlerinde bulunan bu sınıfı terki eden insanların, isim, giyiniş ve ahlâkî prensipleri zamanla azçok değişiyor, gençler, vaziyet hâsıl oldukça hırsız, eşkiya yahut kabadayı oluyorlar; dahilî kavgalarda, yahut hudut mücadelelerinde, gönüllü veya ücretli askerler gibi hizmet ediyorlar; aralarından bazılarının mensub olduğu san'at korporasyonlarıyla münasebete giriyorlar ve işsiz oldukları veya müsait zemin buldukları zaman büyük merkezlerde içtimâî nizamı karıştırıyorlardı¹¹.

Muallim Cevdet'in fikirleri:

«*Büyük Mecmua*»nın 1335 yılında intişar eden 5.—10. sayılarında «*İslâm-Türk Teşkilât-ı Medeniyesinden Ahi Müesseseleri*» başlığı altında yazdığı makalelerinde, bunların menşeleri hakkında kat'î bir şey dememekte ve diğerleri gibi, daha ziyade teşkilâtı müesses vaziyetiyle ele alıp; telkin ettikleri âdabı ve usulleri, *Selmân-ı Fârisî ve Hazreti Ali* delâletiyle, Sasanî ve Muhammedî olmak üzere başlıca iki kaynaktan aldıklarını, Ahi kelimesinin kardeşler demek olduğunu, teâvün itibariyle, bazı farklarla garbin «*Frèses*»lerine benzediklerini kaydediyor.

Franz Taeschner'in fikirleri:

«*Anadoluda Ahilerin Tarihine Dair*» adlı tetkikinde, eserin isminden de anlaşıldığı üzere, menşe'leri meselesine temas etmeden, Ahiler'in Anadolu'da görünüşleri ve mahiyetleri üzerinde bazı mütalâalar ileri sürüyor¹².

C. Van Arendonk'un fikirleri:

İslâm Ansiklopedisinde «*Futuwa*» maddesini yazmış olan müellif, fütüvve kelimesinin, peygamber *Hazreti Muhammed*'den evvelki ve sonraki mânaları, tasavvuf istilâhındaki anlamı, kısaca *Nâsır Lidinillah*'ın fütüvveciliği, Anadolu'daki Ahiler'in daha ziyade *İbn-i Batuta*'nın rivayetine nazaran mahiyetleri üzerinde durmuş, müessesenin menşei ve erkânının nereden geldiği hakkında fikir verecek bir tetkik ortaya koymamıştır¹³.

Vladmir Gordlevskij'nin fikirleri:

Müellif menşe meseleleri hakkında, garp şövalyeliğine, gene şarktan gelmiş fütüvve merasim ve âdetlerinin, eski Samî milletler'den bakiye kaldığı fikriyle

¹¹ Bak. adı geçen eser, Paris, 1935, p. 74-78, 101-112. Müellif, bu ve bundan evvelki notta zikredilen eserlerinde, meseleyi ayrı bir başlık altında mütalâa etmiştir; bunlardan başka şu eserlerinde de bu mevzu temas eder: 1 — *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1923. 2 — Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931. 3 — *Türk Tarih-i Dînîsi*, Darülfünun İlahiyat Fakültesi talebe cemiyeti neşriyatından, *Anadoluda İslâmiyet kısmı*, İstanbul 1341. taş basma, ss. 561-594. 4 — *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu Meselesi*, *Hayat Mecmuası*, I, s. 11. ss. 220; s. 12 ss. 222. 5 — *Ankara ve Ahiler*, *Hayat Mecmuası*, I, s. 21, ss. 402. 6 — *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1338, s. 4, ss. 281 vdd. *Anadoluda İslâmiyet*, aynı mec. s. 5, ss. 385 vdd. s. 6, ss. 457 vdd.

¹² Bak. ZDMG, 82, n. F. 7, 1928, s. LXXXIV.

¹³ Bak. *İslâm Ansiklopedisi*, «*Fütüvvet*» maddesi.

hareket ederek; fütüvve fikirlerinin çoktanberi — belki halife *Nâsır Lidinillah*'ın cülûsundan daha önce — Edesse (Urfate), Suriye sahillerinde ve Kudüs Kırallığı'nda yayıldığını ve bunun naşirlerinin, faal fütüvveci olan *İsmaililer* olduğunu söylüyor. Şövalye kardeşliğine alınma merasimi (kadehten içme, şalvar giyme, arkaya vurma, saç kesme) eski *Samî kavimler* âdetlerinden gelen ve hristiyanlığa da sokulan akisler olsa gerektir. Bu âdet ve merasim, Suriye'de yerleşmiş; buradan da Irak'a, Bağdat'a Araplardan da *Selçuklular*'a ve onlarla Anadolu'ya geçmiştir. Haçlılar ise, bu âdetleri doğrudan doğruya Suriye'den alıp batıya, Avrupa'ya götürmüşlerdir; diyor¹⁴.

Bize göre menşe' meselesi:

Nâsır Lidinillah zamanında, *Şahabüddin Ebu Hafs Ömer üs-Suhraverdî* tarafından ele alındığı sırada sarih olarak ifade edilmekle beraber, daha evvel, fütüvvetten bahseden eserlerin en eskisinden, *Suhraverdî*'ye gelinceye kadar, hepsinde fütüvvet hakkında fikir beyan edenler, büyük bir ekseriyetle tasavvuf erbabındandırlar; *Ebu Abdurrahman Süllemî*, *İmam Kuşeyrî* ve bunlardan naklen, *Ali b. Hüseyin b. Ca'duviyye*'nin, *Ahi Ahmed Mücib b. Şeyh Muhammed b. Mikâyil ül-Erdebîlî*'nin fütüvvetnameler'inde ve diğer fütüvvetname'lerde adları geçen, *Ebu Bekr Verrak*, *Câneyd-i Bağâdî*, *Nasrâbâdî*, *Şakik-i Belhî*, *Sirrii Sakatî*, *Ebu Hafs Ömer üs-Suhraverdî*, *Ebu Muhammed Ruyem b. Ahmed b. Yezid* ila. gibi.

Bu mutasavvıfların, fütüvvet vasıflarından, temiz ahlâkın kemal mertebesi ve bu vasıflarla muttasif kimselerden, insanı kâmil, sahî, kerim şahıslar olarak bahsetmeleri, *Ebu Abdurrahman Süllemî*'nin Horasan meşayihî'nden ve mutasavviflerinden, fütüvvette büyük bir zat olan H. 240 (M. 854) tarihinde vefat etmiş bulunan *Ahmed b. Hadraveyh*'in, memleketinde, fityan'ın reisi, Şâtır bir Ayyarı davet etmek istediğinde, ailesiyle muhaveresini nakletmesi¹⁵, kendisinin de fütüvvetle alâkalı olduğunu, hiç olmazsa, bu karı koca arasındaki konuşmaya şahit olduğuna göre, bunlarla dostluk münasebetleri idame ettirdiğini anlatmaktadır. Gene *Kuşeyri*'deki kayıtlardan, meselâ, *Nuh Ayyar Nisâbüri*'den yukarıda geçen, şâtır bir ayyardan, Nesa ve Nisabur ayyarları'ndan bahsetmesi, şâtır'lığın ve ayyar'lığın, fütüvveci'liğin yüksek dereceleri, ka-

¹⁴ Müellifin bu fikirleri hakkında şu eserine bak. *Gesudarstvo Selçukidov M. loi Azii*, Moskova, Leningrad, 1941, ss. 106-113. Bundan başka, bu husustaki tetkikleri, *Zapishi Kollegii Vosthovedov*, II, ss. 235-248 de ve, *Bulletin de L'Académie des Sciences de L' U. R. S. S.*, 1947, p. 1172 - 1194 dedir. *Zapishi Kollegii*'de çıkan makalesi hakkında, *Georg Vajda*, *Revue des Etudes Islamiques*, Paris, 1934, cahier I, p. 79-88 de bir tenkid neşretmiştir.

¹⁵ Muhavere şudur: «Şeyh Ebu Abdurrahmân üs-Süllemî bana dedi ki, Ahmet b. Hadraveyh'in, karısına şunları söylediğini duydum: — memleketinde Fityan'ın reisi olan Şâtır bir Ayyar'ı davet etmek istiyorum.

— Karısı: Sen Fityan davefinin hakkından gelemezsin.

— Kocası: Davet etmeyince olmaz.

— Karısı: Madem davet etmeye karar verdin, koyunları, inekleri ve eşekleri keser, adamın kapısından, senin kapına kadar saçarım.

— Kocası: Koyunları, inekleri anladım, eşeklere ne oluyor?

— Karısı: Sen evine feta çağırıyorsun, mahallenin köpeklerine bundan hayır gelmesin mi? (pay düşmesin mi?) dedi.»

İmam Kuşeyrî, *Risale-i Kuşeyriye*, 1318 Mısır tab'ı, ss. 123; Ayasofya kütüphanesindeki yazma nüsha, No. 1712, yaprak 119 a.

demeleri olduğu, bunların, yemek yemek, hizmetçilerine karşı muameleleri ve saha-
vet göstermek hususlarında birbirlerini imtihan etmeleri, fütüvvet âdabı, kai-
deleri hakkında esaslı fikirler vermekte ve tasavvuf erbabının da, bu vasıfları
ve kaideleri benimsedikleri, tecviz ettikleri tebarüz etmektedir¹⁶.

Ebu Hafs Ömer üs-Suhreverdî'nin, fütüvvetin, tasavvufun bir cüz'ü ol-
duğu hakkındaki sözleri¹⁷, ilk devirlere ait bu malûmatla karşılaştırılınca, fütüv-
vetin menşeinin, tasavvufufla sıkı sıkıya alâkalı ve hattâ onunla müşterek olduğu
neticesine varılabilir.

Hicrî ikinci yüzyıl sonları ile, üçüncü yüzyıl başlarında (milâdî dokuzuncu yü-
z yıl başları), Irak, İran, Horasan ve Maverâünnehr havalisinde, tasavvuf
erbabının, evsaf ve hareketlerini takdir ettikleri şuttar ve ayyarlardan başka,
Mübeyyizeler, Hurremiler, Cavidaniler ilâ. gibi adlar altında teşki-
latlanmış hétérodoxe birliklerin de, muhtelif sahalarda ve muhtelif reisler idare-
sinde faaliyette bulduklarını biliyoruz. *Kuşeyrî*'den evvelki zamana ait malûmat
ihtiva eden kaynaklar bunlara dair birçok vak'a ve hâdiseler zikretmektedirler;
bu cümleden, hicrî III. milâdî IX. yüzyıl tarihçilerinden *Taberî*, H. 201 (M. 817)
tarihinde, Şâtırların, Bağdad'da, büyük bir teşkilâta ve kuvvete sahip olduk-
larını, hükûmet kuvvetlerini meşgul edebilecek bir vaziyette bulduklarını kay-
dediyor.¹⁸

Hicrî VI. Milâdî XII. yüzyıl tarihçilerinden *İbn ül-Esir İzzeddin*, H. 422 (M.
1030) vukuatı meyanında, Ayyarlarla, diğer teşekküllerin, Bağdad'da arala-
rından bir zümrenin, gazaya azmetmesi üzerine, halife tarafından kendilerine
menşur ve bayrak verildiğini, fakat, sonradan, bunların gürültü ve arbede
çıkarmalarıyla, halifenin, sözünden dönmesinden dolayı isyan ettiklerini¹⁹; H. 424
(M. 1032) vukuatı sırasında, Bağdad'daki Ayyarların, *Abbas Oğulları* hâkimiye-
tini ellerine geçiren *Al-i Büveyh* sultanına karşı isyan eden ve onu bir mescide
hapseden askerlerin elinden sultanı kurtardıklarını²⁰; H. 425 (M. 1033) senesi
vukuatını zikrederken, Ukbere âmili ile dost olan ve Bağdad'ın şark tara-

¹⁶ Bak. aynı eser, matbu nüsha, ss. 123 vdd.; Ayasofya kütüphanesindeki yazma nüsha,
No. 1712, yaprak 119 a. vdd.

¹⁷ Bak. Şehabüddin Ebu Hafs Ömer üs-Suhreverdî, İdalet ül-İyan Alelbürhan, İstanbul Murad
Molla kütüphanesi, No. 1447. yazma eser, yaprak 132-134.

¹⁸ *Tarih-i Taberî*, 1939 Mısır tab'ı, VII. 136. Hurremiler ve Cavidaniler hakkında fazla malûmat
için bak. Mehmet Şerefüddin (Yaltkaya), Fatımiler ve Hasan Sabbah, Darülfünun İlahiyat Fakültesi
Mecmuası, birinci sene, s. 4, ss. 4 vdd. Bunlar hakkında Taberî, aynı cilt, ss. 141. Mübeyyizeler
hakkında, aynı cilt ss. 142.

¹⁹ Bak. İbn ül-Esir İzzeddin, El-Kâmil Fi't-Tarih, 1301 Mısır tab'ı, IX, 174; 1353 Mısır tab'ı,
VIII, 355-356.

²⁰ Bak. İbn ül-Esir bu hususta şöyle diyor: «Bu senenin ramazanında (H. 424=M. 1032 ağus-
tos) askerler isyan ettiler; Celâl üd-Devle'yi yakaladılar ve evinden çıkardılar; sonra, tekrar evine
dönmesine müsaade ettiler. Bunun sebebi, bunların haberi olmadan, Celâl üd-Devle, vezir Ebül-
Kasım'ı çağırdı; Ebül Kasım gelince, askerler, kendi mallarına ve mülklerine tsarruz için geldiğini
zannettiler, bundan dolayı korktular ve evinin önünde toplandılar; eve hücum ederek onu mescide
götürdüler; evini yağma, kendisini hapsedtiler. Bu sırada, askerlerden bir kısmının kumandanları,
halktan kendilerine katılanlar ve Ayyarlar geldi. Onu mescidden çıkarıp evine gönderdiler. El-Kâmil
Fi't-Tarih, 1301 Mısır tab'ı, IX, 179. 1353 Mısır tab'ı, VIII, 5.

Celâl üd-Devle, H. 403 (M. 1012) yılında vefat eden Âl-i Büveyh hükümdarı Baha üd-Devle'nin
dört oğlundan biridir; Celâl üd-Devle, bu hâdiseden sonra kaçmış, yerine, İbn ül-Esir'in Ebu Kâlicar
dediği, Celâl üd-Devle'nin kardeşi İmad üd-Din Ebu Kâlinear üd-Merzban geçmiştir ki, Fars ve
Kirman'da hükümdarlık etmiştir. Bak. Halil Edhem (Eldem), Düvel-i İslâmiye, ss. 187.

finda müteaddit hazineleri vurduran, bir cum'a namazında, camide, kendi taraftarlarından büyük bir cemaatin, hutbede adının zikredilmesini istedikleri ve bu yüzden çıkan kavgada pek çok kimsenin öldüğü, fütüvvet ve mürüvvet sahibi, kadınlara as'â taarruz etmeyen, aman dileyenleri affeden *Bürcümî* adında bir *Ayyar*'dan bahsetmektedir²¹.

Gene *İbn ül-Esir*, H. 532 (M. 1138) tarihinde Bağdad'da, Irak'ta birçok avenesi bulunan, etrafında kalabalık bir güruhla, açıktan açığa, atlara binerek dolaşan, gösteriş yapan ve Bağdad valisi *Şerif Ebu Kerem*'in, kendisinden korktuğu, bir dereceye kadar şerrinden emin olabilmek için Eziç Kapısı'nın muhafızı bulunan kardeşi oğlu *Ebu Kasım*'a ondan şed kuşanmasını ve fütüvvet seravili giymesini tavsiye ve emrettiği, çok zamanlarını, civarda köylerde geçiren ve *İbn-i Bezzaz* adındaki arkadaşıyla beraber, Anbar kasabasında, kendi namlarına para bile bastıran *Ayyar İbn-i Bekran*'dan bahsetmekte²², H. 538 (M. 1143) yılında, *Sultan Mes'ud*'un kayın biraderi olan *Kavurd*'un oğlunun, ve vezirin oğlunun, kendilerinden hisse almaları yüzünden, takip edilememeleri sebebiyle *Ayyarların* faaliyetinin çoğalıp azdığını söylemektedir²³.

Ayyarların, fütüvvet vasıflarını haiz ve tasavvuf erbabı tarafından methedilen kimseler olduklarını, yukarıda zikrettiğimiz kaynakların kaydettiği gibi, gene fütüvvet anlamının, civanmertlik ıstılahıyla de ifade edildiğini ve civanmertlik vasıflarıyla, hem *Ayyarların*, hem de, sofilerin muttasıf olduklarını yani, aynı mânada başka bir ıstılahla, *Ayyarların* ve *Sofilerin* fütüvvecilikte aynı mahiyette olduklarını tebarüz ettiren, *Nâsır Lidinillah* devrinden evvel yazılmış, başka kaynaklar da mevcuttur: bu meyanda, eserini, üstadım diye zikrettiği *İmam Kuşeyri*'nin (doğumu H. 396 = 1005; ölümü H. 465 = M. 1072) ölümünden sekiz sene sonra, yani, H. 473 (M. 1080) yılında²⁴ yazmış olan «*Unsur ül-Meâlî Keykâvus*» tarafından, oğlu «*Giylanşah*» için (Nasihatnâme) adıyla yazılmış, sonraları (Kabusnâme) ismiyle şöhret bulmuş olan eserinde, civanmertliğin esası, sözünde sabit olmak, lüzumsuz söz söylememek, sabırlı olmak gibi üç vasıfta toplanmış ve *Ayyarlar* arasındaki civanmertlik, yürekli ve cesur olmak, her işte sabırlı olmak, sözünde sabit olmak, pâkdâmen olmak, temiz kalbli olmak, kendi menfaati için başkasının ziyanını istememek, esir üzerinde — burada her halde köleler kastediliyor — eli uzunluk (dest dirazlık) etmemek, tikeslere yardım etmek, zalime karşı mazlumun hakkını korumak, doğru sözlü, helâl lokma yiyen musibeti kendisine rahat bilen kimselerin hali olarak tavsif edildikten sonra, Merv *Ayyarları*'nın yanından, Kûhistan *Ayyarları* yanına imtihan için gelen bir *Ayyarın*, Kûhistan *Ayyarlarından* *Fazl-ı Hemedânî*'nin, mesele hakkındaki cevabı üzerine, münakaşayı kaybettiğini, imtihanda mağlûp olduğu²⁵ ve

²¹ Bak. *İbn ül-Esir*, El-Kâmil, 1301 Mısır tab'ı, IX, 182.1335 Mısır tab'ı, VIII, 7.

²² Bak. Bundan evvelki notta adı geçen eser, 1301 tab'ı, XI, 29. 1353 tab'ı, VIII, 362.

²³ Bak. Aynı eser, 1301 tab'ı, XI, 43.1353 tab'ı, IX, 7.

²⁴ Mercimek Ahmed tarafından, M. XV. yüzyılın ilk yarısında, Farsça aslından Türkçeye tercüme edilen eseri, yeniden gözden geçirerek neşreden Orhan Şaik Gökyay, önsözünde, bunun, H. 475 (M. 1082) tarihinde yazıldığını söylüyorsa da, metinde, müellif H. 473 (M. 1080) yılında yazıldığını kaydediyor. Bak. Kabusname, İstanbul 1944, Maarif Matbaası, ss. 393. ve ss. 1.

²⁵ Hâdise şudur: (hulâsatan) bir gün Kûhistaında *Ayyarlar* toplanıp oturmuşlarken bir kimse gelip içeri girmiş; kimsin? ne için geldin? diye sormuşlar; o da; Merv Şehri'nin *Ayyarları* tarafından size selâm getirdim ve bir meseleyi sormağa geldim; eğer doğru cevap verirseniz size tâbi olmağa razıyız; muvafık cevap veremezseniz bizim yüksekliğimizi tasdik edeceksiniz dedi. Soru nedir

civanmertliğin, Ayyarların sıfatı sayıldığı, o zamanlarda Ayyarların, sipahilerin ve bazarcıların — burada herhalde ticaretle meşgul kimseler kastedilmiş olacak — kendilerinin civanmert olduklarını iddia ettikleri kaydediliyor.

Müellif, halkın, «sahib-i ma'rifet» ve «zahid» dedikleri, din ve takva ehli, sofî ve müteşerri' dervişlerin civanmertliğinin de, ayyarların ve sipahilerin civanmertliğinden daha fazla olması icabettiğini, bunların, zahitliklerine göre, zahitlikleri nisbetinde söz söylemeleri, yaşayışlarının, zahidane ve islâm dinine uygun, riyadan uzak, din düşmanlarından gayrisine hiddetlenmeyen, halkın, and içmekten ve talâktan korkmıyacağı fetvaları kimseye vermiyen, fakat, dine faydalı fetvaları ve ilmi, halka, tama'sız öğreten, dinini dünyaya satmıyan fasıki, halk arasında fiskından dolayı melâmet etmiyen, kendi mezhebini yükseltmek için, başka mezhepler sâliklerine kâfir demiyen kimseler olduklarını yazmakta ve Isfahan, Horasan, Taberistan ve Parsî dervişleri hakkında da: Isfahan, dervişleri insaf alırlar vermezler; Horasan dervişleri, hem insaf alırlar hem verirler; Taberistan dervişleri, ne insaf alırlar ne de verirler; Parsî dervişleri, başkasına insaf verirler kendileri almazlar demektedir²⁶.

*
*
*

Yukarıda geçen, bazı farklarla, Ayyarların, Sofîlerin ve dervişlerin sıfatı olarak gösterilen, civanmert ıstılahtıyla de ifade edilen, bir sosyal sınıfın ahlâkî prensipi olan fütüvvecilik, biraz evvel zikrettiğimiz eserlerde, daha Abbâsî halifesi *Nâsır Lidinillah*'tan üç yüz dört yüz sene evveline ait malûmata göre²⁷, tasavvuf müessesesi gibi, islâmiyetin intişarıyla başlamış ve belki, ehl-i tasavvuf'un daha kuvvetli bulunduğu islâmî ilimlerle mücehhez olmayarak, yalnız, islâm dininin her müslüman için kâfi gördüğü asgarî şartlarla âmil, mutasavviflerin, dünya malına ve hevesatına karşı müstağni bulunmalarına mukabil, bunlar, işleriyle güçleriyle meşgul, sehavet ve cömerdlik gösteren, din düşmanlarına karşı mücahid kimseler olarak, islâm tarihinde, *Ali-Muaviye* mücadelesiyle başlayan şia fırkaları'nın, ehl-i sünnet akaidine aykırı hareketlerine mâni olmaya çalışan sofîlerle hemfikir, onların âdab ve erkânına muvazi ve onlar tarafından takviye edilen kimselerin teşkil ettiği bir müessese gibi görünmektedir. Nitekim, *İmam Kuşeyrî*'nin, risalesinde²⁸, *Şehab üd-din Ebu Hafs Ömer*

dediler; Mervli: 1 — Civanmerdlik nedir? 2 — Bir yoldan bir kimse gelip geçse, arkasından, elinde bir yalın kılıç bulunan ve önce geçenin canına kastedip öldürmek niyetinde olan biri gelip, o yolda duran bir Ayyara, şu kılıklı birisi geçti mi? diye sorsa ne cevap vermek lâzımdır? çünkü, geçti dese, gamzetmiş olur; görmedim dese, yalan söylemiş olur; yalan ve gamz ise, Ayyara yakışmaz. Hem gamzetmemiş olmak, hem de yalan söylememiş olmak için nasıl cevap vermeli?

Kûhistan Ayyarlarından Fazl b. Lestei Hemedanî adında birisi ortaya atılıp: 1 — Civanmertliğin aslı, sabır ve doğruluktur. 2 — 2. Sualin cevabı da şudur: Ayyar, oturduğu yerden bir iki adım ileri varıp, ben buraya geleli öyle bir adamın geçtiğini görmedim demelidir ki, bu suretle, hem gamzetmemiş, hem de yalan söylememiş olur; dedi. Bunun üzerine, Mervden gelen, Merv Ayyarlarının ulusu imiş, cevabı beğendi, Kûhistan Ayyarlarına baş indirdi, biat verdi gitti. Bundan evvelki notta zikredilen eser, ss. 377-379.

²⁶ Bak. Bundan evvelki notta adı geçen eser, ss. 369-393.

²⁷ Taberî, H. 201 (M. 817) senesi vukuatında bunlardan bahsetmektedir; Nâsır Lidinillah ise, H. 622 (M. 1225) yılında ölmüştür.

²⁸ Kuşeyrî, burada: «Resulden sonra İslâm fâzıllarına sahabe dendi; o asır da geçince, ikinci asır ehline «tâbiîn» dendi; bunlardan sonra gelip, tâbiîn'e mütabaat edenlere «etbai tâbiîn» dendi;

üs-Suhraverdî'nin, Avarif ül-Maarif'inde²⁹ söyledikleri gibi, Sofiler, «sofî» adıyla anılmaya, hicrî ikinci yüzyılın sonlarına doğru başlamakla beraber, *Hazret-i Muhammedin* yakını bulunan, onun hareketlerine iktida eden «a s h a b» arasında ve daha sonra bu ad meydana çıkıncıya kadar yaşamış ulema arasında, sonradan sofî denen bu zümrenin riayet ettikleri adab ve erkânla amel eden kimseler mevcuttur.

Fütüvvecilerin, sofilerle aynı menşe'den sayılabileceklerinin bir delili de eski devre ait, fütüvvet şecerelerinin bazılarında, *Ali b. Ebu Talib'e* kadar çıkarılan fütüvvet pîrlerinin, şeyhlerinin büyük bir ekseriyetinin tasavvuf ehlinden şahıslar olmasıdır. Bu, onların, kendi zamanlarında fütüvveciliğe intisap edenlere, merasim, âdab ve erkânda reislik ettiklerini, fütüvvet akide ve sıfatlarını öğrettiklerini ifade eder.

* *

Daha ziyade *İbn-i Kesir*, *Utbi* ve *Gerdizî* gibi M. XI. yüzyıl tarihçilerinden ve *Beyhaki*, *İbn ül-Esir* gibi M. XII. yüzyıl tarihçilerinin eserlerinden istifade etmiş olan Prof. Dr. *Fuat Köprülü*, *Louis Massignon* ve bunların fikirlerine iştirak eden müsteşriklerin ortaya attıkları, fütüvveciliğin, Batınlıktan neşet ettiği meselesine gelince:

Ali-Muaviye mücadelesinden itibaren meydana çıkan Şia fırkalarının bir muhalif gurup olarak tarih sahnesinde görünmeleri, hicrî II. yüzyıl sonlarında (milâdi VIII. yüzyıl ortaları) ise de, devamlı, müessir bir teşkilât olarak faaliyette bulunmaları, *Fatimî Devleti*'nin kurulmasından sonra, yani, hicrî IV. (milâdi X.) yüzyıl başlarındadır.

Abbasîler'e muhalefet eden ve onları kendilerine rakip sayan, Alevî ünvanını kendilerine şiar edinenler, ancak Abbasî halifesi *El-Muktedir Billâh Ebül-Fazl Cafer* zamanında (saltanatı H. 295=M. 908—H. 320=M. 932). Şimalî Afrikada, zaten çökmek üzere bulunan *Ağlebî Devleti*'ni ortadan kaldırarak bir hükümet kurabildiler. *Fatimîler* adıyla anılan bu hükümetin ilk halifesi, *El-Mühtedî Billâh* lâkabını alan, *Ebu Muhammed Ubeydullah*'tır ki, buna nispetle bu hükümete «Ubeydiye» veya «Benî Ubeyd» dahi denilir. *Cafer-i Sadık*'ın (vefatı,

ondan sonra, nâs muhtelif olup, mertebeleri mütebayın oldu; nâsın havassı'ndan dine kuvvetle bağlı olanlara, «zühhad» ve «ubbad» dendi; ondan sonra, her fırka aralarında zâhit olduklarını iddia ettiler. Kalblerini ve nefislerini gafletten muhafaza eden ehl-i sünnet havassı, tasavvuf ismiyle müteferrid oldular ve o büyüklere bu isim, hieretten iki yüz yıl geçmeden meşhur olmuştur» demektedir. Bak. İstanbul, Ayasofya kütüphanesi, 1712 No. 1 yazma, yaprak 10 b 11 a.

²⁹ Şehabüddin Ebu Hafs Ömer üs-Suhraverdî, «Avarif ül-Maarif» Ayasofya Küt. No. 1714, yaprak 37 b. Mutasavvıfların, fityanla sıkı münasebette olduklarına, onlarla beraber muharebelere iştirak ettiklerine dair birçok misaller vardır; meselâ, Kuşeyri, Ebu Ali Şakik-i Belhî'den bahsederken: Horasan meşayihinden idi; Türk vilâyetlerine gidip ticaret yapardı; sonra vazgeçti; takva ile meşgul oldu. Gene bu zat için, başka birisinden naklen: «Şakik b. İbrahim, zengin idi; fityan ile muşere edip yigütlük ederdi ve sayd-ü şikâre mail idi. Türklerle birçok muharebelere bulunmuştur» diyor. Ayasofya Kütüphanesindeki 1712 No. 1 yazma, yaprak 16 a Aynı müellif, Ebu Abdurrahman Hatem b. Yusuf Ahtem hakkında da: «Horasan meşayihinin ekâbirindendir. Şakik-i Belhî tilmizi ve Ahmed b. Hazraveyh üstadıdır. Hâmidden hikâyet olunur ki, demiş ki: baz, gazevatta hemrab idim; beni bir türki, tutup boğazlamağa yatırdı; asla kalbime ıstırap gelmeyip hatırım onunla meşgul olmadı; belki, Hak Taâlâ'nın hükmüne nâzır ve ahkem ül-hâkimin fermanına hazır idim. Bu halette ki, ol, bıçağını önünden çıkarmağa meşgul idi, bir ok dokunup, üstümden düştü; ol, helâk olup ben, halâs oldum» dediğini hikâye ediyor. Aynı eser, yaprak 19 a.

Medinede H. 148=M. 765) imametine kail olduklarından, İsmailiyye namını da alırlar. Bunlarca, haftanın günleri, semalar ve büyük yıldızlar yedi olduğu gibi, Peygamberler de ((*Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed, İsmail b. Ca'fer* ki buna *Muhammed-i Tam* da derler) olmak üzere yedi olduğundan, kendilerine «Seb'iye» de denir³⁰. İmamların adedini de, yedi kabul ederler. İmam-ı Mes-tur'a kail olduklarından, veyahut, *Kur'an*'ın ve *Hadîslerin* asıl matlub olan tarafları, bâtınları olduğunu iddia ettiklerinden, kendilerine «Batıniyye» ve dâîlerinden, *Hamdan Karmat*'a nispetle, «*Karâmita*» ve «*Melâhide*» namları da verilir. H. 201 (M. 816) tarihinde Azerbaycan'da zuhur etmiş olan *Bâbek*'e nispetle, *Bâbekiye* ve *Abbasiler*'in siyahlar giymelerine mukabil, kıyıları sırasında, *Bâbekilerin* kırmızı elbiseler giymiş olmalarından dolayı, *Muhammere* dahi denildiği gibi, *Müzdek*'in lakabından alınan «*Hurremiye*» adıyla de anılırlar. Halkı akli tasarrufattan men ile İmam-ı Masum'un ta'limine raptettiklerinden dolayı, bunlara «*Ta'limiye*» de denir³¹.

İşte bu şekilde, karışık inanç ve akidelerle ortaya çıkan bu *Fatîmî Devleti*, muntazam bir teşkilâtla çalışmaya, muhtelif din ve mezhebe salık zümrelerle temas geçmek, Abbasî hilâfetini ortadan kaldırmak ve ehl-i sünnet inanışına mugayir olan akidelerini her tarafa yaymak için etrafa davetçiler (dâî) göndermeye başlamıştır. Bunların Horasan taraflarına gönderdikleri meşhur dâî *Hasan Sabbah*'ın, *Alamut Kalesi*'ne yerleşmesi H. 483 (M. 1090) yılındadır. *Hasan Sabbah*, burada, uzun müddet yaşadktan ve faaliyette bulunduktan sonra, H. 518 (M. 1124) tarihinde vefat etmiştir. Gerçi *Hasan Sabbah*, Selçuk hükümdarı *Melikşah*'ın (saltanatı M. 1072—1092), kendisine, ortaya attığı yeni dini terkedip, padişahlara karşı isyandan ve etrafa dâîler göndermekten vazgeçip islâm dinine dönmesi için yazdığı mektuba verdiği cevapta, Abbasî halifelerini, mürüvvet ve fütüvvet ve müslümanlıktan hariç bulunduğunu³² söylemekte ise de, gerek

³⁰ Fütüvvetnamelerdeki yedili tasnif için bak. Yahya b. Halil b. Çopan ül-Bulgarî, Fütüvvet-name ve Sellem, Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Kütüphanesi, 46458 No. lı yazma nüsha, yaprak 6 a-b. Burada müellifin, zayıf mesnetlerle yedi rakamı üzerinde durması «İmamiye Mezhebi» akidelerini hatırlatmaktadır. Bu mezhebe göre imam yedidir ve şunlardır: 1 — Ali, 2 — Hasan, 3 — Hüseyin, 4 — Zeynelabidin Ali, 5 — Muhammed ül-Bâkır, 6 — Ca'fer-i Sadık, 7 — İsmail, yahut, Muhammed üd-Tam. Bunlar hakkında daha fazla malûmat için, bak. İslâm Ansiklopedisi, «İmam» ve «İsna Aşeriye» maddeleri ve Halil Edhem (Eldem), *Düvel-i İslâmiye*, ss. 84; ve Şehristanî, *Milel ve Nihal* tercümesi, 1263 Mısır tab'ı, ss. 38 vdd.

³¹ Bak. Mehmet Şerefüddin (Yaltkaya), *Fâtımiler ve Hasan Sabbah*, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, birinci sene, s. 4, ss. 1-12, İstanbul, 1926.

³² Melikşah'ın mektubu şudur: «Hasan Sabbah bilsin ki sem'i hümayunumuza vâsıl olduğu veçhile ortaya sen, yeni bir din ve millet çıkarmışsın; ve insanları aldatıyorsun ve zamanın padişahına isyan niyetindesin ve cabil dağılıları başına tophiyarak tabiatlarına mülâyim sözlerle onları her istediğin kimseyi bıçaklatmak için hazırlıyorsun. Mülk ve milletin kuvveti ve din ve devletin nizamı kendileriyle müstahkem olan hulefâ-i islâm hakkında ta'n ediyorsun. Bu dalâleti terk ile Müslüman olman lâzımdır; yoksa üzerine gönderilmek üzere kesif bir ordu hazırdır. Cevap vermeğe kalkarak zinhar kendini varta i belâya atmıyasın ve kendi canına ve tâbilerine acıyasın ve elindeki kalenin müstahkemliğine mağrur olmıyasın; ve hakikaten bil ki, elindeki «*Alamut*» kalenin burçları, göğün burçlarından olsa inayet-i ilâhiye ile, hâk ile yeksan ederim». Hasan Sabbah'ın buna cevabı, Abbasî Hilâfeti'nin her türlü harekât ve faaliyeti hakkında isnatlarla dolu, kendi mezhebinin ve tuttuğu yolun doğru olduğunu ifade eder mahiyette, uzun ve enteresandır. Aslı, Halis Efendi kütüphanesi 309 No. lı yazma mecmua içinde bulunan Arapça metni, M. Şerefüddin (Yaltkaya), İlahiyat Fakültesi Mecmuası, s. 4, ss. 23 ten itibaren tercüme ve neşretmiştir.

mektuptaki diğer mütalâaları, gerekse ef'al ve harekâtı, kendisinin, bu vasıflardan mahrum bulunduğunu göstermektedir.

Fütüvveciliğin, Batınîler'den neş'et ettiği meselesi, herhalde, şia fırkasının İmamiye koluna sâlik bulunan Abbasî halifesi *Nâsır Lidinillahın* tanzim ettirdiği fütüvvetnamelerdeki şecerelerde zikredilen *Ali* ahfadının isimlerinin bulunmasına istinat edilerek ileri sürülmüş olacak; halbuki *Şehabüddin Ebu Hafs Ömer üs-Suhraverdî*'den evvel yazılmış fütüvvetnamelerde, Risalei *Kuşeyri*'de sahavetini anlatmak için geçen, *Zeynelabidin* (vefatı H. 94=M. 712) hariç, İmamiye ve sair şia mezheplerinin kabul ettikleri imamlardan hiç kimse hakkında ve, ehli sünnet kaidelerinden dışarı hiçbir kayıt yoktur.

Şia fırkasının İmamiye koluna sâlik bulunan *Halife Nâsır Lidinillahın* tanzim ettirdiği fütüvvetnamede de tam Batınî denecek bir hüküm mevcut değildir³³.

Şehabüddin Ebu Hafs Ömer üs-Suhraverdî'den başlayarak, ehli fütüvvetin giyeceği elbiselerin renklerinden bahseden bütün fütüvvetnamelerde, kızıl ve sarı renk, *şeytan* ve *firavun* donları (renkleri) ifadesiyle, menfur bir elbise rengi olarak tavsif edilmektedir. Bu iki rengin menfur sayılması sebebinin, biraz evvel yukarda, kaydettiğimiz gibi, Abbasîlerin siyahlar giymelerine mukabil, kıyamaları sırasında, Bâbekîlerin kırmızı renkli elbiseler giymeleriyle ve, *Fatimîlerin* bayraklarının renginin sarı olmasıyla³⁴ alâkalı bulunması düşünülebilir. Bu hususta tetkikatta bulunanların hiçbiri, fütüvvetnamelerdeki bu noktaya temas etmemişler ve nazarı dikkatlerini de celbetmemişler.

Bütün bu hususlar göz önüne alınırsa, fütüvvecilikte Batınî unsurların bulunduğu dair ortaya atılan fikirler, haricî görünüşe nazaran ve hiçbir esaslı delil ve emare gösterilmeden verilmiş bir hüküm gibi görünmektedir.

Fütüvveciliğin, mahiyeti, eskiliği ve sofîlerle sıkı münasebeti hakkında, kaynakların verdiği malûmata göre, hattâ sonraları, Batınîlik propagandalarına karşı, daha evvel de, bu neviden olan ehli sünnet inancına muhalif zümrelere karşı meydana getirilmiş bir müessese olarak nazarı itibara alınmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Bundan sonraki yazımızda, bu hususa dair mevcut deliller üzerinde duracağız.

³³ Bak. Şehabüddin Ebu Hafs Ömer üs-Suhraverdî, Risalet ül-Fütüvvet, İstanbul, Ayasofya kütüphanesi, 2049 No. 11 yazma, yaprak 154-181.

³⁴ Bak. Kalkaşendî, Subh ül-A'şa, 1918 Mısır tab'ı, cilt XXIII, ss. 244. Kur'anda da sarı renk, kurbanlık bir sığırın rengi olarak geçmektedir, II, 69.

ÂBİDELERİN VE HAYRAT BİNALARIN BAKIMI VE KORUNMASI MESELESİ

HALİM BAKI KUNTER

Vakıflar İdare Meclisi Üyesi

Cami ve mesçit gibi halkın ibadetine ve dinî hizmetlere tahsis edilmiş olan hayrat binaların son derece bakımlı ve temiz tutulması icabeder. Bu hizmetin her yerde ve her vakit gereği gibi yapılamadığı ve yer yer, zaman zaman haklı şikâyetlere yol açtığı görülmektedir.

Cami ve mesçitlerimiz içerisinde tarihî veya mimarî kıymeti haiz oldukları yahut her iki yönden yüksek değer taşıdıkları için âbide sınıfına girenler az değildir. Çiniler, çeşitli ağaç, taş, maden, alçı ve sedef... ilah. işleri; nakışlar, yazılar, avizeler, şamdanlar, halı ve seccadeler, rahle ve kürsüler... gibi kıymetli aksam ve teberrükât eşyası bulunan hayrat binaların korunması ve bakımı daha fazla ihtimam ister.

İslâm dini temizliğe dayanan, taharet ve nezafete son derece ehemmiyet veren bir dindir. Bu itibarla cami ve mesçitleri yaptıranlar bunların temizliği, bakımı, intizamı, güzelliği ve ihtiyaç gösteren yerlerinin hemen düzeltilmesi veya onarılması için vakfiyelerine esaslı şartlar koymuşlardır. Bu şartlar ihmal edilmeden yerine getirildiği müddetçe âbidelerimiz ve hayrat binalarımız örnek olacak bir mükemmeliyet arzemiştir. Zamanla vakıflarımızın çoğunun varidatı azalmış olmakla beraber temizlik, bakım ve muhafaza konularında titizlik derecesine varan eski hassasiyetin devam etmediği de bir gerçektir. İçerisinde ve dışarısında kıymetli aksam ve teberrükât eşyası bulunan hayrat binalar gereken tekayyütten, ihtimam ve muhafazadan mahrum kaldığı müddetçe birçok kıymetli kısımların veya eşyanın hava ve tabiat tesiratiyle bozulması yahut bunların muhtelif şekil ve suretlerle ziyaa mâruz kalmaları ihtimali çoğalmaktadır. Kıymetli ve ekseriya beha biçilmez eserlerin haraplığa yüz tutması veya kayboluşu tecviz edilmeyecek bir keyfiyet olduğu gibi mâbetlerimizin gereken nezafet ve ihtimamdan mahrum kalması da kimsenin gönlü razı olmayacağı bir haldir. İhtiyaçların duyulması, onların giderilmesi çarelerinin araştırılıp bulunmasına ve tatbika konulmasına yol açar. Bu itibarla bu ihtiyaçların kuvvetle duyulmasına memnun olmak icabeder.

Âbidelerimizin, hayrat binalarımızın gönlümüzün istediği gibi bakımlı ve temiz tutulmasında ve bunlardaki kıymetli aksam ve eşyanın korunması hususunda «maddî imkânlar» dan daha ehemmiyetli olan cihet bizce «mânevî şartlar» dır. Bu da halkın ve alâkalıların bu mevzula yakından ilgilenmesinden, bu işlerde de dikkatli ve hassas olmasından ibarettir. Kâfi derecede parası ve hizmet görece adamı olan bazı hayrat binaların matlup olan temizlik ve bakımdan mahrum kalmaları, buna mukabil bazı hayratın maddî imkânsızlıklara rağmen ilgili olanların gayret ve himmetleri eseri olarak son derece temiz ve bakımlı bir halde bulunmaları mütalâamızı teyideden misallerdendir. Nitekim bazı yerlerde, bakım ve tamir kastiyle, birçok emek ve para harcanarak anıtlarımızın ve hayrat binalarımızın — bu işe girişenlerin vukufsuzluğu yüzünden — şu veya bu şekilde bozulduğu da görülmektedir.

Âbide vasfını haiz olsun olmasın hayrat binalarımızın, son yarım asır zarfında lâaykî veçhile bakımlı ve temiz tutulamamasının sebepleri arasında bu hizmetle görevlendirilen kimselere verilen aylığın azlığı başta gelmektedir. Bundan başka büyük camilerimizde hizmet gören kimselerin sayısı da, beklenen hizmetin ideal bir şekilde görülebilmesi için, çoğu zaman kâfi görülmez.

Âbide sınıfına dahil bulunan büyük camilerimizde mahfiller, tabakalar, bazılarında kasırlar ve haricî müştemilât mevcut olduğu, içerilerinde çok miktarda teberrükât eşyası bulunduğu ve bunların her birinin bakımı ve temizliği için ayrı ayrı emek sarfedilmesi lâzımgeldiği cihetle hizmet erbabının azlığı bu gibi yerlerde kendini daha çok hissettirmektedir. Bugün İstanbulda herkesin gözü önünde bulunan Yenicami 2 imam, 1 hatip ve 9 müezzin - kayyum olmak üzere 12 kişilik bir kadro ile; Sultanahmet camii de 2 imam - hatip, 8 müezzin - kayyum olmak üzere 11 kişi ile idare edilmektedir. Yenicami yapıldığı zaman müştemilâtından olan türbe, mektep, sebilhane ve kütüphane hizmetleri ile akırat kiralarını tahsile ve vakfı idareye memur kimseler hariç olarak yalnız cami hizmetleri için 268 kişilik bir kadro tesbit edilmiş ve bunların her birine, hizmetinin ehemmiyet derecesine göre, gündelik tahsis olunmuştur. Yenicamide, tahsis olunan ücretin en aşağı haddi yevmî 2 akçe, en yükseği de yevmî 50 akçedir.

Sultan Ahmet, Süleymaniye vesaire gibi selâtin camilerinin vakfiyelerinde sayısı ve istihkakları tesbit edilmiş olan hizmet erbabı da bundan aşağı değildir. Yenicamiin muazzam kadrosu içinde:

1 hatip, 1 vâiz, 1 şeyhülkurra, 10 şeyhülkurraya mülâzım ve müdavim, 2 imam, 12 müezzin, 4 müezzin mülhakı, 1 saatçi, 10 hafız-ı Kelâmıkadım, 1 naathan, 1 muarraf, 7 kayyim, 9 ferraş, 8 kandil yakıcısı, 1 kubbe kandillerinin yakıcısı, 150 cüzhan, 20 muvahhid, 1 buhurcu, 2 mushafklar muhafızı,, 1 mâniunnukuş, 1 noktacı vardı.

Yukarda sayısını verdiğimiz hizmet erbabı arasında 10 kişilik bir de devamlı tamirler ekibi mevcuttur. Bunların biri anbarcı, biri anbar kâtibi, 3 tanesi meremmetçi, 1 tanesi meremmetçiler kâtibi, 1 tanesi perdecı, birer tanesi de kurşuncu, camcı ve taşçıdır. Anbarcının, meremmetçilerin ve öteki mütehassis sanatkârların vasıfları vakfiyede şöyle belirtilmiştir.

« . . . ve bir merd-i salih ve afif ve mümin-i nazif emanet ve dinayette meşhur ve cümle cihatı mamur kimesne anbarcı olup kendüye teslim olunan eşyayı hıfz ve hırsaset etmede sa'yü dikkat eyleyüp mevzunatı vezin ile ve madudatı addile lâzım geldikçe sarf eyliye . . . » son derece emniyetli bir kimse olmasında ısrar edilen anbarcının kendisine teslim olunan eşyayı dikkatle saklayıp koruyacağı ve iktiza ettikçe anbara girerken olduğu gibi tartarak veya sayarak anbardan çıkaracağı yukardaki ifadelerle tebarüz ettirilmiştir.

Meremmetçilerin ve sanatkârların vasıfları:

« . . . ve üç nefer kârdan-ı hoş nihad ve sınaat-ı tamir ve termimde üstad kimesneler meremmetçiler olup termimi lâzım olanı bilâterah velâ tehir marifeti mütevellî ile tamir ve termim eyliyeler . . . »

« . . . ve dört nefer sanatlarında üstad ve emin ve lâayk-ül-itimad kimesnelerin biri perdecı olup cami-i şerif ile türbe kapılarına talik olunan perdeler tecdit veya termime muhtac oldukta mahsul-i evkaftan harcı görülüp tecdit ve termim eyliye ve biri dahi kurşuncu olup ebniyye-i mebniiyye-i mezbure ve evkaf-ı mezkûrede kurşun ameli lâzım oldukta tevakkuf ve tesvif ve taksir ve tevkif etmeyüp tamir

eyliye ve biri dahi camcı olup cami ve müstemilâtının camları termime muhtac oldukta tehavün ve tekâsül ve tesamüh ve tesahül eylemeyüp tamir ve termimin tekmil ve tetmim eyliye ve biri dahi taşçı olup senktıraşlığa müteallik olan yerler noksan pezir oldukça tekmil eyliye...»

Perdecilik, kurşunculuk, camcılık ve taşçılık işlerinde çalışacak kimselerin «sanatlarında üstad» kimseler olmasının şart koşulduğu, tamir ve termim işlerinin «sanat»ın fevkinde bir meşga'e, bir «sınaat» sayıldığı gözülmektedir. Mâniunnukuş ile noktacının ne iş gördükleri de merak edileceğinden bunları da vakfiyede yazılı olduğu gibi anlatalım:

«... ve bir hizmet-i malûmeye kaim ve ikameti vazife-i lâzimeye mülâzim kimesne mâniunnukuş olup salîfüzzikir olan mebanî-i hayrata hazır ve der-i divarlarına nazır olup şöyle ki süfêha i enam ve erazil-i avamdan bir ferd duvarlara ya hat veya nakş etmek kasede kâinen men kâne bieyyi tarikın kân men' ve eğer ihtiyaç olursa darb ile defeyliye ve tesvid olunmuş mevazi-i mahk ve iseini bilkülliyeye mahveyliye...»

Görülüyor ki bu hizmet bir nevi «Âbide Zabıtası»dır. Camiin hiçbir yerini hiçbir kimsenin yazı ve çizgi ile veya sair suretle kirletmemesi için daimî surette âbideyi gözetliyecek, ona el uzatanları, ihtiyaç görüldükte, döğebilecektir. Mâniunnukuş adı verilen bu anıt polisinin iki vazifesi vardır: Biri âdidenin kirletilmesine meydan vermemek, ikincisi de çizilmiş, kirletilmiş bir yer görürse yapılan telvisatı hemen gidermek, orasını bunların izi belli olmayacak şekilde temizlemektir. Noktacıya gelince:

«... ve bir sadık-ul-kavl ve me'munül intikam ve müemmen ve emini kesirül ihtimam kimesne noktacı olup aleddevam ehli vezaifi gözleyüp bilâ özü şer'-i velâ mâni-i kavi edayı hizmet etmiyeni ketmetmeyüp ismine âdet-i cariyeye üzere nokta vaz'ettikten sonra ay ahirinde mütevelliyeye teslim eyliye...»

Noktacının da cami hizmetleri erbabından iş başına gelenlerle gelmeyenleri takibeden, ciddî ve kabule şayan bir mazereti olmaksızın işe devam etmiyen kimselerin isimleri hizasına birer nokta koyup bu yoklamaların netaicini ay sonlarında mütevelliyeye bildiren kimse olduğu anlaşılmaktadır. Noktacının özü, sözü doğru, emniyetli ve çok dikkatli bir adam olmakla beraber herhangi bir sebeple öc almaya kalkışmayacak, haksızlığa ve garaz gibi hislere kapılmıyacak, kimseden çekinmeyecek bir zat olması lâzım geldiği bilhassa tebarüz ettirilmiştir.

Yukarda özünü verdiğimiz kadro içerisinde hatip, imam, vâiz, şeyhülkurra, muarrif, naathan... gibi ilmî hizmetler erbabı arasına müezzinlerin de dahil bulunduğu anlaşılmaktadır. Yenicamiin vakfiyesi tanzim olunurken 12 müezzin ile 4 müezzin mülhakından başka 7 kayyım, 9 ferraş ve 9 kandil yakıcısı... için karşılık konulmuştur. Böylece mülhaklarıyla beraber 16 kişiye baliğ olan müezzinlerden başka kayyım, ferraşlık ve çerağdarlık gibi bedenî hizmetler için ayrıca 25 kişi görevlendirilmiştir. Müezzinler altışar altışar iki fırka olarak vazife görecekler ve her fırkada içlerinden biri onlara baş olacaktır. Müezzinlerin gündeliği 10, müezzinbaşlarınkı ise 12 akçedir. Her birine günde sekizer akçe tahsis edilmiş olan kayyımların göreceği iş vakfiyede şöyle gösterilmiştir:

«... Sihat-i beden ve kuvvet-i cismaniyeleri mütebeyyin ve taharet ve nezafetleri müteyakkın kimesneler ikisi tabakalar ve biri mahfil ve dört neferi cami-i şerifte kayyım olup zikrolunan dört nefer kimesneler alâ tarikil münavebe her gün

ikisi tulû-i fecirden salat-ı işa' eda oluncaya değin hazır olup cami-i şerifin kapularını vakti ile açup ve vakti ile kapayup ve lâzım oldukça halılarını ve hasırlarını kaldırup ve döşeyüp bilcümle kayyımlığa müteallika olan hidematta tekâsül ve tehavün etmiyeler...»

Ferraşların hizmetine gelince :

«...Dokuz nefer hizmet-i muayyenelerine kaim ve ikamet-i vazife-i lâzımelerine mülâzım kimesneler ferraş olup dört neferi cami-i şerifi ve iki neferi tabakaları, iki neferi harem-i cami-i şerifi silip süpürüp tanzif ve tathir ettikten sonra yevmiyeleri sekizer akçe ola ve zikrolunan dokuz neferden birisi cami-i şerifte âvîhte olan toplara ferraş olup vazife-i yevmiyesi altı akçe ola...»

Vakfiyeden buraya aldığımız fıkralardan bedenî hizmetlerin kayyımlarla ferraşlar tarafından görüldüğü, müezzinlerin, daha ziyade, ilmî hizmet erbabı arasında mütalâa edildiği anlaşılmaktadır. Büyük camilerin vakfiyelerinde müezzinlere ait şartlar aşağı yukarı biribirinin aynıdır. Vakfiyelerdeki şartlara göre bunların «Akran ve emsalinden mümtaz, hüsn-ü savt ve lûtf-ü eda ile serefraz kimesneler» olması lâzım gelmektedir. Hafızların naat ve sure okuyanların da «...nik nefes, hob âvâz, tecvid ve tertil ile kiraette mümtaz, ilm-i musikide bînazir, vâdi-i makamatta seyri dilpezir kimesneler» den seçilmesi lüzumuna işaret edilmiştir. İlmî hizmet erbabında vazifelerinin icabına göre ses güzelliği, ses terbiyesi ve musiki behresi aranılmıştır. Kayyımlarla ferraşların görecekleri işler hakkında gerek bu vakfiyede gerek diğer vakfiyelerde yazılı olan şartlar bizi kâfi derecede aydınlatmaktadır. Meselâ Süleymaniye vakfiyesinde kayyımlar için «sâdır ve varid, dahil ve harice nazır olup leylek ve niharen hiraset ve himayet eyliyeler...» denilmektedir. Muhtelif vakfiyelerdeki tavsifler ve izahlar birlikte mütalâa edilirse silip süpürmek gibi ilk temizlik işlerinin ferraşlar tarafından ; döşeyip dayama, içeriye ve dışarıya gireni ve çıkanı gözetleme, gece ve gündüz âbideyi ve eşyasını koruma vazifesiyle ince temizlik işlerinin de kayyımlar tarafından görüldüğü, birer ses sanatkârı telâkki olunan müezzinlerin de ilmî hizmet erbabıyla bedenî hizmet erbabı arasında yer aldıkları meydana çıkmaktadır.

Canilerde hizmet eden kimselerin sayü gayretlerine olduğu kadar «Hüsn-ü şemail» lerine «Hulûs-i niyyet ve safa-yı taviyyet» ile vazife görmelerine de ehemmiyet ve kıymet verilmiştir. Gayretsiz, dikkatsiz, beceriksiz, bir tek kelime ile ifade edelim, ehliyetsiz kimselerin hizmete alınmamasına son derece itina gösterilmiştir.

İşte böyle geniş kadrolara ve imkânlarla malik olan camilerimiz ve her çeşit âbidelerimiz ehliyetli, çalışkan, iş bilir hizmet erbabının elinde, asırlar boyunca, örnek olacak bir temizlik ve mükemmeliyet arzetmiştir.

Yukarda kayyımlarla ferraşların gördükleri işleri ayırırken temizlik konusunda ferraşların ilk ve kaba temizlik, kayyımların da ince temizlik işleriyle meşgul olduklarını kaydetmiştik. Temizlik işlerinde böyle bir ayrılış üzerinde dikkatle durmak gerekir. Süpürge çalarak ortalığı göz gözü görmez hale getirmek, tozu toprağı etrafa yaymak ve her tarafı âdeta yenibaştan kirletmek suretiyle camilerin içerisinin süpürülmesi bir temizlik sayılamaz. Eskiden bu işlere son derece dikkat edildiği; gündelik, haftalık, aylık temizlikten başka mübarek günler, geceler ve aylar geldikçe, yeni yeni mevsimlere ve yıllara girildikçe baştan aşağı büyük ve esash hazırlıklar ve temizlikler yapıldığı ele geçirilen muhtelif vesika ve kayıtlar-

dan anlaşılmaktadır. Böyle bir ihtimama nail olan âbidelerin ve mâbedlerin ne derece göz çekici ve gönül alıcı olacağı kolayca tasavvur edilebilir. Bu gibi binalardaki çinilerin ve mermerlerin zaman zaman gülsuyuna batırılmış süngerle silinmesini bir temizlik ameliyesi olmaktan ziyade esasen çok temiz tutulan ve üzerine toz zerresi bile kondurulmıyan çinilerin ve mermerlerin ayrıca güzel kokularla ta'tiri şeklinde kabul eylemek daha muvafık olur. Bundan başka cami içerisinde her gün muayyen yerlerde ve zamanlarda buhur yakılması âdeti de vardı. Vakfiyede bir nefer buhuncunun vazifesi yevmi 10 akçe olduğu, buhur ecza ve edevatı için de günde sekiz akçe ayrıldığı yazılıdır.

Âbidelerde ve hayrat binalarda aranılan temizlik ve intizam hakkında vakfiyelerde birçok tavsiflere ve tariflere raslanır. Fatih vakfiyesindeki bir şarta göre yerdeki mermerler bile o derece temiz ve parlak olmalıdır ki onlara bakan bir kimse sanki aynada imiş gibi yüzünü görmeli ve safa duymalıdır.

* * *

Eskiden bu derece temiz tutulan âbidelerimizin ve mâbetlerimizin tamir ihtiyaçlarının hiç vakit geçirilmeden karşılanmasına da âzami nisbette dikkat gösterilmiştir. Yenicami kadrosunda 10 kişilik bir takımın her nevi tamir işleri için âdeta gece ve gündüz hazır vaziyette bekletildiğini yukarda söylemiştik. Bir yerde görülen herhangi bir ârızanın, tamir ve termim ihtiyacının hemen giderilmesi, şu veya bu sebeple vakit geçirilmemesi, azımsanarak veya küçümsenerek başka bir zamana bırakılmaması, herhangi bir suretle gevşeklik gösterilmemesi ve başlanılan işin tamamlanmadan terkedilmemesi lâzım geldiği açık ve kat'i ibarelerle ifade olunmuştur. Mütevellinin vazifeleri sayılırken kendisinin onarım işlerine çok büyük dikkat ve ehemmiyet vermesi lüzumuna da ayrıca işaret edilmiştir.

«... Evkaf-ı mezbureden ıslaha muhtaç ve termimi zâhir-ül-ihyaç olan mevazi-i tehir etmeyüp termim ve münhedim olan mahallin tecdidini mahsul-i vakıf ile tetmim ettire ve daima sa'yi belîğ ve cehdi bîderiğ eyliye ki evkafı mezbure cemii ezmanda mamur ve naks ve kusurdan dûr ola...»

Fatih vakfiyesinde de Fatih külliyesinin devamlı onarım işleri için mimar ve yapıcı olarak 10 kişi vazifelendirilmiştir. Bunların içerisinde su mühendisleri de vardır.

Süleymaniye vakfiyesinde bu muazzam mimarî manzumenin devamlı tamir ve meremmet işlerinde kullanılacak mimar ve yapıcı sayısı tesbit edilmemiş, çeşitli tamir ihtiyaçları, kurşun ve su hizmetleri lâzım ve mühim oldukça kaç kişi lâzımsa onların kullanılması ve kendilerine verilecek paranın da görecekları işin mahiyetine göre takdir edilmesi esası tercih olunmuştur. Süleymaniye vakfiyesinde bu işlerin «Rey-i vüzeray-i izam ile» yapılacağı tasrih olunmuştur ki bugünkü mevzuatımıza göre «Bakanlar Kurulu Kararı» demektir.

Bu vakfiyede ilgili olanların onarım işlerine kıymet vermeleri şu cümlelerle tavsiye ve tenbih edilmiştir:

«...Mütevelli ve mübaşirin sa'yederler ki cemii evkafı mezkûre noksan ve halden daima hâli ve mamur ola ve tamirinde ve tesmirinde sa'yi belîğ edeler. Meremmete ve ıslaha muhtac olanı asla te'hir etmeyip kemayenbaği sa'yedüp evvelki gibi mamur eyliyeler ve münhedim olanı al el fevr mahsul-i vakıf ile tecdid edeler ve bilcümle tecdid mümkün olıcak asla tehir etmiyeler, tamir edeler...»

Sinop'ta bir kütüphane tesis, bunu ve diğer hayır şartlarını idame için bazı emval ile birlikte kıymetli bir çiftlik vakfetmiş olan Doktor Rıza Nur, 1925 tarihli vakfiyesinde her yıl Ağustos ayında kütüphanenin ve iradı olan binanın içerisinin ve dışarısının esaslı bir tamire tâbi tutulmasını şart koşturmuş. Vakfiyedeki tabiriyle «..hattâ ufak bir çivi deliği bile olmuşsa, boyasının el kadarcık bir yeri bozulmuşsa tamir edilecektir. Bu tamir asla ihmal edilmeyecektir.»

Bahis konusu ettiğimiz işlerin düzgün yürütülmesi için vaktiyle düşünülmüş olan tedbirler arasında camilerde ve hayratta hizmet edenlere vazifelerinin yanıbaşında birer ev tahsis edilmesi, mensup oldukalı vakfın imaretinden aş ve ekmeğ verilmesi, ehliyetli hizmet erbabının yanında yeni elemanların yetişmesi için şakirt, mülâzim vesaire gibi unvanlarla ayrı kadrolar ihdası, bu hizmetlerin babadan oğula intikal eden hizmetler haline getirilmesi suretiyle bu gibi işlerde ihtisas ve meleke sahibi aile ocakları yetiştirilmesi, türlü yollarla meslekte istikrar vücud getirilmesi gibi hususlar da dikkati çekmeğe lâyıktır. Bu arada bazı vakıflarda mensup buldukları vakfın hasılatından gündelik, aylık veya yıllık olarak tahsisat almakta olan bütün hizmet erbabına o vakfın muhasebesi görülürken hazır bulunmak ve vakfiye şartlarına uygun olmıyan cihetlere itiraz eylemek hakkının tanınmış olması da hizmet sahiplerinin vakıf işlerini iyice benimsemelerine yardım etmiştir.

Vakfiye şartlarına göre hizmet erbabının oturmasına tahsis olunan evlere «Meşrutahane» veya «Süknahane» denilmektedir. İstanbulda Boğaziçinde Amca Zade Hüseyin Paşa vakfında bir de meşhur «Meşruta yalı» vardır. Vakfiyelerin çoğunda meşrutahaneler yazılı ise de zamanla bunlardan bir kısmının yandığı, yıkıldığı veya sair suretlerle vakfın elinden çıkmış olduğu görülmektedir.

Yenicami vakfiyesinde 10 kişi olarak tesbit edilen müezzin kadrosunun yanında 4 kişiden mürekkep müezzin mülhaklarını görüyoruz. İki su yolcusunun da yine iki şakirdi bulunmaktadır. Bunlar ustalarına yardım edecekler ve sanatlarında yetişeceklerdir. Su yolcularından biri çekilirse terakki etmiş olan şakirdin onun yerini alması, açılan şakirtliğe de dışarıdan birinin getirilmesi kaide olarak vakfiyeye konulmuştur. İmareti olan vakıfların çoğunda hayrat hademelerine de yemek tahsis olunmuştur. Sultan Ahmet vakfiyesinde cami hadimlerinin her birine sabah ve akşam pişen yemekten iki kişiye ita olunan miktar (yani günde dört porsiyon) verileceği yazılıdır.

Bazı hayırseverler, vakfiyelerinde kendi yaptırdıkları hayratta çalışanlara istihkak tâyin ettikleri gibi gündelik veya aylıkları az olan başka hayrat mensuplarına da yardım mahiyetinde ek tahsisat ayırmışlardır. Bunun gibi bazı vakıf sahipleri de kendi hayratının tamiri için gereken masrafı ayırırken kudretsiz hayratın imar ve ihyasını da düşünmüşler, bunlar için de vakıflarının gelirinden tahsisler yapmışlardır.

Fatih vakfiyesinde yazılı olan şartlar arasında vakıftan para alan büyük küçük bütün mürtezikanın her sene sonunda camide toplanarak hepsinin önünde vakfiyenin baştan aşağı okunması ve vakfiye şartlarına uymıyan hareketler yahut iş sahiplerinden gerektiği veçhile hizmet ifa etmiyenler görülürse vakfiye şartlarının yerine getirilmesi hususuna cümlesinin alâka göstermesi gibi çok faydalı ve tesirli bir şart da vardır.

Mâbetlerimiz ve âbidelerin devamlı bir surette temiz, bakımlı ve mamur bir halde bulundurulması için ecdadımızın düşündükleri ve tatbik sahasına koydukları esaslar görülüyor ki son derece dikkate değer şeylerdir.

Camilerimizde, millî âbidelerimizde görevli olanların gerek bu eserlerin kendisi, gerekse içerisinde ve dışarısında bulunan kıymetler hakkında kâfi derecede bilgiye malik bulunmaları, temizlik ve bakım mefhumları üzerinde zamanımızın terakki ve telâkkilerine uygun bir vukuf ve anlayış sahibi olmaları ve kendilerinin iktiza eden vesait ve levazımla teçhiz edilmeleri kat'î bir zaruret halindedir. Bu saydıklarımızla beraber öğretici ve yetiştirici bir mahiyet de taşıyan devamlı ve semereli bir mürakabe sisteminin kurulması, hayratın ve bunlardaki teberrükât eşyasının ilmi esaslara uygun bir tarzda tasnif ve tescili ihmali caiz olmıyan işlerdendir.

Bu yazımızda ana hatlarıyla pek umumî bir şekilde ele aldığımız bu mevzu, muhtelif cephelerinden daha etraflı bir şekilde incelenmeğe lâyıktır. İleride bu bahislere tekrar dönmek isteriz. Eldeki vesika ve kayıtlara dayanarak yaptığımız bu küçük mukayese ve izaha son vermeden önce camilerimizde, hayrat binalarımızda müsait olmıyan şartlar içerisinde çalışan ve kendilerine münasip bir unvan bile henüz bulunamamış, verilememiş olan son zamanlar Hayrat Hademesi'nin feragat, hamiyet ve istikametlerini şükranla anmayı bir vazife sayarız.

HADÎS-İ ERBAİN NEV'İNİN DOĞUŞU VE ÂMİLLERİ

DR. ABDÜKADİR KARAHAN

İlk meyvasını hicrî ikinci asrın ikinci yarısında idrâk eden Arba'ün Hadîs nev'i, İslâm ümmetinin hayat felsefesi ve safhalarıyla umumî surette alâkadar ve muvazi bir yol üzerinde inkişaf ve tekâmülünü takip eyliyerek dinî, talimî, ahlâkî, içtimaî ve edebî mahiyette vücade getirilen yüzlerce risâle ile Arap, İran ve Türk edebiyatlarında te'sir ve nüfuzu geniş zengin bir dinî edebiyat sahası olmuştur.

Acaba müslüman milletlerin ahlâkiyat ve edebiyatında müşterek bir mevzu olarak işlenen ve asırlar boyunca dinî-dünyevî hayatın her cephesiyle teması muhafaza eden, aynı zamanda musannif ve şarihlerin manevî ve şahsî temayüllerini de zaman zaman aksettiren bu çok bereketli edebî kategorinin teessüs ve inkişafının ana sebepleri nelerdir? Bu etüdümüzde, bu sorunun cevabını arayıp bulmağa çalışacağız. Yaptığımız araştırmalara göre bu sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

I — Üzerinde dikkatle ve etraflı şekilde durmak icap eden bu dâvanın ilk âmili, hemen bütün hadîs-i erbaîn kitaplarının mukaddemelerindeki birbirinden âdeta farksız veya yalnız uslûp bakımından farklı şahadetlerden anlaşıldığına göre müteaddit yollardan ve mütenevvi olarak rivayet edilen şu hadîstir:

من حفظ على امتي أربعين حديثاً من أمر دينها بعثه الله في زمرة الفقهاء والعلماء

Bu hadîsin ilk râvileri olarak kabul edilen zevat şunlardır:

‘Alî b. Abî Tâlib (ölm. 40/660), Ma‘âz b. Cebel (ölm. 18/639), Abd Allâh b. Mes‘ûd (ölm. 32/652), Abu'd-Dardâ² (ölm. 32/652), Abū Hurayra (ölm. 57 veya 59/676 veya 678), ‘Abd Allâh b. ‘Abbâs (ölm. 68/687), ‘Abd Allâh b. ‘Umar (ölm. 73/692), Abū Sa‘îd al-Hudrî (ölm. 74/693) ve Anas b. Mâlik (ölm. 92-93/710-711).

Yalnız bu rivayetlerin bilhassa son kelimelerinde bâzı değişiklikler veya ziyadelere tesadüf edilmekte ise de, bu küçük farkların hiç biri esas mânâyı bozacak mahiyette değildir.

«Ümmetinden din emirlerine dair kırk hadîs hıfzedeni, Allahü Taâlâ, fakihler ve âlimler zümresi arasında ba'seder» demek olan bu hadîsin Abu'd-Dardâ² rivayetinin sonunda «قبل له ادخل من ابواب الجنة» kelimeleri ve Ibn Mas‘ûd'un kinde de «كتب في زمرة العلماء وحشر في» ziyadesi mevcut olduğu gibi Ibn ‘Umar tarikiyle gelende de «ادخلته يوم القيمة في شفاعتي» sözleri bulunmaktadır. Gerek bu hadîsin râvileri ve gerekse varyantları için Kırk Hadîs risalelerinden her hangi birinin mukaddemesine bakılabilir.¹

¹ Meselâ *Ibn Vad‘ân* حديثاً الأربعين حديثاً, Bibliothèque Nationale, arap. yazl. no. 722, var. 100 b.; *Abū Tâhir Ahmad al-Silafî*, الأربعون البدائية, aynı kütüp. aynı no., var. 1 b.; *Muhy al-Din al-Nawawî*, أربعون حديثاً adı geçen kütüp. arap. yazl. no., 774 mecmuanın ilk risalesi (istinsah 668); ve bu sonuncunun muhtelif yazma ve basma şerhleri (türkçeye tercümesi için bk. *Ahmed Naim*, Kırk Hadîs, İstanbul 1343; Fransızcaya nakli *G. H. Bousquet*, Les Quarante H'adîths, Alger 1947).

Gerçi hadîs «hâfız» ları, bu hadîsin bir çok senedleri olmasına rağmen, «zaif» olduğunda birleşmişlerdir. Fakat buna rağmen, Kırk Hadîs kitaplarının cem ve tasnifinde birinci rolü bu hadîs ve onun manasındaki uhrevî va'd oynamakta, mâlûm ve meçhul birçok taliplerden başlayarak muhaddislere kadar «ehl-i ulûm» un ve büyük üstadlardan itibaren müptedilere varıncaya kadar da bilhassa «üdebâ» sınıfının bu kategoriden eser vücade getirmelerinin bâzan ağırlık ve çoğu zaman da hareket noktası olmaktadır. Sadece arapça, farsça ve türkçe birçok manzum, mensur Kırk Hadîs dibaceleri, bunu göstermeğe yeter misallerdir. Söz gelimi; *Yûsuf b. 'Abd Allâh al-Urmiyûnî*'nin *فضل الصلوة على النبي* risalesinin mukaddemesindeki şu satırlar, bu noktayı gösteren birçok misallerden bir tanesi olarak buraya nakle-dilebilir:

فهذه اربعون حديثاً في فضل الصلوة والسلام على سيد ولد آدم محمد صلى الله عليه وسلم جمعها من كتب عديدة رجاء ان ادخل في قوله نصر الله امرأ وفي من حفظ على امتي اربعين حديثاً واقتداء بالائمة الاعلام²

Çünkü evvelâ “zaif,, de olsalar, amellerin faziletleri hakkındaki hadisler ile amel, muhaddislerce ittifakla kabul edilen hususlardandır. Sonra Hazret-i Peygamber'in “sahih,, olan *ليبلغ الشاهد الغائب* hadîsi ile *نصر الله امرأ سمع مقالتي فوعاها فادها كما سمعها*³ hadîsindeki emir ve teşvik, islâm münevverleri için umûmiyetle hadîs ve hususî olarak da hadîs-i erbaîn mevzuu ile uğraşmayı tatlı bir vazife telâkki ettirmiş ve bu suretle zaif olan ... hadîsindeki çok kuvvetli ümit, sahih olan sonraki iki hadîsteki emir ve hayır duâ ile birleşmiştir. Bundan başka *Hazret-i Peygamber*, *اذا حدثتم عنى بحديث يوافق الحق فصدقوه وخذوا به حدثت به اولم احدث*, *يحمل هذا العلم من كل خلف عدوله* ve *من تشبه بحدith يوافق الحق فصدقوه وخذوا به حدثت به اولم احدث*, *يحمل هذا العلم من كل خلف عدوله* ve *من تشبه بحدith يوافق الحق فصدقوه وخذوا به حدثت به اولم احدث* — velevki bâzan başka vesilelerle de olsa — birkaç arba'ün hadîs mukaddimesinde zikredildiklerine nazaran⁴ esasen hakka tevafuk eden ve bir çok islâm münevverine bu sahada çalışmayı vazife telâkkî ettirip fukahâ ve ulemâ zümresine benzemek ve onlar arasında haşrolur-mak ümidini veren ... hadîsinin zaif olması, denebilir ki, onun kırk hadislerin inkişâf ve tekâmülündeki ana rolünü hiç bir suretle gevşet-memiştir.

II — Hadîs-i Erbaîn'lerin doğuşu ve gelişimi üzerinde ilk ve en kuvvetli âmil bizzat Peygamber Sözü olduğu şüphesiz bulunmakla beraber ikinci ve ehemmiyeti azımsanamıyacak bir müessir de “40,, rakamının bizzat kendisidir. 40 adedinin islâmîyette oynadığı geniş rol hakkında, *Kur'an-ı Kerim*'den ve hadîsten başlayarak dinî ve dünyevî hayattaki ehemmiyetine dair son aylarda ayrı bir etüd ya-

² Bib. Nationale, arap. yazl. no. 744, mecmua-i resâil, var. 52 a. Ayrıca bu kategoriden birçok eserlerin ve faraza *Nawawî* ve onun şerh'lerinin — ki 50 kadar şerhini tesbit etmiş bulunuyoruz — mukaddemelerine bak.

³ “Hazır olanlarınız, gaib olanlarınıza tebliğ etsin,, ve “Allah söylediklerimi işidip belledikten sonra, onu duyduğu gibi başkasına eristirenin, yüzünü ak etsin,, manasında olan bu hadisler muhtelif vesileler ile gerek erbaînlerde ve gerekse başka hadîs kitaplarında ve ders takrirlerinde tekrar edilir.

⁴ Meselâ ... için bk. *Ibn Kemal Paşa* (ölm. 940/1534) *شرح حديث اربعين* (Istanbul 1316; ... için de bk. *Tâc al-Dîn Abû Hafş 'Umar b. 'Ali* (ölm. 731/1330), *المهاج المبين في شرح الاربعين*, Bayezid kütüp. no. 609; ve ... için de bk. *Camâl al-Dîn Akşarayî* (Bayezid II devri), *اربعون حديثاً من بين الاحاديث القدسيه*, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Ismail Saib Hoca kütüp. no. 3468. nin mukaddemeleri

yımlamış bulunduğumuzdan, burada ayrıca uzun açıklamalara lüzum görmüyoruz⁵. Yalnız dört def'a *Kur'an*'da ve on sekiz def'a da *hadîs*'te yer alan اربعين ve اربعون kelimesinin Hazret-i Peygamberin hayatiyle alâkalı noktalarından da bahis mevzuu olduğunu, islâm hukukunda yer aldığını, şeriatte sık sık geçtiğini hatırlatmak isteriz. Ayrıca "çiltin = kırklar,, hakkındaki inarçlarda kırk rakamının oynadığı geniş rolü ve islâm arap, iranlı ve tüklerde günlük hayatta ve edebiyatta bu rakamın te'sirine sık sık rastlandığı noktasını da kaydetmek icap eder⁶. Hulâsa islâm âleminin din, edebiyat ve halkiyatında te'siri olan 40 rakamı ve onun mistik hüviyeti, Hadîs-i Erbaîn kategorisinin doğuş ve gelişimi üzerinde müessir olmuştur.

III — Birçok Hadîs-i Erbaîn risalelerinin mukaddemelerinde, ruhî veya ruhanî olan sebeplerin, bu eserlerin vücut bulmalarında müessir oldukları müşahede olunur. Bu sebeplerin başında şefâat-i nebevîyyeye nâiliyet ve cehennem ateşinden korunma gelmektedir. Bir hayli Kırk Hadîs mukaddemesinde من حفظ على اربعين حديثاً hadîsinden bahsedilirken Peygamderin şefâatine bu sayede mazhar olmak iştiyakı ve cehennem azabından kurtulma ümidi derhâl yer alıverir. Bu bazan *Hazîni* (tercümesi 930/1524)'nin Erbaîn'indeki şu beyitte olduğu gibi sâde ve samimî bir ümitten ibarettir:

Var ümidüm bu sebab birle meger
Özümi kırtaram ez-nâr-ı Sağar⁷.

Bazan da *Hâfız Şâlih b. Süleymân*'ın risalesinde bulunduğu gibi, hadîsin metin ve menş'ini dahi iyice bilemeden işi biraz mübalağaya götürmek şeklinde tezahür edegelmektedir:

"Ma'ûm ola ki hadîs-i şerîf kitâblarımın kebîri olan Buḥârî'de ve Câmî al-Kebîr'de gördüm. *Hazret-i Resûlullâh* صلى الله تعالى عليه وسلم bir hadîs-i şerîfde buyurmuşlar ki: benim hadîsim içinde kırk hadîsi dâ'imâ kıra'at eden yâhût bir kimse üzerinde hâmil olub ma'nâ-yi şerîfi ile 'âmil olsa *Hak Ta'âlâ* ol kişiye kırk türlü kerem eder. Yirmisi dünyâda olur ve yirmisi yevmi âhiretde olur. Yevmi kıyânetde olan keremden birisi *Hak Ta'âlâ* ol kişiyi 'Arş-i A'îâ gölgesinde 'ulemâ-yi maḳbûl içinde fuḳahâ şafında kılsa gerekdür. Çünkü kırk hadîs-i şerîf okuyub dâ'im yanında ma'nâsı üzerinde hıfz eyleye. Bu fâydalar için ben daḥî ziyâde hadîs-i şerîfler ma'nâlarını türkîce beyân eyledim ki dâ'im kıra'at eden zata *Hak Ta'âlâ* bî-nihâye kerem lütf kıldığı için 'ayân beyân olundu⁸."

Fakat eksriyet şu beyitlerde görüleceği veçhile, meşhur hadîsin, manzum veya mensur, bir tercemesini yapmak ve bu çerçeve içinde Mahşer gününde şehitler veya fakihler ve âlimler zümresi arasında bulunmak dileğiyle iktifa eder:

Ol Resûl-i emîn-i şâdık-va'd
Bir hadîsinde eylemiş bunu 'ahd
Kırk dâne hadîsi bir kimse
Ezber etse ya ğayra naḳl etse

⁵ Bk. *Abdülkadir Karahan, İslâmîyette 40 Adedî Hakkında*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi C. IV, S. 3, sh 265 - 273

⁶ Adı geçen makale, mühtelif pasajlar ve mezâlâ sh. 266, 267, 270 ve devamı.

⁷ *Hazîni*, شرح حديث اربعين, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. İsmail Saib Hoca kütüp. no 738, mukaddeme.

⁸ Fatih kütüphanesi, Mecmua-i resâil, no. 5430, var. 41b-43 a.

Şühedâ ile haşr ola ol kûl

Fuḫahâ defterinde yazıla ol...⁹

Bu meâldeki arzuların muâsir örneklerinden biri olmak üzere de Tıbb-ı Nebvî muharririnin şu sözlerini de nakledelim: «...Yevm-i Haşr ve Kıyâmetde şefâ'at-i Muḫammediye'ye nâ'il olmak arzusu ile ṭabâbete dâ'ir kırk iki hadîs i şerîf cem'eyledim¹⁰».

IV — Muhtelif dillerdeki Erbaînlerin mukaddemelerinde hayır duâ almak, rahmetle yâdedilmek gibi dileklerin de kitap te'lifi sebepleri arasında yer aldıkları gö ülegelmektedir. Söz gelimi arapçada *Muḫammad b. Abî Bakr* ('Uşfûrî)'in bu vâdideki şerhinin mukaddemesinde bulunan şu satırlar bunun bâriz delillerindendir:

والتمس الدعاء من الناظرين فيه والواعظين منه فرحمه الله من يذكره بالدعاء ولا ينساه¹¹

Yine böylece farsça çihl hadîs tercümelerinden Uzun *Firdevsî*'nin (tercümesi 950/1443) mukaddemesindeki:

این چهل حدیث را بزبان پارسی بانظم شرح دهم تا که هر کس بخنخش رغبت آرد و صرا بدعاء خیر یاد دارد¹²
satırlarla, türkçe Kırk Hadîslerden *Abdülme'cîd b. Şeyḫ Naşûḫ*'un risâlesindeki şu sözler de hep bu meâdedir: «Emr-i dînde bir arba'in cem'ede ki aña sâmi' ve nâzır olanlar ümîddir ki anı du'â-yı hayr ile zâkir olub yevm-i 'uḫbâda *Perverdigâr-i Kâdir* anlaruñ du'âsı berekâtı ile seyyiât ve ḫatiâtını sâtir ve gâfir olub müstahâḫḫ-ı duḫûl-i bâğ-ı cinân ola¹³».

V — Yine bâzı kırk hadîs dibacelerinden bunların Peygamberin ruhaniyetine tevessül, sıkıntıları unutmak, faydasız geçen zamanı telâfi etmek, emr-i dine ve müslüman halka hizmet etmek gibi gayelerle meydana getirildikleri vâzih surette anlaşılmaktadır. Meselâ: *Sa'd al-Dîn Taftâzânî*, kalbine birçok belâların tehaçüm ettiğini, fütihat kapılarının kapandığını, ruh ve rahatının münselib olduğunu bahis mevzuu ederek şunları yazmaktadır:

فلما اشتد بي الحال وامتد ورود وفود البلبال على ابال رایت ان اتوسل الى معالى حضرة الرسول واستشفع بجاهه

لخلاص من تلك البلية القتول بان اجمع من كتب المحدثين المحققين ما يستعان به على حل الاربعين¹⁴

Keza kaynağını bu türlü duygulardan alan ve telâfi-i mâfât iştiyâkını belüten *Idris-i Bitlisi*'nin aşağıdaki sözleri gayet sarihtir:

تلافی مافات از روزگار تقصیرات خود در صوالح اعمال و بزینت تدارک تعطیلات در اوقات عمر کنشده تحصیل چهل

باقربت پنجاه سال چهل حدیث کوهر مثال در گنجینه سینه جهت تسکین خاطر و سکینه از احادیث صحاح پندوزد.¹⁵

Ve sonra *Fuzûlî*'nin «Umûm feyzi için tercüme-i türkî olunur¹⁶», kelimelerinde dine ve halka hizmet arzusu ne kadar veciz ve samimî olarak ifâdelendirilmiştir.

⁹ *Kastamonulu Lâtifi*. Subḫat al-'Uşşâḫ, Nuruosmaniye kütüphanesi Mecmua-i resâil, no. 4897, var. 41 a.

¹⁰ *Dr. Miralay Hüseyin Remzi*, Tıbb-ı Nebvî, İstanbul 1309, s. 4.

¹¹ Hadîs arba'in şerhi İstanbul 1328, s. 2.

¹² Hususî kütüphanemizdeki yazma hadîs chel mukaddemesi.

¹³ Millet kütüphanesi, Reşid Ef. kısmı no. 136, var. 2 b.

Bunlara *Urfalı şair Nâbî*'nin tercüme-i hadîs arba'in dibacesindeki şu dileğini de ilâve edelim: «Âmâli naẓar-güzâr-ı i'tibâr buyuran e'azz-i kirâmdan rûh-i mütercim-i faḫîri bir du'â-yı hayr ile yâd buyurmaḫdır», Tire Necib Paşa kütüp no. 336, var. 1 b.

¹⁴ *Sa'd al-Dîn Taftâzânî*, Hadîs arba'in lillavay, İstanbul 1316, s. 3.

¹⁵ Çihl hadîs, Üniversite kütüp. Farsça Yazl. No 823, var. 2 b.

¹⁶ Kırk hadîs tercümesi, İzmir Millî kütüp., No. 11/517; Millet kütüp. Hakimoğlu Kısım, No. 168 mecmua-i resâil, ilk risale.

VI — Hadis-i Erbaîn tahrir, tasnif, şerh ve tercüme etmekte rol oynayan sebepler arasında eslâfa tebaiyet eylemek, dost veya talebe recasını yerine getirmek, hadîs ilminde ve edebiyatta behresi olduğunu göstermek te vardır. *Nawawî* (631-676/1234 - 1277) *Arba'ūn ḥadîs'*inde¹⁷ bunu şöyle kaydeder:

وقد استخرت الله في جمع اربعين حديثاً ابتداءً بهؤلاء الاعلام وحفاظ الاسلام¹⁸
Nawawî'yi şerh edenlerden Rūḥ al-Bayān tefsiri müellifi *İsmail Hakkı* (tercüme 1137/1724) talep üzerine bu işi yaptığını şu satırlarla açıklar:

هذا جمع من الحديث النبوي طلب مني شرحه بالتركي المولى على الحافظ القسطنطيني ثم الفلبوي والح في ذلك على وارسل رسائل الى وانا في بلدة بروسا حماها الله تعالى عن البأساء فرأيت الاجابة من غطاءم الامور وعزائم الاجور وسألت الله ان يمهلني الى ان ينتهي الامر الى جماده ويبلغ القلم في مسمار البيان الى مداده و هو المؤل لكل سؤال¹⁹.

Ve talebe istekleri üzerine Erbaîn cem'ine de bir misâl olarak *Yūsuf b. Abd Allāh al-Urmiyūnî*'nin şu cümlesi zikredilebilir:

هذه اربعون حديثاً في فضائل آية الكرسي جمعها بالسائل من الطلاب ولادخل فيمن حفظ على امتي واقتداءه بالائمة الانجاء²⁰.

Sonra *Okcu-zāde*'nin şu aşağıdaki sözleri de, birçok âlimlerin Kırk Hadîs cemettiklerine muttali olduktan sonra kendi hatırına geleni ve bu vesile ile de edebî kudretini göstermek merakını tesbit bakımından dikkate değer: «Bu faḳîr-i vaḳîr daḥî ol ḳavme teşebbüh ve zeyl-i maḥabbet ve meyillerine teşebbüs edüb ḥāḫır-ı mecruḫa sünüh eyledi ki taḫrîc-i ehādîs-i erba'inde bir ḫavr-ı nev-āyîn ihtirāc ve bir ḫarz-ı berā'at-ḫirāz ihtiyār ve iḫtirāc edem ki ila'-l-ān mevāḫı eḳdām-ı aḳlām-ı suḫanverān olmayub... erba'in-i sofiyān gibi unvān-ı menāḫıb ve mefāḫir belki nedret ve ḡarābette mişdāk. ola²¹». «

VII — Ulūm-ı âliye'nin islâmiyetteki ulvî mertebesi cümlece malûm ve müsellemdir. Hadîs ilminin bu meyandaki dinî-dünyevî mümtaz mevkii²² hesabıyla ulemâ ve üdebâ sınıfı bununla uğraşmak ve zaman zaman kırk hadîs risaleleri vücuda getirmek suretiyle bazan bu sınıflarda rifâtlı görünmek arzusuna kapılmışlar, bazan ders takrirlerinde bunlardan istifade etmek istemişler ve nadiren de kendilerinin ve zamanlarının görüşlerini bu münasebetle tefsile imkân bulmuşlardır.

Hakanî'nin manzum Kırk Hadîs tercümesinde... من حفظ على امتي hadîsinin medlûlü üzerinde durulurken kaleme alınan şu beyitler, bu vâdinin nasıl âlimlik şanından sayıldığını bir misal olarak belirtmeğe elverir:

İmdi işit rind iseñ ey merd-i kār
Güşuña bu gevheri et güş-vār

¹⁷ «*Nawawî*'nin *Arba'ūn*'u ve arapça şerhleri» unvanlı olup yakınlarda Fuad Köprülü Armağanı'nda yayımlanacak olan bir etüdümüzde bu eser ve onun şerhleri hakkında etraflı malûmat mevcuttur.

¹⁸ Mukaddeme, yazmalar ve basmalar.

¹⁹ *Ḥadîs-i Arba'in tercümesi*, İstanbul 1317, mukaddeme, s. 2.

²⁰ اربعون حديثاً في فضائل آية الكرسي, Paris Bib. Nat., Arap. Yazl., No. 744 var. 38 a.

²¹ *Aḫsan al-Ḥadîs*, İstanbul 1313, s. 6.

²² Burada *Taftāzānî*'nin *Naḫm al-Dîn al-Kubrāvî*'dan naklettiği:

إذا ذكرت بحار العلم يوماً
فقول المصطفى لا غير تجرى
هو البحر المحيط وماعداه
فأبهار صلفار مثله تجرى

beyitleri ve onun arkası sıra yazılan şu satırlarını hatırlıyoruz:

فطوبى لمن وفق لاقتباس انواره و اقتباس لطائف امراره مواها على التثبت بأذيال جلاله فهو مأى الى الشرب من زلال سلسال نواله، شرح حديث الاربعين للزوى، sh. 3.

Hıfz-ı ahādīs iledür zeyn-i dîn
Ola huşuşa 'aded-i erba'în
Rif'at-i şân-ı 'ulemā yoqla gör
'İlm-i ahādīs-i şerîf iledür²³,

Esasen bir âlime bir şey sorulduğunda, onun, ilmini gizlemesinin günah olduğunu ve bundan korkarak Erbaînler kaleme aldıklarını söyleyenler de vardır: *Cunayd b. Maḥmūd* risalesinde buna işaret ettiği unutmamıştır²⁴. Sonra islâm ummî efkârına göre hadis ilminin ancak müderrislerin ders takrirleri sayesinde kazanılabileceğinin kabulü - ki icazetlerde görüldüğü şekilde bu, kaynaklara kadar götürülür - hattâ bu ilmî talep yolunda bazan uzun seyahatlerin tavsiye ve icrası, hadîslere başlarken bir müderrisin nezaretinde: قرائت ، اخبرنى ، حدثنى (üstadin adı) şeklinde ders görenlerin aynı tarzda başkalarına okutma hakkını elde etmeleri (icazet almaları), ders takrirlerinde istifade edilmek üzere, bilhassa başlangıç devirlerinde Kırk Hadis risalelerinin cem'ine vesile teşkil etmiştir. Burada Kırk Hadis takrirlerinin dinlenme ve müzakeresi hakkında *Abū Muḥammad 'Abd al-'Azîm al-Munzirî* (581-656/1185-1258) nin واصطناع المعروف risalesinin mukaddemesinden şu satırları nakl ile iktifa edelim:

وانا اسمع بحرم الله تعالى بالرباط السلطان المطاع شه شجاع في يوم الجمعة ٦ جمادى الآخرة سنة ثمان وتسعين وسبعمائة (٧٩٨) .. وبمدفاني ذاكرت ابا (محمد) عبدالله بن آيدغمش دمشق²⁵

Zaten Kırk Hadis, sayısız hadisler arasında küçük mikyasta bir seçim ifade ettiği için vâizlerin de bir bakıma işlerine yaramış ve bu gibi eserlerden vaz edenler, onları mevza kitapları gibi kullananlar eksik olmamıştır²⁶. Musanniflerden bazıları kendi meşreplerine, zevklerine uygun hadislerin daha toplu bir hâlde görülmesi, halk arasına daha kolay yayılmaları isteğiyle Kırk Hadis toplamışlar ve bu imkândan faydalanarak şerhlerde duygu ve düşüncelerini tafsil etmişlerdir. Diğer bir kısmı da meâllerinde islâm ümmetinin kendi asırlarındaki dinî, siyasi ve içtimai temâyüllerinin akisleri müşahede edilen hadîslere sarılmışlar ve bu bakımdan ehemmiyetli Erbaînler tasnif etmişlerdir.

VIII — Yukarda zikrettiğimiz sebeplerden biraz farklı olarak padişahlardan veya devlet ricalinden caize ummak, veyahut vüzerâ ve küberaya, ekâbire hoş görünmek, iltifata nail olmak maksatları gibi maddî sebeplerle kaleme alındıkları hissedilen Hadis-i Erbaîn'iere de rastlanılmaktadır. *Kemal Paşa-zâde* (cam'i 934/1528) nin erbaînini türkçeye tercüme eden *'Âşık Nettâi* (*'Âşık Çelebi*, tercüme 979/1571) nin dibacede "Vezir-i mu'azzam *Muḥammed Paşa* (Mehmed Paşa, Sokullu)» ya ithaf ve yaranma bâbında yazdıkları²⁷ bu cümleden olduğu gibi, *Osman-zâde Tâib'in*, *Ahmed III'ün* 1120/1708 de hastalığı esnasında herkes bir şey nezrederken "ceyb-i iktidârında nuḳūd-ı ma'ârifden gayri şâyeste-i nezr-i şihhatları bulunmamaqla min ba'd şu'arâ-yı zemâne gibi edâ i şâ'irâne ile ... sa'âdet-i dâreyni

²³ İstanbul Üniversite kütüp. türkçe Yzl. No. 69, 769, 902, 2174, 2318; Topkapı sarayı kütüp. Emanet Hazinesi No. 680; Tire Necip Paşa kütüp. No. 137/38 ve hususî kütüphanemizdeki nüshahaların mukaddemeleri.

²⁴ الدرّة الكريمة في الآيات العظيمة، mukaddeme, Ismail Saib yazl. no. 4060.

²⁵ 1306 da Şam'da basıldığını öğrendiğimiz bu eserin İsmail Saib yazl. arasında 4066 no. lı mecmadaki nüshasından istifade edilmiştir.

²⁶ Hadis-i erbaîn kitaplarının bir haylisinin mukaddemesinde bu hususa dair işaretler bulmak kolaydır.

²⁷ Hadis-i Arba'în tercümesi, İstanbul 1316, s. 5 v.d.

câmi^c bir e^ger-i ke^şir-ül-menâfi^c,²⁸ tahririne cezmetmesi ve padişah iyileşince de herkes huzura bir şey hediye ederken, onun da Şı^hhâ^t-â^bâ^d adı ile bir Kırk Hadîs yazıp takdim etmesi de bu fasıldandır.

Hattâ bazan bu kabil eserlerde câmi, kendi hüviyetini belli etmemekte, yalnız risalenin ithaf edildiği zatı övmekle iktifa eylemektedir. Sadr-ı âzəm *Damad İbrahim Paşa*'ya bir armağan olmak üzere cem edilen bir Kırk Hadîs tercümesi bu hususda bir misâl olarak gösterilebilir²⁹.

Hemen her mütalâayı tevsik etmek suretiyle göstermiş bulunuyoruz ki: Hâdîş-i Arba^c'in nev'i, ana kaynağını Peygamberin bir hadîsinden ve 40 adedinin islâm âlemindeki ehemmiyetli mevkiinden almış; ve tekâmül tarihi boyunca şefaati nebeviyeye kavuşmak, rahmetle yâdedilmek, telâfi-i mâfât etmek, eslâfa uymak, türlü ricaları yerine getirmek, ilmî ve edebî iktidar göstermek, ders takrirlerinde kullanılmak ve nihayet caize ve in^cama nail olmak v.s. gibi manevî-maddî birçok âmillerin te'siri altında kalmıştır.³⁰

* * *

Résumé

Les quarante Hâdîş dont l'importance dans la religion, la morale et la littérature musulmanes a été telle que des centaines de traités leur furent consacrés tant en arabe qu'en persan ou en turc, sont nés de la nécessité de faire, d'un point de vue d'abord strictement religieux et didactique, un choix parmi les centaines de milliers de hâdîş. Ce genre qui contribua à répandre parmi le peuple les idées morales de l'Islam ainsi qu'à défendre et à rendre populaires les idées politiques, sociales et morales des individus et des peuples, n'a pas cessé d'être productif depuis douze siècles. Nous résumerons comme suit les facteurs ayant influencé sa naissance et son évolution :

Les quarante Hâdîş prennent leur origine dans la tradition: «Qui apprendra, pour les transmettre, à ma Communauté quarante hâdîş relatifs à la foi, Allâh l'enverra au jour de la Résurrection siéger parmi les Docteurs de la Loi et les Savants». Le rôle traditionnel, historique et religieux joué de tout temps parmi les peuples sémites, touraniens et, spécialement, dans le monde musulman par le nombre 40 a aidé à la propagation de cette institution.

D'autres facteurs ont cependant également contribué à la formation de ces recueils ainsi qu'à leur classement. Citons entre autres: le désir d'obtenir l'intercession du Prophète, d'être préservé de l'enfer, de mériter les prières, de laisser un pieux souvenir, de réparer pour le temps perdu, de secourir les frères en religion, de montrer sa compétence dans les choses de la Tradition et de la littérature, de se rendre digne de ses ancêtres, d'exaucer les demandes d'amis ou de disciples, d'enseigner, de faire l'apologie d'une secte ou d'un ordre, d'approfondir les problèmes actuels et enfin de gagner les faveurs des puissants.

²⁸ Şı^hhâ^t-â^bâ^d, Murad Molla kütüphanesi, Hamidiye kısmı, 230, var. 2 a. — 2 b.

²⁹ Süleymaniye kütüphanesi, Lâleli kısmı, no. 416, var. 2 a.

³⁰ Kırk Hadîs mevzuunda hazırladığımız, 300 sayfayı müteceviz, bir monografinin neşrine intizaren şimdilik, bu kadarla iktifa ediyoruz.

SANAT VE TARİH VESİKASI OLARAK İRAN BÖLGESİ KALEMDANLARI

FURUZAN SELÇUK

Tahrân Büyük Elçliği eski müsteşarı

Lûgat mânâsiyle (kalem), kalem saklıyan vasıta demektir. Geçen asırların stiloloğunu yapmış olan kalemdanların pirinç, gümüş, altın, çelik, tahta ve lâkten yapılmışları vardı. Bunların içinde ekseriya gümüşten bir hokka, bir makta, likanın üstüne mürekkep veya su koymak ve karıştırmak için bir gümüş kaşık, kâğıt kesmek için makas, kalem yontmak için kalemtraş ve müteaddit kamış kalemler bulunurdu. Türkiyede kalemdanlar pek nadiren lâkedir. Umumiyetle pirinç veya gümüşten yapılan kalemdanlara memleketimizde divit adı verilmiştir ve şekli de İran bölgesi kalemdanlarından farklıdır.

İran bölgesi kalemdanlarının büyük bir ekseriyetini hususi kâğıtlar üzerine lâke minyatür veya resimler veyahut tezyinî motifler resmedilerek yapılanlar teşkil etmektedir.

Cin, Japonya ve Kaşmirde de İran kalemdanları stilinde kalemdanlar nadiren yapılmıştır.

Şark memleketlerinin hiçbirinde kalem, üzerindeki nakışlar bakımından İrandaki kadar zarafetin son haddine varamamıştır. Fakat İran kalemdanlarının ehemmiyeti yalnız zarafetlerinde değildir. Bu kalemdanların üstündeki, büyük kalem ustalarının imzasını taşıyan resimlerle, bugün, yüzyıllar boyunca İranın tarihini, efsanelerini, kıyafetlerini, tasavvuf hayatını, büyük şair ve filozoflarını, şehirlerin eski vaziyetlerini velhasıl saraydan aşirete kadar yaşayış tarzını etüt etmek ve onlarda İran tezyinî sanat anlayışının en nadide motiflerini görmek kabildir.

Kalemdanların İranda uzun asırlardan beri kullanıldığı söylenmektedir. Sultan Hüseyin Baykara (1430 — 1505) divanında yüzlerce müstevfinin birbirinden kıymetli kalemdanlarını çıkarıp sultanın sözlerini not ettikleri o devir vakayinamelerinde yazıldığına göre beş yüz sene evvel dahi musanna kalemdanlar yapılmış olduğu anlaşılıyor. Nasıreddin Şah (1831 — 1906) devrinde İranda son şaheserlerini vermiş olan kalemdancılık artık bugün ölü sanatlardandır.

Kendisi de gençliğinde birkaç kalem yapmış olan ve bugün müzelerde eski eserler restorasyonu ile geçinen İranın son kalem ustalarından Golamreza Tagavi ile 1948 senesinde Tahranda görüşürken bana kalemdancılık hakkında şu kıymetli malûmatı vermişti:

«Babam Yahya Tagavi (Nakkaş Hümayun) Nasıreddin Şahin kalemdancı başısı idi. Kalemdancılık güzel sanatların en güç şubesidir. Kalemdancı aynı zamanda ressam, nakkaş, minyatürcü, hattat, müzehhip ve lâk ustası olmak zorundadır. Bazan bir tek kalem ustasının üstünde bütün bir sene emek vermek lâzımdır. Meselâ sizin koleksiyonunuzdaki, üzerinde muharebe tasviri olan (Mirza baba)nın kalemdanı bir senelik emek mahsulüdür. Bugün yaşı çok ilerlemiş olan ve gençliğinde sırf

kendi zevki için harikulâde kalemndanlar yapmış bulunan (Ağa Hüseyin Melek) le beraber zannedersem bugüm İranın hayatta olan son iki kalemndan ustasıyız. Ama ben sanatımı oğluma öğretmedim. Restorasyon işinden günde elli tümen kazana-biliyorum. Eğer eski ustaların eserleri ayarında birinci sınıf kalemndan yapmakla uğraşsaydım senede azamî iki veya üç kalemndan meydana getirebilirdim. Eski kalemndan ustaları, hükümdarlar veya İran büyüklerinin sipariş ettikleri veyahut bu zevata takdim edilmek üzere kendi zevklerine göre tasarladıkları kalemndanlarla uğraşarak senede azamî iki üç kalemndan yaparlardı. Fakat kalemndan alanlar, mukabilinde yüz altından bin altına kadar atıyye verirlerdi. İşte bu teşvik İranda harikulâde sanat kıymeti olan şaheserlerin yaratılmasına saik olmuştur. Bugün elimizde üç buçuk asırlık birkaç kalemndan var. Daha çok evvel de kalemndanın mevcut olduğunu vakayinamelerden anlıyoruz. Fakat kıymet bilmemezlik ve zamanın tahribi bunları bize kadar ulaştırmamıştır.

Bir kalemndan yapmak için kalemndan ustası ekseriya alçıdan olan kalemndan kalıbının üzerine kat kat kâğıt yapıştırarak işe başlar. Bu kâğıdı her büyük kalemndan ustası büyük bir itina ile seçer ve kendi formülü ile yaptığı bir zamkla yapıştırır. Yapıştırılan kâğıtların kalınlığı üç ilâ üç buçuk milimetreye vardığı zaman gayet keskin bir aletle kalemndanın açılacak ucunu kalemndanlarda mutat olduğu şekilde keserek hazırlanmış olan kalemndan maketini iki parça halinde kalıp üzerinden çıkabilecek hale getirir. İşte bundan sonra asıl iş başlar. Usta, kalemndanın üstüne, yanlarına, altına, bazan hattâ içine de nakşedeceği mevzuu vasatî beş santim genişliğinde ve yirmi beş santim uzunluğunda kâğıtlar üstüne resmeder. Sonra çok ince, hususi bir iğne ucu ile resimlerin hatları üzerinden binlerce delik açar ve delinmiş modeli kenarlarından hafifçe maketin gerekli yerine yapıştırır. İçinde toz halinde bir boya bulunan tülbentten yapılmış küçük bir torbayı delinmiş modelin üzerinde hafifçe vurarak gezdirince model kalemndan maketi üzerine çıkmış olur. Bu ameliyeden sonra sanatkârın aylarını vakfetmesi gerek boyama, yağ-lama ve kurutma çilesi başlar. Maket üzerindeki modelin, bir kalemndanın büyüklüğü nazarı itibara alınır, pek küçük olan şekilleri pertevsizle ve bazan tek kılla boyanır. Boyama sırasında kalemndan, müteaddit defalar, terkibi her ustanın kendi sırrı olan bir lâk yağı ile kaplanarak ve ortasında kırk santim uzunluğunda bir çivi bulunan, üzerine cam bir kapak kapanmış bir nevi kavanozun içine ve çivinin üzerine geçirilerek güneşe arzedilir.

Lâklama esnasında kalemndanın üzerine bir tane toz konsa derhal kendini belli eder. Bu takdirde lâk'ın kazınması ve yeniden işe başlanması lâzımdır. Bazı ustalar kalemndanlarını deniz veya gölde bir sandal içinde yapmışlar ve tozdan bu suretle korumuşlardır.

İran ustalarının üzerinde bütün hünerlerini gösterdikleri kalemndanlar kadir bilmemezlik yüzünden âdeta ortadan kalkmıştır. Bugün meselâ on, on beş mutena kalemndan mürekkep bir koleksiyon yapabilmek için İran'da hiç olmazsa bir sene oturup her kapıya başvurmak lâzımdır. Çünkü yüz kalemndan içinde değerli bir kalemndan ya vardır ya yoktur.»

Kardeş İran'la tarih birliğimiz olduğu için İran kalemndanlarının incelenmesi bizim bakımımızdan da ehemmiyetlidir. Bu kalemndanların bir kısmı İran Türk ustaları tarafından yapılmıştır. İran'daki Türk soyundan aşiretlerin hayatını bu kalemndanlarda görürsünüz. Mevlâna ve Şemsi Tebrizi'nin resimleri, telâkileri bu kalemndanların üzerindedir. Gurgan ormanlarında Türkmenlerin eski kıyafetleriyle

avlandıklarını yine bu kalemdanlarda seyredersiniz. Türk- İrân muharebelerine ait o zamanki kıyafetlere son derece sadakat gösterilerek yapılmış tasvirlerde bu kalemdanlardadır.

Büyük kalemdan ustası (Ağa Mehemmet Mustafa 1850) Mevlâna ile Şemsin telâkilerini gösteren ve boyasız olduğu için (Siyah kalem) denen bir kalemdan yaptıktan sonra âdeta eserine âşık olmuş ve kalemdanın üzerine güzel bir talikle bir kıt'a ve bir beyit yazmıştır :

قطعه

طوبی لك ای ظریف قلمدان که برد عقل
افزونتر است قدر تو از صد هزار چیز
الوان مختلف نبود کتر ترا چه غم
خوشر بود عروس نکو روی بی هنر

«Ey zarif kalemdan sana aşkolsun ki aklımı aldın. Senin değerini bence bu dünyanın yüzbinlerce şeyinin üstündedir. Üstünde çok renk olmadığına gam yeme. Eyi bir gelin, boyalı fakat hünersiz bir yüzden çok kıymetlidir.

بیت

مصطفی را وعده کرد الطاف حق
کر تمانی تو بماند این سبق

«Mustafa'ya, Hakkın lûtfiyle bu işi yapmasına izin verildi. Sen yok olsan da bu eser bâki kalacaktır.»

İranda Tahtadan, gümüştan, çelik üzerine altın veya gümüş kakma ve mozaik hatemî kalemdanlar da yapılmıştır. Bunların kendi nevilerinde sanat kıymetleri olmakla beraber, asıl enteresan kalemler yukarıda bahsettiğim resimli lâke olanlardır.

Yirminci asrın başlarına doğru çarlık devrinde Bakuda ve Moskovada da lâke kalemdan yapılmıştır. Ekseriyetle üzerinde bir kadın portresi ve kenarlarında şehir ve kır manzaraları bulunan bu kalemdanlar da kıymetli hediyelerden addedilir ve Çarlar tarafından Kafkas ileri gelenlerine verilirmiş. İranda da Baku kalemdan sitilinde fakat İrân motifleriyle pek mahdut kalemdan yapılmıştır.

Şah Abbas (1557 - 1628) İsfahanî tezyin için Holanda'dan ressamlar getirtmişti. Daha sonra da bazı İrân nakkaşları İtalya'ya gitmişlerdi. O tarihlerden sonra Holanda ve İtalyan resminin tesiri İrân kalemdan ustalarının eserlerinde kendini göstermiştir. Meselâ Abbasi Şirazının (1860) av resimlerindeki avcılarda âdeta Rembrand desenini görür gibi olursunuz.

Kalemdan ustaları eserlerini bazan imzalamışlar ve tarih te atmışlardır. Bazı kalemdanların üzerinde imza olmamakla beraber ustalar eserlerine şahsiyetlerini nakşetmiş olduklarından kimin yapısı olduğu ehline bilinir. Bazan da meçhul amatör artistler zarif kalemdanlar bırakmışlardır.

Kalemdanlardan bahsederken (Seri çeşb) denen mektup zarflarını da unutmamak lâzımdır. Zamanımızın gözlük mahfazaları şeklinde olan ve aynen kalemdan tekniğiyle yapılan bu zarflar bilhassa aşk mektupları taşırmış.

Eserleri zamanın tahrinden nasılsa kurtularak elde kalmış olan ve koleksiyonumuzda mevcut bulunan büyük kalemdan ustalarının eser verdikleri tarihle

tarzlarını bir cetvelle göstermeği de ileride kalemdanlar üzerine etüt yapacaklar için faydalı buldum.

Ağa Bakar 1690	Kuş ve çiçek (Gol-u bute)
Ağa Zaman 1725	Kuş ve çiçek ve hayvan resimleri
Ali Eşref 1780	Kuş ve çiçek
Mirza Baba 1820	Muharebe
Nasrı Ali 1830	Ev içi
Ağa Necef 1840	Efsaneler ve kadın portreleri
Semirumi 1850	Mutasavvifler
Saniulmulk 1850 (Ebulhasan Gaffari)	Portre
Ebu Talip Müderris 1850	Tezhip
Ağa Necef oğlu Ahmet 1860 (Ahmet ibni Necef Kuli)	Efsaneler
Ağa Necef oğlu Hüseyin 1860 (Ağa Mehmet Hüseyin veya Amid Hüseyin)	Efsaneler
Ağa Mehemmet İsmail 1860 (Amid İsmail)	Mutasavvifler
Abbasi Şirazi 1860	Av
Ağa Mehemmet İbrahim 1860	Aşiret hayatı
Fethullah Şirazi 1860	Kuş ve çiçek
Yahya Tagavi 1870 (Nakkaşi Humayun)	Manzara
Abdülvahhap Müzehhipbaşı 1870	Tezhip
Ağa Mehemmet Mustafa 1880 (Amid Mustafa)	Mutasavvifler
Lutfuali Hamadani 1880	Mücerret motif
Sanii Humayun	Tarihî resim

The "Kalemdans,, (Penholders) of Iran as a source of historical document and art

«Kalemdans», the fountain -pen of last centuries are decorative articles in the shape of long and narrow rectangle boxes, containing a reed pen, an ink reservoir (a piece of crude silk soaked in ink), a small spoon (to stir up the ink and to soak the crude silk), a knife (to straighten the point of the reed pen), and a pair of scissors (to cut paper).

Kalemdans may be made of various metals, of wood, of paper coated with lacquer. Of these, the lacquer ones, decorated with fine miniatures and motifs are the most precious, and are incomparable in their artistic value with those made up with metal or wood.

Nowhere in the East were Kalemdans made finer than those produced in Iran. This fact is more striking as far as the coloring and the decorations are concerned. Kalemdans of Iran, aside from being masterpieces of craftsmanship and decoration, are also historical documents of exceptional value. From the fine miniatures drawn by expert Kalemdan-makers one can see Iran's history, its

legends, its philosophy and philosophers, poets, cities, social life (from Imperial Palace to nomadic tribes) illustrated. They are the finest examples of the decorative art of Iran.

Historical data show that the making and use of Kalem dans go back at least seven centuries; the most distinguished of them being made during the reign of Sultan Hüseyin Baykara (1430 - 1505), and the last masterpieces being made during the reign of Nasıruddin Shah (1831 - 1896). This branch of art is now dead.

Kalem dan-making is the most painstaking branch of the fine arts. A kalem dan-maker ought to be a painter, a miniaturist, an illuminator, a calligrapher and a lacquerer all at the same time. Sometimes it may take a whole year for an artist to produce a fine Kalem dan.

The artist begins his work by pasting sheets of a special kind of paper one on top of the other, and around the model until it is thick enough (i.e. 3,5 or 4 m.m). After this pasting job is done and the model removed, the artist transposes his motifs on to the outside surface of the «box». The process of transposing requires a delicate hand. For, the original motif, drawn on a sheet of paper the size of the surface to be painted, is punctured by a fine needle in thousands of places and then applied to the desired surface, and paints in powder form are introduced through these holes, thus transposing the picture (Motif, miniature or portrait).

After this is accomplished the most painstaking phase begins, the transposed picture is carefully re-painted bit by bit with a very fine brush (usually having a single hair), and after each touch of the brush, the paint is coated with lacquer. To avoid dust settling on the fresh paint the «box» is put aside to dry in a glass tube. Every artist has his own formula for lacquer and he is not expected to reveal the secrets of his trade.

After this process of painting and lacquering bit by bit is over and it needs continuous care and work for months, the masterpiece is born.

Unfortunately due to lack of appreciation and due to destruction caused by natural factors, only a few of these Kalem dans have been preserved.

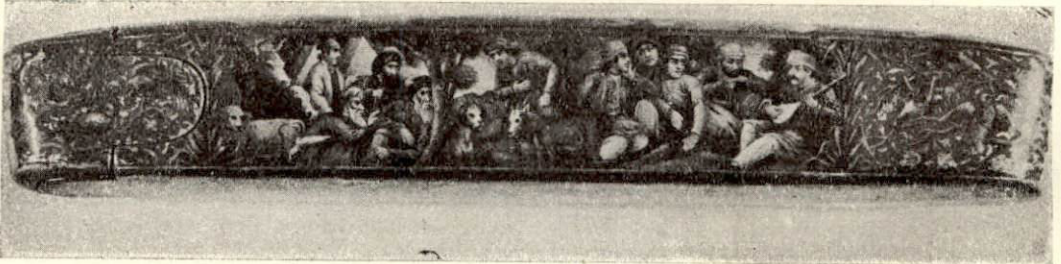
Gorgan ormanlarında Türkmenlerin eski kıyafetleriyle yaban domuzu ve pelenk avı
Abbasi Şirazî işi kalemdan (1860)

Ağa Mehemet Mustafam (Amid Mustafa) işi (siyah kalem) kalemdanın üst kapığı. (üzerinde muta-
savviflerin resimleri bulunan bu cins kalemdanlara (Mecalisi Urefa Kalemdan) derler. Bu resimde
Mevlâna ile Şems-i Tebrizî'nin telâkileri görülmektedir. Amid Mustafanın şaheseridir.) 1889

Türkmenler (Ağa Mehemet İbrahim (Amid İbrahim) tarafından zamanın vezirlerinden Mecdül-
mülk için yapılmıştır.) 1860

Türkmenler: yan kapak

DÜNYADA EBEDÎ HAYATI YAŞAMAK ELİMİZDEDİR

CAVIT SUNAR

Biz Allahımız ve Ona varacağız = «*إنا لله وإنا إليه راجعون*»

Bir an gelir ki ya nefes alırdı veremeyiz veya verir de alamayız. Kesilen nefesimiz, etrafımızda bulunanların neflerini alevlendirir. Hareketsizliğimiz, onları büyük bir telâş ve heyecanla harekete geçirir. Görmiyen gözlerimize en müşfik nazarlarla bakarlar, duymıyan kulaklarımıza vâveylâlar koparıp methiyeler okurlar. Dünyadaki seyahatimizin son durağı olan Musallâ taşına kadar kemâli ihtiram ile omuzlarında taşıdıkları meçhulî, iyi temennilerle Adem'e uğurlarlarken bu âkibeti, kendileri için pek korkunç olan ve ancak büyük bir cehd sarfiyle telâffuz edebildikleri bir tek kelime ile hülâsaten ifade ederek şöyle derler : — Öldü ?!..

Ölüm, ancak cesedimiz için bahse konu olabilir ve fânî olan cesedimizin Madde'den âriyet olarak aldıklarını yine Madde'ye iade etmesi demektir. (İnna lillâh ve inna ileyhi râciûn) mısda-kınca, cüz'î olan ruhumuz küllî olana, aslına rücu eder ve ortada yalnız ceset kalır ki (ölüm) de buna derler. Şu halde, ölen ve muvakkat bir hayat perdesi altında bizi her an ölüme götüren cesedimizdir. Halbuki, cisim ve cismânî olmıyan, parçalanmağa ve bölünmeğe kabil olmayıp bütün uzuvlarımızda tedbir ve tasarruf eden, bedenimizin en küçük parçalarından her parçada bizâtihî ve bil-küllüyle mevcut olup bütün bedenimizi kaplıyan ve fakat hepsinden de münezze ve müberra olan mekânsız ve nişansız ruhumuz için fena ve zevâl asla hâtıra gelemes. Hakikî hayat sahibi ruhur.

Ölüm, yalnız cesede âit bir keyfiyet olduğuna göre bu muvakkat hayatın terkinden korkmak kadar abes bir şey olamaz. Hayatın tam mânasını anlamamış olanlardır ki hayatı zamanla mukayyet bilirler ve ölümler her şeyin mahv olup gittiğini vehm ederler. Muvakkat ve fânî olan bu hayattan başka ebedî bir hayatın mevcudiyetinden gâfildirler.

Ebedî hayata îman ve itikad etmek için hayatın neden dolayı ebedî olduğunu anlamak ve biz-zat idrâk etmek gerek istidlâl ve gerek müşahede suretiyle elzemdir. İstidlâl ve müşahede olmaksızın hariçten gelecek böyle bir akîdenin zihinlerde ve vicdanlarda kabul ve tasdikını bilfiil müşahede edebilmek ümidi, telkinler nekadar kuvvetli olursa olsun, nefesler nekadar zorlanırsa zorlansın, her zaman için kırılmağa mahkûmdur. Binaenaleyh, ölümü, ruhumuzun kendisiyle birleşip kavuştuğu zarfın bir değişmesi ve bu zarf ile geçen ömrün nisbî ve muvakkat olduğuna bilmek; mahiyetimizi teşkil eden şahsiyetin, âzâde, mütefekkir, cismânî olmıyan ve ancak sıfatları değiştiğçe nefis gibi, kalb gibi, akıl gibi itibarî olarak ismi de değişen bir tek esasın yani, ruhumuzun hayat ve baka sıfatlarıyla muttasıf olup lâyemut bulunduğuna tam kanaat getirmek şarttır.

Bu hakikat ve kanaatı hiçbir kimse zorla söküp atamaz. Hakikî hayat zamanın haricindedir ve bu sebeple hakikî hayat için istikbâl yoktur. Ölüm, zamana dair bize fikir veren dünya ile aramızı bağlıyan uzviyetin harap olması demektir. Binaenaleyh, ölümle alâka ve münasebet cihetiyle müstakbele dair sualin hiçbir mânâsı yoktur. Zamandır ki ölümü gizler ve içinde yaşadığımız müddetçe zamanın kesilme ve tükenmesini tasavvur ve tahayyüle imkân vermez.

Hayatının şimdiki zamanda mevcut olduğunu düşünöpte ebedî hayattan haberdar olmıyan bir kimse, müstakbel hayatına dair sual soramaz. Ruhânî hayat ile yaşıyan bir kimse için de ölüm korkunç olamaz. Ölüm, insanları dünyanın kederlerinden, ıstıraplarından, felâketlerinden okadar kolay kurtarır ki bu cihetle ebedî hayata îman ve itikâd etmiyenler için de temenniye şayan olmak icabeder.

Bizim, ölümden korkmamızın sebebi, ruhânî hayatı bırakıp yalnız cismanî bir hayat geçirmekte olduğumuzdur. Cismanî hayatın tâbî olduğu kanunları hayat kanunlarının üstünde kabul ettiğimiz takdirde ıstırap ve ölüm bizim için gayet fena ve dehşetengizdir. Bununla beraber akıl sahibi olanları yegâne saadet yolu olan (insanî hayat) a doğru zorlayıp götürmekte en büyük rolü de cismanî hayatın bu ölümü ve ıstırapları oynar.

İnsanî hayatın tâbî olduğu kanun (akıl), ifadesi de (muhabbet) tir. Eger ruhânî bir hayat geçirsek kederler, ıstıraplar ve ölüm bizim için bir mâna ifade edemez, dolayısıyla, ölüm korkusu da mevcut olamaz.

Ölüm korkusunun nazarımızdan silinmesi bir çok vâhî maddî emeller yerine ruhânî emellerin ikame ve tercihindeki muvaffakiyetin derecesiyle mütenasiptir. Eger bu emelleri tek bir emele, insan olmak ve insanlığa hizmet etmek emeline kalbedersek bu halde bizim için hayattan başka hiçbir şey yer tutamaz. Maddî işlere verdiğimiz ehemmiyetin çok daha fazlasını ruhânî arzulara vermek hayra ve fazilete ulaşmanın yegâne yoludur. Ruhânî hayatla yaşayan bir kimse için cesedin dağılması aynıyle, serbestiyet kazanması demektir.

Cismanî hayat, mevcudiyette devam ve sebatı arzu ettiğinden insan, sair hayvanlar gibi, tabiatıyla, ölüme muhalefet eder. Fakat, akıl ve muhakeme ile bu muhalefeti rıza suretiyle tebdil etmeğe muktedirdir. Ölüm, dehşetengiz ise bunun sebebi ölümdedir. İnsan ne kadar iyi ve ruhânî olursa ölümden o kadar az korkar. Bu itibarla, beşeriyete en çok iyi hizmetler eden âlimler, san'atkârlar, faziletkâr olanlar, halâskârlar için hakikî ölüm yoktur.

Cesedimizin fânî olması bizim de tamamen yok olmamız demek olmadığına göre, yokluğa mahkûm olan kısmımızı bilmekle beraber aynı zamanda lâyemut olan kısmından da haberdar olursak şüphesizdir ki bütün hayat müddetimizce fânî olan cihetimizden ziyade lâyemut olan cihetimizle meşgûl olur, bu suretle de ebedî hayatı yaşamış oluruz.

Ebedî hayata geçmek için iyi hareketlerde bulunmak bu sebeple de ölümü sık sık hatırlamak lâzımdır. Böyle bir hatırlayış, her an yavaş yavaş ölmekte olduğumuzdan dolayı hiç de gayri tabii değildir. Bu cesette yaşamıyor bil'akis, ölüyoruz deyebiliriz. Kaldı ki, ölümün yakınlığını hatırlamak bize, işlerimizi iyi şekilde sona erdirmeye de öğretir. Şu halde tam ölüm için de hazır vaziyette bulunmamız icabeder ki bu da, iyi yaşamaktan ibarettir. İyi yaşamak, nefsimizde yalnız muhabbetin tezahürü ile başlanılan hakiki hayatı yaşamak, ruhumuzu fenalıklardan temizleyip iyiliklere garmek demektir. Muhabbet ve hakikî hayata olan ilmimiz yalnız ölüm korkusunu gidermekle kalmaz, aynı zamanda, ona dâhil olan kötü düşünceleri de mahveder.

Cismanî hayatın olayları sadedir, basittir. Bu hayatta her şey yekdiğerine bağlı olarak bir kaideye göre cereyan eder ve biri diğeri ile izah olunur. Ölüm ise bu hayata nispetle âlî bir olaydır; cismanî hayattaki sade ve basit olan her şeyi ortadan kaldırır, yok eder. Bu sebeple de bir çoklarımız ölüm hakkında düşünmek bile istemeyiz. Fakat o, mukadderdir. Gelince de dünya olaylarının, iyi veya kötü şekilde geçen hayatımızın, saraylar veya viranelerin hiçbir mânâsı kalmaz. Mânâsı kalacak yegâne şey, bizi saadete erdiren, ebedî hayata mazhar kılan ruhânî hayata olan istidat ve ehliyetimizin kuvvetlendirilmiş ve geliştirilmiş olmasıdır. Bunun için de cismanî hayatla ruhânî hayat arasında bir muvazene kurmak icabeder.

Mes'ut ve bahtiyar bir hayata, hakiki hayatın cesette olmayıp ruhta olduğuna kanaat getirerek daha zengin daha şöretli olmaktan ziyade daha iyi, daha insaniyet sever, daha hayırlı olmakla varılabilir. Ruhun mevcudiyeti bir masal değil, her cihetle ispattan müstağni bir vakıadır. Ruhumuzu ruhaniyete yönelttiğimiz nisbette hareketlerimiz olaylara bağlı olmaktan çıkar, kendi tarafımızdan ve kendi irâdemizle husule gelir. Irâdemiz, mukadderatımızın sebebi olmalı. Dolayısıyla, cismanî hayatımızı nisbî olan iyiliklerle geçirmeğe çalışmalıyız. Zira, cesetçe ölüme karşılık ruhça, mütemadî bir gelişme ve olgunlaşma vardır.

Gerçi her doğan için ölmek, mukadder bir keyfiyettir. Fakat, ölüme, irâde ve hükmümüzün nâfiz olabileceği de mukabil bir keyfiyettir. İyi veya fena surette ölmek bizim elimizdedir.

Eğer din, dinle mukayyet insanların müstakbel hayata dair olan itikâd ve emelleri üzerine değil de ruhânî hayattaki hayatı hasene üzerine temellendirilmiş olsaydı bu keyfiyet, insan tabiatını tebriye daha muvafık düşerdi.

Ebedî hayatı kabul ettiğimiz takdirde hayat, iyilikten hayır ve saadetten; dünya ise, iyi ahlâk, faziletin, saadetin, kudsiyyetin... ilâ.. nâmütenahî yükseldiği muvakkat bir topluluk mahallinden ibaret bulunmuş olur.

Şu halde, dünya dediğimiz bu âlemde geçireceğimiz geçici ve kısa zamanı hakikatı insaniyeye vakıf olmağa; ruhanî ve cismanî hayatımızda insanlığı, insanları, her şeyi sevmeğe ve daima karşılıklı iyi hizmetlerde bulunarak hemahenk olarak geçirmeğe hasretmeliyiz.

Masdarı muhabbet olan Allah yolu da budur.

EL-HATİB EL-BAĞDADİ

VE

TAKYİD AL-İLM ADLI ESERİ

AHMED ATEŞ

Hicretin V inci yüzyılı (XI inci yüzyıl), hadis ilmi bakımından, *Kütüb-i sitte*'nin toplanıp, tedvin edildiği III. (X.) yüzyıl istisna edilirse, en parlak devirlerden biri sayılabilir. Bu ilmin en mühim şahsiyetlerinden olmak üzere sayılan Muhammed b. Abd Allāh b. Muhammed al-Hākīm al-Nīsābūrī (ölm. 405/1014)¹, al-Amīr Alī b. Abī Naşr Alī b. Hibat Allāh İbn Mākūlā (ölm. 487/1094)², *Hilyat al-avliyā* sâhibi Abū Nu'aym Ahmed b. Abd Allāh al-İsfahānī (ölm. 430/1038)³, *Kitāb al-Sunan va'l-āşār* müellifi Abū Bakr Ahmed b. al-Husayn al-Bayhaķī (ölm. 458/1066)⁴, İspanya'da, sahâbenin tercüme-i hâllerine dâir yazılmış en mühim eserlerden biri olan *al-İstī'āb fî ma'rifat al-aşhāb* müellifi Abū Omar Yūsuf b. Abd Allāh İbn Abd al-Barr (ölm. 463/1071)⁵ ve aynı yılda ölmüş olan al-Haṭīb al-Bağdādī⁶, hep bu asırda yetişmiş şahsiyetlerdir. Fakat bunlar arasında, hadis ilminde, en yüksek mevki şüphesiz, Şayh al-Mağrib ("batının pîri,") olan İbn Abd al-Barr'e mukabil, kendisine Şayh al-Maşriķ ("doğunun pîri,") unvanı verilen, muhaddisler divanını nihâyete erdiren son büyük muhaddis sayılan ve umûmî bir kanaate göre devrinin al-Dāraķutnī'si olan al-Haṭīb al-Bağdādī alır⁷.

El-Hatīb el-Bağdādī, tam adı ile, Abū Bakr Ahmed b. Alī b. Sābit b. Ahmed al-Bağdādī, Bağdad'ın cenup tarafında büyük bir kasaba olan Darzicān'da⁸, doğmuştur. Bir çok kaynaklar, kendisine kadar varan bir rivâyet ile, doğum tarihi olarak, 392 yılının 24 cemâziyelâhır perşembe (31 Mayıs 1003) gü-

¹ Al-Subkī, *Ṭabaķāt al-şāfi'îya al-kubrā*, c. III, 64—72; al-Zahabī, *Tazkirat al-huffāz*, c. III, Haydarabād, 1334, s. 227—233; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (= GAL)*², c. I, 175; *Suppl.*, c. I, s. 276.

² Al-Zahabī, *Ṭabaķāt*, c. IV, s. 2—5; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 435; *Suppl.*, c. I, s. 602.

³ Al-Subkī, *Ṭabaķāt*, c. III, s. 7 v.d.; al-Zahabī, *Ṭabaķāt*, c. III, s. 275—282; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 445; *Suppl.*, c. I, 616 v.d.

⁴ Al-Subkī, *Ṭabaķāt*, c. I, s. 3 v.dd.; al-Zahabī, *Ṭabaķāt*, c. III, s. 309—312; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 446; *Suppl.*, c. I, s. 618 v.d.

⁵ Al-Zahabī *Ṭabaķāt*, c. III, s. 306—309; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 453 v.d.; *Suppl.*, c. I, s. 628.

⁶ Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 400; *Suppl.*, c. I, s. 562 v.dd.

⁷ Al-Subkī *Ṭabaķāt*, c. III, s. 13 ve 14 aşağıda. İbn Hallikān, *Vafayāt al-āyān*, Kahire, 1299, c. I, s. 38 aşağıda; İbn 'Asākir, *al-Tāriķ al-kabir*, nşr. Abdülkadir Efendi Badrān, c. I, Şam, 1329, s. 398.

⁸ Bâzi menbalarda Darzicān (bk. msl. al-Subkī, *Ṭabaķāt*, c. III, s. 12), bâzan Badrihān (İbn 'Asākir, *mezkr ger*) şeklinde kaydedilen bu yer hakkında bk. Yāķūt al-Ĥamavī, *Mu'cam al-buldān*, Kahire, 1324, c. IV, s. 52.

nünü gösterirler¹. Babası 'Alī b. Sābit hâfız idî ve Abū Ḥafş al-Kattānî'den okumuştur². Kendisi bizzat oğlunu yetiştirmeğe çalıştığı gibi, onu, dinî ilimleri, hadîs, kiraat ve fıkıh öğrenmeğe de teşvik etti. Ve henüz 11 yaşında iken, 403 (1013) senesinde, ona hadîs okuttu³. El-Hatîb, o zaman âdet olduğu vachile, muhtelif memleketlerde bulunan âlimleri görüp, onlardan istifâde etmek ve eserlerini rivâyet etmek için müsaade ("icâza,") almak üzere, çok küçük yaştan başlayarak, uzun seyâhatlere çıktı. Basra, Dinever ve Kûfe'ye gitti⁴. Basra'dan döndüğü zaman, henüz 20 yaşında iken, hadîs rivâyet etmeğe başlamış ve hocası Abu 'l-Kâsim al-Azhari, kendisinden rivâyetle, bâzı hadîsleri eserlerinde zikretmiştir⁵. Daha sonra bu seyâhatleri Nişapur'a kadar uzamıştır (424/1033'te)⁶. Menbalardan vâzih olarak anlaşılacakla beraber, her halde bu seyâhatinden sonra, devrinin en büyük, hadîs âlimi olan Abū Nu'aym al-İsfahânî'den hadîs okumak üzere, İsfahan'a gitmiştir. Abū Bakr al-Barġānî⁷. Ona Abū Nu'aym'e verilmek üzere, bir mektup vermiştir. O, bu mektupta, El-Hatîb'i ona tavsiye ediyor, sahasında kendisi gibi olanlardan hiç birinin ulaşamadığı bir dereceye erişmiş olduğunu, görüştüğü zaman, iyi ahlâkı ve hoşâ gidecek hususiyetleri bulunduğunu göreceğini söyledikten sonra, bir az yorucu da olsa, ona itina göstermesini ve onu yetiştirmesini tavsiye ediyordu⁸.

Zamanında hadîs ve fıkıh ilimlerinin en büyük merkezlerini ziyaret edip, oradaki âlimerlerden okuyan ve onların eserleri ile eserlerinden parçaları rivâyet etmek için icâzet almış olan El-Hatîb, artık sahasında hakikaten olgunlaşmış bulunuyordu. Galiba İsfahan'dan dönüşünden sonra, 445/1053—1054 senesinde, Şam'dan geçerek veya bir müddet Şam'da kaldıktan sonra⁹, hacca gitti. Bu dinî farîzeyi yerine getirdikten sonra, oradaki ikametinden istifade etmesini bildi. Aynı senede hacca gelmiş olan Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Salāma al-Ķuzā'î'den¹⁰, hadîs dinlemiş ve ezberlemiş olduğu gibi, zamanının en meşhur hadîs râvilerinden olan ve daha başka bir çok büyük âlimlere hadîs okutmuş bulunan Aḥmad al-Marvazî'nin kızı Karîma'den¹¹ de, beş gün içinde, *Şaḥîḥ al-Buḥārî*'yi okumuştur¹². Fakat o, genç yaşının bütün heyecanı ile, bilhassa üç dilekte bulunmuştu ki, bunlar onun ne kadar dindar ve ne kadar büyük bir ilmî ihtirasa sâhip olduğunu gös-

¹ Bk. al-Subkî, *Ṭabaġât, mezkûr yer*; al-Zahabî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 313; Yâġût al-Ĥamavî, *İrşâd al-arîb*, nşr. Aḥmad Farîd Rifâ'î, Kahire senesiz, c. IV, s. 16. Al-Ĥatîb al-Baġdâdî'nin en mufassal hâl tercümesi burada bulunmaktadır.

² İbn 'Asâkir, *mezkûr yer*.

³ Al-Subkî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 12; al-Zahabî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 313; İbn 'Asâkir, *mezkûr yer*.

⁴ Al-Subkî, *Ṭabaġât, göst. yer.*; Yâġût, *İrşâd*, c. IV, s. 15.

⁵ Yâġût, *İrşâd*, c. IV, s. 32.

⁶ Al-Subkî, *mezkûr yer*; Yâġût, *İrşâd*, c. IV, s. 15.

⁷ Devrinin büyük fakih ve muhaddislerinden olan Abū Bakr Aḥmad b. Muḥammad b. Aḥmad al-Barġānî (333—425/935—1034) için bk. al-Zahabî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 359—362.

⁸ İbn 'Asâkir, c. I, s. 400; Yâġût, c. IV, s. 42 v.d.

⁹ Al-Zahabî, *Ṭabaġât*, c. III, s. 313; İbn 'Asâkir, c. I, s. 398.

¹⁰ *Uyûn al-ma'arif va funûn aḥbâr al-ḥalâ'ik* adlı muhtasar umumî bir tarih ile *Cavâhir kalim al-saniya* adlı hadîs mecmuasının toplayıcısı olup, 454/1062'de ölmüş olan bu âlim için bk. al-Subkî, c. III, s. 62; Brockelman, *GAL*, c. I, s. 343; *Suppl.*, c. I, s. 584 v.d.

¹¹ Ölm. 463/1071'de Mekke'de. Bk. İbn al-Aşîr, *al-Kâmil fi'l-târîḥ*, nşr. Tornberg, c. X, s. 47; Muḥammed Zubayr al-Şiddîkî, *al-Sayr al-ḥaşiş fi târiḥ tadvin al-ḥadîs*, Haydarabad, 1358, s. 36 v.d.

¹² İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, Haydarabad, 1359, s. 265; Yâġût, *İrşâd*, c. IV, s. 18; İbn 'Asâkir, *Tabyîn kazîb al-muftarî fi mâ nusiba ilâ'l-İmâm Abi'l-Ḥasan al-Aş'arî*, nşr. al-Ķudsi, Şam, 1307, s. 68.

termektedir. Kendisinden nakledildiğine göre, hac niyeti ile, Mekke'ye gittiği zaman, üç yudum zemzem içmiş ve herbirinde Allahtan bir şey dilemiştir. Bunların birincisi, hadis âlimleri usulü ile bir Bağdad tarihi yazmak, ikincisi Câmî-i Mansûr'da hadis rivayet edip imlâ ettirmek, üçüncüsü de öldüğü zaman meşhur sûfi Bîşr b. al-Ĥārîş al-Ĥāfî'nin türbesinde, onun yanına, defnedilmektir. İleride bu hâli-sâne dileklerin tahakkuk ettiği görülecektir².

Hac dönüşünde, Bağdada gelmiş ve toplamış olduğu geniş bilgiler sayesinde, zamanının o büyük âlimler şehrinde, pek çabuk tutunmuş görünüyor. Orada iki büyük hâmi buldu. Birincisi halife al-Ĥā'im bi-Amr Allāh idi (hilâfet yılları 422 — 467/1031 — 1075). Bir gün, eline üzerinde halifenin «semâ»¹ bulunan bir kitap geçti. Bunu yanına alıp, rivayet etmek üzere icâze istemek için, halifeye müracaat etti. Onun gibi büyük bir muhaddisin aynı hadisleri başka yollarla rivayet edebileceğini düşünen halife, ona başka bir isteği olup-olmadığını sordurdu. O da Câmî-i Mansur'da hadis okutmak istediğini söyledi ve bu isteği kabul olundu. El-Hatîb, bu suretle, ilk dileğine nâil oldu³. İkinci hâmesi, aynı zamanda büyük bir fakih ve muhaddis olup Ra'îs al-Ru'sâ' diye tanınan Abu'l-Ĥāsım 'Aî b. Ĥusayn İbn Maslama idi⁴. Bu vezir, müşküllerini El-Hatîb'e sorduğu gibi, Bağdad'daki vâizlerin de, vâizlerinde kullanmak üzere Peygamberden rivâyet edecekleri hadisleri ona göstermelerini emretmişti. Onlar kendisine müracaat ederler, sahih gördüklerinin kalmasını ve görmediklerinin çıkarılmasını söylediği zaman, dediği ni kabûl ederlerdi⁵.

Bir gün, Hayberli bir yahudi Ra'îs al-Ru'sâ'ya müracaatla, Hazret-i 'Alî tarafından yazılmış olduğunu ve üzerinde sahâbenin şahadeti bulunduğunu söylediği Peygamberin ora halkını cizyeden muaf tuttuğuna dâir bir yazı getirdi. Vezir onu El-Hatîb'e gösterdi. O kâğıdı tetkik eder-etmez, — «Sahtedir» dedi. Bunu neden anladığı sorulunca, — «Bu yazıda Mu'âviya'nin şahadeti var, o Mekke fethinde (h. 10) islâmiyeti kabul etmişti, halbuki Hayber h. 7 senesinde zaptedilmiştir. Bundan başka orada Sa'd b. Mu'âz'ın şahadeti var, halbuki o, h. 5'te Hendek muharebesinde ölmüştür» dedi⁶.

El-Hatîb'in tedris ve eser yazmakla geçirdiği bu zaman oldukça uzun sürdü. Fakat Bağdad'da siyasî nizamın bozulması ona da tesir etti. Ra'îs al-Ru'sâ' şii Büveyh oğulları elinde bütün iktidarını kayberek, bir oyuncak mesâbesine düşmüş olan Abbâsî hilâfetini kurtarmak için, halifeyi yıldızları yeni parlayan, fakat parlak bir istikbal vaadeden sünî Selçukluları Bağdad'a davet ettirmeğe çalıştı. Bundan dolayı, tabii olarak, Bağdad kumandanı olup, aslen Türk olan Abu'l-Ĥārîş Aslan al-Basāsîrî'nin düşmanlığını kazandı. Selçuklulardan Tuğrul Bey'in 477/1055'te Bağ-

¹ 227/841'de ölmüş büyük sufilere biridir. Bk. al-Şarâni, *Tabakât*, c. I, s. 71; Lâmi'i, *Tarçuma-i nafaḥât al-uns*, İstanbul, 1270, s. 102; Brockelmann, *Suppl.* c. I, s. 351.

² İbn al-Cavzi, *al-Muntazam*, c. VIII, s. 269; İbn 'Asâkir, *al-Târîḥ*, c. I, s. 399; al-Zahabî, *Tabakât*, c. III, s. 315; Yâkût, *Irşâd*, c. IV, s. 16.

³ Al-Zahabî, *Tabakât*, c. III, s. 319; Yâkût, *Irşâd*, c. IV, s. 16.

⁴ 437—450/1045—1058 yılları arasında Abbâsî halifesi al-Ĥā'im'e vezirlik eden ve Basāsîrî tarafından, 450/1050 senesinde, türlü işkence ve hakaretler ile katledilmiş olan bu vezir için bk. İbn Tîktakâ, *al-Fahrî*, nşr. Ahlwardt, s. 341 v.d. 364 v.dd.; fransızcaya tercüme: *Histoire des dynasties musulmanes*, trad. E. Amar, Paris, 1910, s. 508 v.dd.; İbn al-Asîr, *al-Kâmil*, nşr. Tornberg, c. IX, s. 443 ve tür. yer.; *İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, s. 871.

⁵ Yâkût, *Irşâd*, c. IV, s. 19.

⁶ Al-Subkî, c. III, s. 14; al-Zahabî, c. III, s. 317; Yâkût, c. IV, s. 18.

dad'a girmesi ile Basāsīrī kaçmış ve Abbāsī hilâfeti yeniden itibarını kazanmıştı. Fakat Tuğrul Bey'in oradan ayrılması üzerine, Basāsīrī, birçok gayr-i memnunları da etrafına toplayıp, Mısır Fâtîmî halifeleri taraftarlığını güderek, Bağdad'ı zaptetmiş, ve vezir Ra'īs al-Ru'sā'ı öldürmüştü (450/1058)¹ ve Abū Ya'īā al-Ḥanbalī'yi Bağdad kadısı tâyin etmişti². Hanbelîlerin düşmanlık gösterdiği tanınmış bir sünî âlim ve vezir Ra'īs al-Ru'sā'ın adamı olan El-Hatîb'in, Basāsīrī'nin hâkim ve bir hânbelînin kadı bulunduğu bir zamanda Bağdad'ta kalması âdeta delilik olurdu. Onun için, ilk önce saklandı, sonra Şam'a gibip oraya yerleşti³. Onun bu firarı 451/1059 senesinde, fakat herhalde Basāsīrī'nin öldürülmesinden önce olmalıdır⁴.

El Hatîb, Şam'da 6 yıl kadar kaldı. Ve o zamana kadar yazmış olduğu eserleri, o vakitler aynı zamanda birer mektep olan camilerde, geniş bir dinleyici kütlesine okuttu⁵. Fakat şî'î Fâtîmî halifelerine tâbi olan bu şehirde çok uzun müddet kalamazdı. Güzel bir gencin derslerine devam etmesi çirkin bir iftiraya uğramasına sebep oldu ve koyu bir râfızî olan Şam askerî valisi, bir gece yakalanıp öldürülmesini emretti⁶. Sünî olmasına rağmen emri yerine getirmeğe mecbur olan polis müdürü, adamları ile, onu yakaladı; fakat yolda şerîf İbn Abî Ḥasan al-'Alavî'nin evinin önünden geçirdi ve el-Hatîb'e oraya girip, ona iltica etmesini söyledi. El-Hatîb'in ilticassını kabul eden şerîf, vâlinin onu istemesi üzerine, onun meşhur bir âlim olduğunu, öldürüldüğü takdirde, diğer sünî müslüman şehirlerinde karışıklıklar çıkıp, bir çok şî'îlerin hayatına ve bir çok şî'î ziyaretgâhların yıkılmasına mal olacağını söyledi ve onun memleketten çıkarılmasını tavsiye etti. Bunu makûl gören vâli el-Hatîb'in Şam'dan çıkarılmasını emretti⁷.

Böylece, 457 yılı safer ayının sonlarına (1065 şubat başları) kadar devam eden⁸ Şam'daki ikametinden sonra, Sûr şehrine gitmeğe mecbûr kaldı. Onun bu son şehirdeki ikameti yine tedris ve ilmî mesaf ile geçti. Sûr câmiinde toplanan büyük bir kalabalık muntazaman onun tarihinden gayri eserlerini dinliyordu. Fakat el-Hatîb el-Bağdâdî galiba artık memleketini özlüyordu. Çünkü bir gün, bu kalabalıktan hayrete düşen birine, — "Mansûr câmiinde bir kaç kişi ile oturacağı buna tercih ederim," demişti⁹. O, buradaki ikameti esnasında, sık sık Kudüs'e gidip orayı ziyaret ederdi. Nihayet 462 (1070) senesinde, Trablusşam'a gitti. Oradan Haleb'e geçti. Fakat bu iki şehirde de uzun müddet kalmadı. Aynı yılın sonlarına doğru, Selçukluların yeniden gelmesi ile zâten tamamen sukûn ve asâyişe

¹ Muhammed Zâhid al-Kavsarî, *Ta'nîb al-Ḥatîb*, Kahire, 1361, s. 10.

² 451/1059'da yine Tuğrul Bey'in adamları tarafından yakalanarak idam edilen bu şahıs için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1942, s. 597, asıl kaynaklar orada gösterilmiştir.

³ İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 266; Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 19.

⁴ Bu al-Ḥatîb'in Şam'a ikinci gelişidir. Ve bütün eserlerini burada okutmuştur. Bk. İbn 'Asâkir, *al-Târîh*, c. I, s. 398. Al-Ḥatîb de bizzat bu tarihi vermektedir. Bk. *Târîh Bağdād*, c. XIV, s. 447.

⁵ Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 15.

⁶ Sibî İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân*, M. Zâhid al-Kavsarî, *Ta'nîb al-Ḥatîb*, Kahire, 1361, s. 12'den naklen. Burada, bu hâdise hakikaten vuku bulmuş gibi gösteriliyorsa da, bayatının umûmî hatları şimdiye kadar anlatılan al-Ḥatîb için bu çirkin iftira, ancak aleyhdarlarının düşmanlığının derecesini gösterebilir. İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*'da ve diğer müellifler bu hâdiseden hiç bahsetmezler.

⁷ Al-Zahabî, c. III, s. 318; Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 34-v.d.

⁸ Al-Zahabî, *Ṭabaḳāt*, c. III, s. 318; Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 15.

⁹ Yâkût, c. IV, s. 31.

kavuşmuş olan asıl memleketine, Bağdad'a, döndü. Bu sırada Bağdad hakkında yazmak istediği *Tarih*'ini bitirmiş bulunuyordu. Memleketine dönüşünde emsali arasında daimâ eşsiz ve şâyân-ı hayret bir eser olarak kalacak olan bu kitabını okutmağa başladı.

Muhaddisimiz artık yetmiş yaşında idi. Çok küçük yaştan başlayarak, bütün ömrü, sonuna kadar, yalnız eser yazmak ve tedris faaliyeti ile geçmişti. Arada siyâsî hadiseler de onun bu faaliyetine te'sir etmekten geri kalmamıştı. Onun için bu zamanda her halde çok yorgundu ve günlerinin nihayete ermek üzere olduğunu hissediyordu. 463 yılı ramazanının ortalarında (haziran başları 1071) hastalandı. O zaman elinde her halde zamanındaki bir çok âlimler için büyük sayılabilecek bir serveti ve güzel bir kütüphanesi vardı. Evlenmemiş olduğundan çocukları yoktu; mirasına sahip çıkacak bir akrabası da mevcut değildi. Bundan dolayı mirasının beytülmâle kalması icâbediyordu. Halbuki onun ilim sahasında meslekdaşları olan manevî akrabaları vardı. Bunun için halife al-Kâ'im Bi-Amr Allâh'a yazıp, — "Ben öldüğüm zaman malım beytülmâle kalacak. Onu istediklerime dağıtmam için müsaade istiyorum," dedi. Al-Kâ'im istediği müsaadeyi verince, onları hadîs âlimlerine dağıttı. Kütüphanesini, herkesin istifade edebilmesi şartı ile, Abu 'l-Fazl b. Hayrûn'a bıraktı¹. Elbiselerinin de, sadaka olarak, dağıtılması ve kendisinin Bişr b. al-Hâriş al-Hâfî türbesine gömülmesini vasiyet etti². Böylece dünyadaki hesaplarını tasfiye eden al-Hatîb al-Bağdâdî, müsterih olarak, son yolculuğa hazırlanmış bulunuyordu. Zilhiccede (eylül 1071) hastalık şiddetlendi ve aynı ayın 7'sinde (5 eylül 1071) pazartesi günü sabahı öldü³.

Hadis âlimleri son vasiyetini yerine getirmek, onu Bişr al-Hâfî'nin yanına gömmek istediler. Halbuki Abū Bakr Aḥmad b. 'Alî al-Ṭarsînî orada kendisine bir yer hazırlamıştı. Her hafta oraya gelir, orada uyur ve Kur'an okurdu. El-Hatîb'in adamları, o yerin kendilerine verilmesini isteyince, bundan istinkâf etti. Fakat oğlu ona — "Bişr al-Hâfî sağ olsaydı ve sen onun yanında otururken, El-Hatîb gelse ve senden aşağıda otursaydı, buna râzı olur muydun?," dedi. Babası — "Hayır, kalkar, onu yerime oturturdum," cevabını verdi. Oğlu, — «Şimdide öyle olmalıdır» deyince, râzı olup, kendisine hazırladığı yere gömülmesine müsaade etti⁴. Bunun üzerine, Nizâmiye medresesi yanındaki hücrede bulunan cenazesi oradan alınıp, büyük bir kalabalık ile, Mansûr câmiine götürüldü. Halk yolda — "Peygamberi müdafaa eden bu idi, Peygamberden naklen söylenen yalanları reddeden bu idi, Peygamberin hadîsini koruyan bu idi," diye bağınıyordu⁵. Cenazesini taşıyanlar arasında, Nizâmiye medresesinin fıkıh ve usûl müderrisi Abū İshâk al-Şîrâzî de bulunuyordu⁶.

¹ Bu kütüphane ondan oğlu al-Fazl'a geçmiş ve onun evinin yanması ile yanmıştır. Bk. Yâkût *İrşâd*, c. IV, s. 27.

² İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 269 v.d.; Al-Zahabî, *Ṭabaqât*, c. III, s. 320; İbn Hallikân, c. I, s. 33.

³ İbn 'Asâkir, *al-Tarih*, c. I, s. 401; ayn. mll., *Tabyîn kazib al-muftarî*, s. 269 ve 270; İbn Hallikân, *göst. yer.*

⁴ İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, ayn. yer.; İbn 'Asâkir, *Tarih*, c. I, s. 399; ondan naklen, Yâkût, c. IV, s. 17; al-Zahabî, *Ṭabaqât*, c. III, s. 320 ve İbn Hallikân, *Vafayât*, c. I, s. 33. Bu son iki eserde mezar sâhibinin adı Abū Bakr b. Zahra al-Şufî olarak gösterilmiştir.

⁵ İbn 'Asâkir, *Tabyîn*, s. 270; al-Zahabî, *göst. yer.*; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 45.

⁶ Selçukluların meşhur veziri Nizâm al-Mulk'ü Nizâmiye medresesini kurmağa ikna edip, hayatının sonuna kadar, orada müderrislik yapan *al-Muzahhab*, *al-Tanbih* gibi sahasında eşsiz sayılan

El-Hatîb 'in hayatı, görüldüğü üzere, sırf ilme vakfedilmiş bir hayattır. O ilmin icap ettirdiği kanaat, fedakârlık, feragat ve tevazua sahipti. Ömrünün sonunda hadis âlimlerine dağıttığı büyük bir servetinin olması, kendisinin mala düşkün olmasından ileri gelmiş değildi. Hayatında bunun aksini gösteren bir vak'a her halde zikredilmeğe değer. İbn Abî Laylâ diye meşhur olan 'Omar al-Nasavî 'nin anlattığına göre, bir gün, o Sûr 'da El-Hatîb 'in yanında otururken, oraya bir alevî gelmiş, zenginlerden birinin selâm söyleyerek, kendisine gönderdiği parayı vermeğe geldiğini söylemiş. El-Hatîb yüzünü buruşturarak, — «Ona ihtiyacım yok» dedi. Alevînin ona — «Adamların için sarfedersin», demesi üzerine, — «Ona söyle, o istediği adamlara versin», dedi. Alevî, paraları el-Hatîb 'in seccadesi üzerine döktü ve 300 dinar olduğunu söyledi. El-Hatîb, kızgın bir halde, kalkıp seccadesini topladı ve parayı orada bıraktı. Alevî son derecede mahcup oldu¹. Böylece kimsenin yardım ve hediyesini kabûl etmiyen El-Hatîb, fakir ve kabiliyetli talebelerine yardım etmekten hoşlanırdı. Nitekim *Hamâsa* ve *Mu'allakât* 'a yazdığı şerhler ile meşhur olan Abû Zakariyâ Yaḥyâ b. 'Alî al-Tabrîzî² hocası şâir Abu 'l-'Alâ' al-Ma'arrî 'nin ölümünden sonra, 456 (1064) senesinde, Şam 'a gelmiş ve orada el-Hatîb 'den hadis ve onun rivâyet ettiği edebî eserleri okumuştur³. Fakir olan al-Tabrîzî caminin minaresinde otururdu. El-Hatîb, onun yanına çıkar, — «kâğıt ve kalem almak üzere» deyip, onu gücendirmemeğe çalışarak, ona para verirdi. Derslerinde ise, tevazu ile, — «Sen benden rivâyet istiyorsun, ben de senden dirâyet isterim» derdi. Al-Tabrîzî kendisine edebî metinlerden yaptığı rivâyetlerde düzeltilecek bir şey gösterdimi, hemen düzeltirdi⁴. Başka menbalarda da bulunmakla beraber daha ziyade Yâkût al-Ḥamavî 'nin *İrşâd al-arîb* 'inde kaydedilmiş olan şiirlerine bakılacak olursa, el-Hatîb, aynı zamanda, oldukça iyi bir şâir idi⁵.

El-Hatîb, bu kadar meziyetlerine rağmen, bir takım insanların taarruzundan masun kalamamıştır. Onu tenkid edenler bilhassa hanbelîlerdir. Çünkü kendisi, evvelâ hanbelî olduğu halde, sonraları kelâm ilmi ve kelâm âlimleri lehinde olması sebebi ile, meslekdaşları onu tenkid etmişlerdi⁶. O da mezhebini değiştirip, Şafîî mezhebine geçti ve kelâm meselelerinde Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî 'nin taraftarı oldu. Bu hal akaid meselelerinde, tâbir câiz ise mantığa istinat ederek, fikir yürütmenin tamamıyla aleyhtarı olan hanbelîleri daha fazla kızdırdı ve açıkça teca-

eserlerin müellifi olan Abû İshâk İbrâhîm b. 'Alî al-Şîrâzî al-Firûzâbâdî (393—474/1002—1083) için bk. İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, 472 yılı vukuatı; al-Subkî, *Ṭabaḳât*, c. III, s. 88—111; İbn al-'Îmâd, *Şazarât al-zahab*, c. III, s. 349—351; Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 387; *Suppl.*, c. I, s. 669; A. Talas, *La Madrasa Nizamiya et son histoire*, Paris, 1939, s. 50.

¹ Al-Subkî, *Ṭabaḳât*, c. III, s. 14; al-Zahabî, *Ṭabaḳât*, c. III, s. 315; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 31.

² *Hamâsa* 'nin şerhini meşhûr şâir Abu 'l-'Alâ' al-Ma'arrî (ölm. 449/1057) 'den okumak üzere memleketinden çıkıp, yürüyerek Ma'arra'ya kadar gelmiş ve 502'de ölmüş olan bu büyük dil ve edebiyat âlimi için bk. Yâkût *İrşâd*, *mezkûr nşr*, c. XX, s. 25—28; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 331; *Suppl.*, I, s. 992.

³ Al-Tabrîzî 'nin hadis tahsilinin Sûr şehrinde olduğu söyleyenler (Bk msl. *GAL*, *mezkûr eser*, s. 71), onun bu tarihte, yukarıda görüldüğü üzere, Şam 'da al-Hatîb 'den aynı zamanda hadis okuduğunu nazar-ı itibâre almamışlardır Krş. Yâkût, *mezkûr eser*, c. XX, s. 26.

⁴ Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 26.

⁵ İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*, c. VIII, s. 267 ve Yâkût, c. IV, s. 36—41 ve 22—25.

⁶ Bk. Msl. İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*, c. VIII, s. 267 v. d.; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 25, 26. Hatta hanbelî olan İbn al-Cavzî ile Sibṭ İbn al-Cavzî 'de görülen açıkça aleyhdar ifâde bununla izah edilmelidir.

vüzde bulunmalarına sebep oldu. El-Hatîb de eserlerinde, hiç belli etmeden, türlü tarz ve vesileler ile, hanbelîleri tenkid etti. Bugün için hiç de mühim olmayan bu telâkki, o zaman, çok mühim sayılmakta idi. Nitekim İsmâ'îl b. Abi 'l-Fazl al-Kûmîsî, — «Taassublarının şiddetinden ve insaflarının azlığından dolayı büyük hadis râvilerinden üçünü sevmem» diyordu. «Bunlar al-Hâkim al-Nîşâtûrî, Atû Nu'aym al-İsfahânî ve Abû Bakr al-Hatîb 'tir. Çünkü birincisi açıkça şî'i idi, diğer ikisi kelâm âlimleri ile Eş'arî taraftarı idiler¹.» Bazılarına göre, hadis âlimlerinin ve râvilerinin kelâm ilmini kabul etmemeleri icabeder, zira bunun aleyhinde hadisler vardır. Hattâ İmâm Şâfi'î, daha ileri giderek, — «Kelâm âlimlerini katırlara bindirip dolaştırılmalı» derdi².

El-Hatîb, bilhassa *Târîh Bağdâd* adlı eserinde, İmâm-ı Âzâm Abû Hanîfa'nın tercüme-i halini yazarken, onun aleyhinde olan söz ve fikirleri de nakletmiş olduğu için, birtakım hanefî âlimlerin de düşmanlığını kazanmıştır. Onun bu fikirlere, eserinde bu kadar yer vermesinin insafsızlık olduğu muhakkaktır, fakat Atû Hanîfa gibi müs'ümanlığın en büyük ve en mühim mezhebini kuran bir şahsiyetin taraftarlarının çokluğu nispetinde, amansız düşmanları olacağını ve bunların İmâm-ı Âzam için her şeyi söylemekten çekinmeyeceklerini tasavvur ve kabul etmek, bugün, bu meseleden dolayı aynı insafsızlığı el-Hatîb için göstermemek lâzımdır³. Diğer taraftan el-Hatîb'in nakillerinin, hakikî bir tarihçi için, ne kadar kıymetli olduğunu söylemeğe hacet yoktur. Hiç bir büyük mezhep bânisi, yalnız taraftarlarından ve kendini takdir ve takip edenlerden mürekkep bir muhit içinde yetişmemiş ve yaşamamıştır. Onları büyülten veya büyüklüklerini meydana çıkaran bir cihet de aleyhtarları ile dolu olan böyle muhitlerdeki mücadeleleridir. Binaaleyh mevzu bahis söz ve fikirler, bizce ve zannederim bir tarihçi için, Abû Hanîfa'nın kıymetini azaltmaz, bilâkis ne kadar büyük düşmanlıkları yendiğini gösterir ve bu bakımdan onun kıymetini, daha iyi ve kat'i olarak, isbat eder.

El-Hatîb el-Bagdâdî, zamanının bir çok ilimlerini okumuş ve her birinde ayrı ayrı derin bir vukûf kazanmıştı. İlk önce Kur'an, kıraat ilimlerini okumuş, sonra kadı Abu 'l-Tayyîb al-Tabarî, Abu 'l-Hasan al-Mahâmîlî'den fıkıh okumuştur. Fakat sonraları, daha ziyâde hadis ve tarih sâhasında⁴ kaldı. Bundan dolayı eserleri daha ziyâde bu iki sâha ile alâkâdardır. Onun bu mevzûlarda yazdığı eserlerin mecmuu 56 olarak gösterilirse de⁵, muhtelif menbalarda verilen kitap adları, en çok gösteren menbada 36 tanedir. Bunların 23 tanesi bugüne kadar kalmış olup⁶, hepsi, eski âlimlerin de şahadet ettikleri gibi, kendi sâhalarında eşsiz ve umumi-

¹ Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 26.

² İslâm'da fikir tarihi bakımından çok mühim olan bu meselenin, burada münakaşa edilip, bir neticeye bağlanmasına imkân yoktur. İleriki bir makalede onu ayrıca tetkik edebileceğimizi ümit ediyoruz.

³ Bir az ileride *Târîh Bağdâd* ile onun aleyhinde yazılmış eserler kısmına bk.

⁴ Bk. *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 265; İbn Hallikân, c. I, s. 32 v. d.

⁵ Bk. msl. *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 266; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 19—20. Yûsuf al-Aş, burada bir az daha yakından tetkik edilecek olan ve kendi neşrettiği *Takyid al-'ilm* adlı eserinin mukaddimesinde (bk. s. 4, not 1), bunların 112 olduğunu söylüyorsa da, kitapları saymadığı gibi, bu rakamın başka menbalarda zikredilip edilmediğinden de bahsetmiyor. Yalnız al-Zababî (c. III, s. 316 v. d., Sam'ânî'den naklen) ve İbn Hallikân (*Vafayât*, c. I, s. 32) eserlerinin yüze yakın olduğunu söylerler.

⁶ Bk. Broekelmann, *GAL*², c. I, s. 400 v. d.; *Suppl.*, c. I, s. 562 v. d. ve krş. *İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul, 1949, s. 366 (al-Hatîb al-Bagdâdî maddesi, W. Marçais tarafından yazılmıştır).

yetle hadis âlimleri üslûbunun bir az soğukluk ve ağırlığına rağmen, fevkalâde çekici ve alâka uyandıran eserlerdir. Burada bunların ancak en mühimleri zikredilebilir.

1. *Tārîh Bağdād*. Müslümanlar arasında, şehir tarihçiliği islâmî ilim telâkkisine bağlı çok eski an'anesi olan bir ilim sâhasıdır. İslâm'da ilim, uzun müddet kitaplar vasıtası ile değil, daha ziyade şahıslardan şahıslara nakil ve rivâyet edilmek suretiyle devam ettirilir telâkkî edildiğinden¹, bilhassa hadisler rivâyet edilirken, şahısların tercüme-i hâli, bu rivâyet zincirinin tam ve sağlam olup-olmadığını anlamak bakımından mühimdir. Böyle kimseler de şehirlerde oturduklarından veya karşılaştıklarından şehirlerin tarihini yazmak, oralarda yetişmiş, yerleşmiş veya oralara uğramış âlimlerin tesbiti için çok faydalı ve lüzumludur. İşte bilhassa bu saik te'siri altında, bugün olduğu gibi, şehrin bir içtimâî bütün olup muayyen bir sâhada ve zaman içinde inkişafı ve değişmeleri bakımından değil, yukarıda izah edilen bakımlardan bir çok eserler yazılmıştır. Burada, misal olarak, yalnız bu makalede adları geçmiş olan büyük hadis âlimlerinden al-Ĥâkim'in *Tārîh Nisâbūr*'u², Abū Nu'aym al-İsfahânî'nin *Tārîh İsfahân*'ı zikredilebilir³.

Tārîh Bağdād da aynı nokta-i nazarla kaleme alınmış, fakat yazarın alâkası, verilen mâlûmatın çokluğu ve genişliği ile benzerlerini çok geride bırakmış olan bir eserdir. Burada Bağdād'ın kuruluşu, müslümanlar tarafından zaptı, muhtelif ârizaları, topoğrafyası ve kısaca tarihi anlatıldıktan sonra⁴, tercüme-i hal kısmı başlar. Peygambere hürmeten, evvelâ Muhammed adlı olan şahıslar, baba adlarının alfabe sırasına göre tertip edilmiştir. Bunları yine alfabe sırasına göre tertip edilmiş diğer tercüme-i haller takip eder. Hayatı yazılan şahıslar, yalnız çeşitli ilim sâhalarında çalışmış âlimler olmayıp, halfeler, hükümdarlar, vezîrler, kumandanlar, şâirler, kadılar, vâizler, rakkas ve rakkaseler, şarkıcılar v. s. gibi pek muhtelif mesleklere mensup kimselerdir. Tabii eser dikkatle takip edilip okunacak olursa, orada hakikî bir Bağdād tarihi için fevkalâde mebzul ve mütenevvi mâlûmat bulunacağı, her bakımdan ve her sahâda bu eserden sonsuz bilgiler çıkarılacağı muhakkaktır. Bu eserde tercüme-i hali yazılmış olan şahısların sayısının 7831 olduğunu kaydetmek onun ehemmiyetini göstermeğe kâfidir.

Bir çok yazmaları bulunan bu eser⁵, Kahire'de, Dār al-Kutub al-Mişriya'de bulunan ve arada bir çok atlamalar mevcut olan⁶, bir yazmaya istinat edilerek, her biri takriben 500 sahifelik, 14 cilt halinde, 1349/1931'de Kahire'de basılmıştır.

Bu eser, bir az evvel bahsedildiği gibi, içinde bulunan İmâm-ı Âzâm Abū Ĥanîfa aleyhindeki sözler dolayısıyla, hanefî mezhebinden olan âlimler tarafından

¹ Bir az aşağıda *Takyyid al-'ilm*'in tahliline bk.

² Maalesef, tam olarak, bugüne kadar gelememiş olan bu eserin arapça bir muhtasarından al-Ĥalîfa al-Nisâbūrî'nin hulâsa ederek farsçaya yaptığı bir tercüme vardır, bk. H. Ritter, *Philologica XIII: Arabische Handschriften in Anatolien und Istanbul, Oriens*, c. III, 1950, nr. 1 s. 70 v. d., bilhassa s. 72; Brockelmann, *Suppl.*, c. I, s. 277.

³ H. Dederling tarafından basılmıştır: *Geschichte İsfahâns*, c. 1—2, Leiden, 1931, 1934.

⁴ Bu kısım ayrıca basılmış olup, fransızcaya da tercüme edilmiştir: G. Salman, *Introduction topographique à l'histoire de Bagdad d'Abū Bakr Ahmad b. Thâbit al-Khatib al-Baghdâdi*, Paris, 1924 (*Bibl. de l'École des Hautes Études*, 180).

⁵ İstanbul'da bulunanlar: Köprülü, nr. 1022—1026; Âşir Efendi, nr. 604—606; Nuruosmaniye, nr. 3093—3094; Damad İbrahim Paşa, nr. 889, Hakimoğlu Ali Paşa, nr. 693, 694. Bk. H. Ritter, *Orientalia I*, İstanbul, 1933 (*Istanbul Mitteilungen, Heft, I*), s. 67 v. dd.

⁶ Yûsuf al-'Aş, *mezkûr eser*, s. 3, not 5 ve H. Ritter, *Philologica VII, Der Islam*, c. XXI (1933), s. 85, not 2.

şiddetle tenkid edilmiştir. Bunların başında Eyyûbî hükümdarlarından al-Malik al-Mu'azzam 'Îsâ b. Abî Bakr b. Ayyûb (ölm. 624/1227)'un yazdığı *al-Sahm al-muşîb fi 'l-radd 'ala* (veya *fî kabid*) *al-Ḥaṭîb*'i gelir¹ ki, bu eser 1351 h.'de basılmıştır. Meşhur Calâl al-Dîn al-Suyûtî de, eserleri arasında, al-Hatîb'e red mâhiyetinde olmak üzere, *al-Sahm al-muşîb fî naḥr al-Ḥaṭîb* adlı bir eser yazdığını kaydetmiştir². Nihayet, *Tārîḥ Bağdād*'ın basılması dolayısıyla, bu mesele yeniden canlanmış ve muhterem fakih ve muhaddis Muhammed Zâhid al-Kavşarî de, *Ta'nîb al-Ḥaṭîb 'alâ mâ sâkahu fî t-rumât Abî Ḥanîfa min al-akâzîb* adlı bir eser yazarak³, onun naklettiği bütün yalan ve yanlış rivâyetleri birer birer ele almış ve çürütmüştür. Muhtelif eserlerde bilvesile yapılmış olan tenkitler de vardır ki, bunlar M. Zâhid al-Kavşarî'nin adı geçen eserinde gösterilmiştir.

2. *Kitâb şaraf aşḫâb al-ḥadîs*. İstanbul'da Âtîf Efendi kütüphanesinde (nr. 601) bir nüshası bulunan bu eser⁴, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin Peygamberin kendisinden duyulan yeya görülenleri başkalarına bildirmeği teşviki ve ondan duyulunun nakledilmesininin faydalarını, bu hususta sahabe ve tabînin düşüncelerini, hacis esha-bının şereflerini ve mevkilerinin yükseklğini ilh. anlatmaktadır.

3. *al-Kifāya fî mârifat uşûl al-ḥadîs*. Hadîs ilmi usulünden bahseden henüz neşredilmemiş bir eser olup⁵, Feyzullah (nr. 501), Lâleli (nr. 387) ve Murad Molla (nr. 328) kütüphanelerinde el yazması nüshaları vardır.

4. *al-Muttafiḳ va 'l-muftariḳ*. Hadîste birbirine benzer şekilde görüldüğü halde, hakikatte birbiri ile alâka ve münasebeti olmayan isim ve nisbetler hakkında bir eserdir. Aranıp bulunması daha kolay olsun diye, isim ve nisbetler alfebe sırasına konulmuştur. İstanbul'da Umumî (nr. 1208) ve Feyzullah Efendi (nr. 1515) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır⁶.

5. *al-Asmâ' al-mubhama fî 'l-anbâ' al-muḥkama*. Mevzuları vazîh olduğu halde, râvilerinin isimleri müphem olan 171 hadîsi ihtiva eder. Bir nüshası Feyzullah Efendi kütüphanesinde bulunmaktadır⁷.

6. *Al-Mu'tanaf takmilat al-Mu'talaf va 'l-muḥtalaf*. Adları ve nisbetleri birbirine benzediği halde birbirinden ayrı olan şahısları göstermek için meşhur *Kitab al-sunan* sahibi muhaddis Abu'l-Ḥasan 'Alî b. 'Omar al-Dâraḳuṭnî⁸'nin *al-Muḥtalaf va 'l-mu'talaf* adlı eserini tamamlamak üzere kaleme alınmış bir eserdir⁹.

7. *Kitâb al-fıḳḥ va 'l-mutafaḳḳih*. Usul-i fıḳḫa dâir bir eser olup, yazma bir nüshası Köprülü kütüphanesinde (nr. 392) bulunmaktadır¹⁰.

¹ Kâtîb Çelebi, *Kaşf al-zunûn*, nşr. M. Ş. Yalçın ve Rifat Bilge, c. II, İstanbul, 1943, s. 1010; *Fihrist Dâr al-Kutub al-Mişriya*, c. V, s. 221 ve Brockelmann, *Suppl.*, c. I, s. 652.

² *Kaşf al-zunûn*, göst. yer.

³ Kahire, 1361, büyük eb'adda 200 sahife. Eser hadîs ve fıḳḫ sahasında tabahhurun şaheseri sayılabilir. Fakat mukaddimesinde (s. 12) müellifin al-Ḥaṭîb hakkında bir az daha insafli olması beklenebilirdi.

⁴ Bk. H. Ritter, *mezkûr eser*, s. 71; M. Weisweiler, *Istanbul Handschriften zur arabischen Traditionsliteratur*, İstanbul, 1937 (*Bibliotheca Islamica*, 10), s. 196 v. d.

⁵ Bk. Weisweiler, *mezkûr eser*, s. 12 v. d.

⁶ Weisweiler, *mezkûr eser*, s. 168 v. d.; H. Ritter, *Der Islam*, c. XVII, s. 251.

⁷ Weisweiler, *mezkûr eser*, s. 94 v. d.

⁸ Ölm. 385/995, bk. al-Ḥaṭîb, *Tārîḥ Bağdād*, c. XII, s. 34—40 ve Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 165; *Suppl.*, c. I, s. 275. Diğer menbalar orada gösterilmiştir.

⁹ Bk. Brockelmann, *Suppl.*, c. I, s. 564, nr. 5.

¹⁰ H. Ritter, *mezkûr makale*, s. 71.

8. *Kitāb al-taṭfīl va hikāyat al-ṭufaylīyīn va aḥbārihim*. 1346'da Şam'da Ḥusām al-Dīn tarafından basılmış olan küçük bir eserdir (basmada, küçük boyda, 106 sahife). Bir zamanlar Bağdad'da türemiş olan ve bir takım dalkavukluklar ile zenginlere intisap ederek, tufeyli bir şekilde yaşayan kimselerin hikâyeleri olup, bu hususta bir çok hadisler de rivayet edilmektedir.

9. *Kitāb al-Buḥalā'*. Hasisliğin mahiyeti, kötülük ve zemminden bâhis olup, insanları bu kötü temayülden alkoymak için Peygamberden varit olan hadisleri ve meşhur hasislerin hikâyelerini ihtiva eder¹.

10. *Takyîd al-ilm*. İlmînin, yani o zamanlarda tam ve hakikî mânası ile, yegâne ilim sayılan hadîsin ve her nevi bilginin, yazı ile kaydedilerek rivayet edilmesine dâir bir eserdir. Müteaddit el yazması nüshaları mevcuttur. Son zamanlarda muhterem dostumuz Yûsuf al-^çAş, Şam'da Zâhirîye kütüphanesinde, 461 hicrîde bizzat el-Haṭîb'e okunmuş ve üzerinde müteaddit yerlerde buna dâir onun kayıt ve imzası bulunan bir nüshası keşfedilerek bastırılmıştır: Al-Haṭîb al-Bağdâdî, *Takyîd al-ilm. La Transmission écrite du hadith. Şaddarahu va ḥaḳḳakahu va allaka alayhi Yûsuf al-çAş*, Damas, 1949 (Institut Français de Damas), 27+198 s.

Eserin mevzu ve mahiyetini izah etmeden evvel, her bakımdan model denilebilecek kadar güzel basılmış olan bu neşir hakkında bir az bilgi vermek faydalı olacaktır: Neşir, iki kısımdan mürekkeptir. Giriş mahiyetinde olan birinci kısımda (s. 1—27), eserin haricî görünüşü izah edildikten sonra, «nakil» ve «akıl» ehlinin eser te'lifi hususundaki fikirleri belirtiliyor ve muayyen meseleler hakkında yazılmış olan monografilerin basılmasının lüzumuna işaret ediliyor (s. 2). Bunu müteakip, bir kaç sahifede, kitabın müellifi olan al-Haṭîb al-Bağdâdî'nin hayatı ve şahsiyeti, ilk menbalara istinat olunarak, tebarüz ettiriliyor (s. 2—5). Muhterem nâşir burada yalnız mâlûm kaynaklara bakmakla iktifa etmiyerek, henüz neşredilmemiş olan eserlerden de istifade etmiştir. Ancak şunu kaydetmek lâzımdır ki, burada al-Haṭîb'in Şam'a ikinci gidişi yalnız hanbelîlerin tazyiki ile izah edilmek isteniyor. Yukarıda işaret edilen Basâsîrî hâdisesi göz önünde bulundurulursa, bunda yalnız Hanbelîlerin tesiri olması ihtimalinin imkânsız olacağı hemen görülecektir.

Bundan sonra, islâmîyetin ilk asrında, eser yazmak hususunda, belki daha ziyade aleyhinde olan mütedavil fikirler izah edilip, Peygamberin bir taraftan hadîsin kaydedilmesine mâni olması ile, diğer taraftan bunu teşvik etmesi hakkında rivayet edilen hadisler arasındaki tenakuzu izâle için, İbn Kûtayba (ölm. 276/889), al-Ḥasan b. Abd al-Raḥmân al-Râmhurmuzî (ölm. 360/970'e doğru), Ḥamd b. Muḥammed al-Ḥaṭṭâbî al-Bustî (ölm. 317/998) ve İbn Abd al-Barr (ölm. 463/1071)'in fikirleri gösterilip, eserin içindeki bilgileri, üslûp ve başka bakımlardan, tahlil ediyor. Nihayet eserin ilim âlemindeki şöhretinden bahsediliyor. Bu eseri, ilk önce Sprenger keşfederek, ona istinaden, *Origine and Progress of writing (Journal of the Asiatic Society of Bengal, c. XXV, s. 303—329)* adlı büyük bir makale yazmıştır; Goldziher de *Muhammedanische Studien*, Halle, 1890, c. II, s. 194 v. dd.'ında bu makaleden istifade ettiği gibi, ona yeni malzeme de ilâve etmiştir. Yûsuf al-çAş, bunlardan sonra, ilmin ve hadîsin yazı ile nakli meselesini yeniden ele alıyor ve bu husustaki muhtelif fikirleri, içtimaî ve tarihî zarûret ve ihtiyaçlar çerçeveleri içinde mütalâa ve izah ediyor (s. 17—22).

¹ Ch. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*, London, 1894, s. 712 v.d.

Daha sonra, eserin nüshaları sayılarak, Şam'da Zâhiriye kütüphanesinde bulunan ve bu neşrin esasını teşkil eden nüsha mufassalan tavsif ediliyor. Bu nüsha baştan başa harekeli ve açık nesih ile müellifin talebesi Ğayş b. 'Alî b. 'Abd al-Salâm al-Armanâzî (443—500 h.) tarafından, 461 h. senesinde yazılmış, müellifine okunmuş, ayrıca asıl nüsha ile de mukabele edilmiştir. Sonra 511 h. senesinde Abî Muhammed 'Abd Allâh b. Aḥmad al-Samarḳandî'nin önünde, içinde hanımların da bulunduğu bir çok kimseler tarafından okunmuştur. Bir neşir için bu kadar itinalı bir nüsha bulmak şansı her zaman bulunamaz. Ve böyle hallerde, nâşir, nüshayı olduğu gibi neşretmekle, vazifesini kâfi derecede yapmış sayılır. Fakat Yûsuf al-'Aş bu kadarla iktifa etmemiş, onu Berlin nüshası (bk. s. 27) ile de mukabele etmiştir.

Bundan sonra, asıl metin başlıyor. Burada, ayrıca, her hadîsin ve bazan her sözün bulunduğu diğer membalar ve bazan oradaki mâlûmatın hulâsa veya metinleri, büyük bir dikkat ve itina ile aranmış ve gösterilmiştir ki, bu da eserden istifadeyi fevkalâde kolaylaştırmaktadır. Hattâ daha etraflı çalışmak istiyeciklere mü-kemmel istikametler gösterilmiştir, denilebilir. Eser, nihayet fihristlerle (s. 152—198) sona erer. Burada alfabetik yer ve insan has isimleri fihristi, şüirlerin kafiye fihristi ilh. bulunmaktadır. Bilhassa has isimler fihristinde, bahis mevzuu şahısların tam adları, meşhur adları gösterildiği gibi, biliniyorsa, doğum ve ölüm tarihleri de kaydedilmiştir.

Elhâsıl, bir cümle ile ifade etmek lâzımsa, Yûsuf al-'Aş, tenkitli bir neşrin bütün icaplarını yerine getirmekle iktifa etmemiş, dikkatli çalışması ve çok vâsi bilgisi ile, ileride bu sahada çalışacakların yollarını da açmış bulunmaktadır.

Eserin mevzu ve mahiyetine gelince, al-Ḥaṭîb bunu bize daha ilk satırlarda, gayet kısa ve açık olarak izah ediyor¹: İlmün muhafaza olunacağı iki yer vardır: biri kalbler (yani hâfıza), diğeri kitaplardır. Bir kimse hâfızasına güvenmezse, bilgisini yazı ile yazıp bukağılar «kaydeder» ki, bu *takyîd*'dir². Bu suretle insan unutmaya ve diğer tehlikelerden kurtulmuş olur. Halbuki Peygamberden — «Benden *Kur'ân*'dan başka birşey yazmayınız, benden *Kur'ân*'dan başka bir şey yazmış olan onu imha etsin» meâlinde sahih bir hadis rivâyet edilmektedir. Selefler bu hadîsin zâhirî mânasına bakıp, «ilm»i yazmamışlardır. Halbuki yine sehabeden bazıları hadis yazmış oldukları gibi, hadis yazmağa da müsaade etmişlerdir. Al-Ḥaṭîb, bu eseri ile, yazmanın «mübah» ve «müstahab» olduğunu, mahzurlu ve mekruh olmadığını ispat etmek istemektedir.

Bunun için müellif, evvelâ aleyhte olan hadîsleri alıyor. Türlü yollar ile Abû Sa'îd Sa'îd b. Mâlik al-Ḥudrî'ye (ölm. 74/693) varan, metninde ufak tefek farklar olmakla beraber, meâli yukarıda kaydedilmiş bulunan hadîsi muhtelif sened ve şekilleri ile kaydediyor. Bundan başka yine aynı sehâbî, hadis yazmak için, Peygamberden müsaade istediği hâlde, Peygamber kabûl etmeyip, müsaade vermemiştir. Abû Hurayra (ölm. 59/679) de meâlen şöyle olan bir hadis rivâyet etmiş-

¹ Evvelâ lâalettayin bilgi, sonra en iyi bilgi olması bakımından, hadis ilmi ve başka mânalarda kullanılmış ve nihayet bugünkü ilim mânasını almış olan bu kelimenin, karışık olmakla beraber oldukça esaslı bir tarihi için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul, 1951, s. 973 v.d., (D. B. Macdonald'in makalesi). Burada verilen hulâsaya anlamak için ilmin yukarıda kaydedilen iki mânası her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

² Araçça *ḳyd* kökünden tefîl vezninde bir masdar olan bu kelime, aslında «bukağılamak, bukağıya vurmak» demektir (bk. *Kamus tercümesi*, *ḳyd* maddesi ve İbn Manzûr, *Lisân al-'Arab*, aynı madde).

tir¹: — “Biz, hadis yazarken, Tanrı Elçisi çıka geldi ve dedi:— Bu yazdığınız nedir? Dedik: —Senden duyduğumuz hadisler. Dedi: — Tanrı kitabından başka bir kitap mı istiyorsunuz? Sizden evvelki halkları yalnız Tanrı kitabı ile berâber yazdıkları şeyler sapkınlığa sevketti. Abū Hurayra dedi, dedim: — Ey Tanrı Elçisi, senden hadîs rivâyet edelim mi? Dedi: —Evet, benden hadis rivâyet ediniz, bunda bir cürüm yoktur. Bir kimse kasitle, bilerek, benden yalan bir şey naklederse, cehennem ateşinde otursun,. Nihayet dördüncü bir hadis, Zayd b. Sâbit 'den (ölm. 45/665) gelmektedir: Zayd b. Sâbit, Mu‘âviya 'nin yanına girmiş, Mu‘âviya ondan hadis sormuş ve bir kimseye yazmasını emretmiş. Bunun üzerine Zayd ona dedi: — “Tanrı Elçisi, bize kendi hadîsinden hiç bir şey yazmamamızı emretti.”². Başta Abū Sa‘îd al-Hudrî olmak üzere, ‘Abd Allāh b. Mas‘ūd (ölm. 32/653), Abū Mūsa ‘l-Aş‘arî (ölm. 44/665), Abū Hurayra, ‘Abd Allāh b. ‘Abbās (ölm. 68/688), ‘Abd Allāh b. ‘Omar (ölm. 73/692) gibi sehâbeler, muhtelif vesileler ile, hadis yazmak istememişler veya yazıldığını gördükleri kâğıtları tahrip etmişlerdir³. Aynı şey, tabiinden de birçok kimseler tarafından yapılmıştır⁴.

Al-Haṭîb, bundan sonra, hadis yazılmasının neden dolayı istenmediğinin sebeplerini araştırıyor. Hulafâ-yı râşidinin ikincisi olan ‘Omar 'den nakledilen bir rivâyet vaziyeti açıkça göstermektedir. ‘Urva İbn al-Zubayr 'den nakledildiğine göre, ‘Omar “sünen,,i yazmak istedi, Tanrı Elçisinin eshabı ile görüştü ve onlar kendisine yazmasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine ‘Omar bir ay müddetle istihare yaptı. Sonra karar verip dedi: — “Ben “sünen,,i yazmak istedim, sizden evvel kitaplar yazmış olan kavmi hatırladım. Onlar bu kitaplara düşkünlük gösterip, yüce Tanrının kitabını terk ettiler. Ben, Vallahi, Tanrı kitabını bir şey ile asla karıştırmam.”⁵. ‘Abd Allāh b. Mas‘ūd ile Abū Mūsa ‘l-Aş‘arî de aynı sebeple yazılmış sahifeleri imha etmişlerdir. Al-Haṭîb bunlardan şu neticeyi çıkarıyor⁶: İlk zamanlarda kitap yazılmasının menedilmesinin sebebi, onların *Kur’an* ile karışacağı veya halkı *Kur’an* 'dan alikoyacağı korkusu idi. Bu da fakihlerin, yani âlimlerin azlığından ilerigeliyordu Halbuki şimdi (yâni V./XI. asırda), böyle bir tehlike artık bahis mevzuu olamaz. Aynı sebepler ile, hadisleri yazıp, iyice öğrendikten sonra, yazdıklarını imha edenler de vardı⁷. Bu gibi kimselerin bâzan ilmin liyakatsiz ellere düşmesinden korkarak böyle hareket ettikleri de vâki idi⁸.

Bütün bunların yanında, Peygamberin hadîs yazmağa müsaade ettiği de görülmüştür. Nitekim Abū Hurayra 'den nakledilen bir hadîse göre, bir kimse Peygamberin hadîsini duyar, onu ezberliyemez ve kendisine sorardı. O da ona rivâyet ederdi. Bu şahıs, Tanrı Elçisine hâfızasının azlığından şikâyette bulundu. Peygamber ona — “Sağ elinle hâfızana yardım et,, yani hadîsi yaz, dedi⁹. Aynı meâlde bir hadis Anas b. Mâlik (ölm. 93/712) tarafından da rivâyet edilmiştir. Diğer taraftan ‘Abd Allāh b. ‘Amr b. al-‘Âş (ölm. 58/678) 'dan nakledilen bir hadis şu meâldedir: — “Ey Tanrı Elçisi ilmi kaydedeyim mi?,, dedi. — “Evet,,. Bundan

¹ *Metin*, s. 34.

² *Metin*, s. 35 v.d.

³ *Metin*, s. 36—44.

⁴ *Metin*, s. 45—48.

⁵ *Metin*, s. 49 v.d.

⁶ *Metin*, s. 57

⁷ *Metin*, s. 58—60.

⁸ *Metin*, s. 61—63.

⁹ *Metin*, s. 63 v.d.

başka *Kur'an* 'daki bir çok âyetler (msl. Sûrat al-Bakara, 282; Sûrat al-Şaffât, 157; Surat al-An'âm, 91) de yazmanın "vücûb"una delâlet etmektedir. Nihayet 'Abd Allâh b. 'Amr b. al-'Âş'ın hadis yazmak için Peygamberden müsaade istediğini ve onun müsaade ettiğini gösteren sahih hadisler vardır¹. Ve Atû Hurayra'den tunu te'kit eden bir söz nakledilmektedir: Abu Hurayra — "Peygamberin eshâbından 'Abd Allâh b. 'Amr'dan başka kimse benden çok hadis bilmezdi. Çünkü o yazmıştı ben yazmamıştım,"² derdi.

Al-Hatîb al-Bağdâdî, bundan sonraki kısa bir fasılda, Peygamberin Mekke'nin fethinde söylediği hutbenin Abû Şât için yazılmasını emrettiğini göstermektedir. Buna, nâşirin gösterdiği gibi³, hemen bütün sahih hadis kitaplarında tesâdüf edilen bir hâdise de ilâve edilebilirdi: Peygamber, vefatı yaklaştığı zaman, vasiyetini yazmak istemişti.

Bundan sonraki fasıl⁴, sehâbenin "ilm,"i yazdığını ve yazılmasını emrettiğini rivâyet edenlere tahsis edilmiştir. Bu fasılda verilen bilgiler, hadis ve ilmin tesbiti hususunda onların takındığı tavrı göstermesi itibarıyla, çok mühimdir. Anas b. Mâlik, Abû Bakr kendisi için Peygamberin izah ve beyân ettiği "sadaka faraizi,"ni yazdığını söylemiştir. Daha başka rivâyetlerden bu yazının Sumâma b. Anas'a geçtiği anlaşılmaktadır. 'Amr İbn Abî Sabra de 'Omar'ın — "ilmi yazı ile kaydediniz," dediğini duymuştur. 'Alî'nin de, bu husustaki, başka sözleri arasında, bir de "ilmi kaydediniz ilmi kaydediniz," dediği rivâyet edilmiştir. 'Alî'nin oğlu al-Hasan, bir gün kendi çocukları ile kardeşinin çocuklarını toplayıp, onlara — "Ey oğullarım, siz halkın küçüklerisiniz, mümkündür ki, onların büyükleri olasınız. Bundan dolayı ilim öğreniniz. Ezberliyemiyenler onu yazsın," demiştir. Buna benzer fikirler 'Abd Allâh b. 'Abbâs, Anas b. Mâlik tarafından da beyân edilmiştir.

Sehâbelerin neslini tâkip eden tâbiine gelince, onlar arasında yazı ve ilmin yazılması lehinde olanlar pek çoktur ve hepsi al-Hatîb tarafından birer birer sayılmaktadır⁵. Bundan sonra, müellifimiz muhtelif kimselerin yazı hakkındaki sözlerini⁶ naklediyor. Nihayet yeni bir fasılda, kitabın muhtelif bakımlardan iyilikleri ve faydaları, çok kitap toplamak ve bunun faydaları⁷, kitabı sevenler ve yalnız onunla meşgul olup vakit geçirenler, böyle bir meşgalenin güzellik ve faydaları, arkadaşlarını bırakıp, onların yerine kitap ve okumayı kendilerine dost edinenler⁸ (bunlardan 'Abd Allâh b. 'Abd al-'Azîz al-'Omarî'nin "ölm. 184/800," şu sözünü kaydetmeden geçmek mümkün değildir: O, — Mezardan daha iyi vâiz, yalnızlıktan daha emin bir selâmet ve kitaptan daha iyi bir dost yoktur" demişti) ve son olarak ehli olmıyana kitap vermiyenlerden ve bu husustaki çeşitli fikirlerden bahsetmektedir. Görülüyor ki, bu son faslın müellifin asıl isbat etmek istediği gaye ile sıkı bir alâkası yoktur. Bununla beraber bu sahifelerde kitabın ehemmiyetini ve kitap sevgisini gösteren pek güzel fikirler bulunduğu gibi, islâm kültür tarihi bakımından da başka yerlerde bulunamayacak veya çok uzun araştırmalardan sonra bile ancak kısmen ele geçebilecek pek zengin malzeme toplanmış bulunmaktadır.

¹ *Metin*, s. 74—82.

² *Metin*, s. 82 v.d.

³ *Metin*, s. 81, not 183.

⁴ *Metin*, s. 87 v. d.

⁵ *Metin*, s. 99—113.

⁶ *Metin*, s. 114—116.

⁷ *Metin*, s. 136—138.

⁸ *Metin*, s. 142 v.d.

“KİTAB-Ü TEFSİR-İL ESMA-İ VES-SIFAT,, HAKKINDA

Prof. YUSUF ZİYA YÖRÜKÂN

Birkaç yıldanberi çevremizde şöyle bir haber yayılmıştır: Kayseride'ki kitaplıkta imam Ebu Mansur-i Matüridî tarafından yazılmış «Tefsir ül-Esma-i ves-Sıfat» adlı kadim bir kitabın yegâne nüshası bulundu. İstanbul Üniversitesi'ne mensup bir iki zat bu kitabı tetkik ettiler, üzerinde çalışmaktadırlar ve kitap yakında bastırılacaktır.

Haber, tabiatıyla bizde büyük bir ilgi ve sevinç uyandırdı. Çünkü bu bir keşif bir ilim hâdisesi olduğu kadar daha ziyade şumüllü ve dinî hayatımızı nurlandırıcı bir hizmetti. İtikatta geniş bir mezhep imamı olan Maturidî'nin bilhassa temayüz ettiği «Allahın sıfatları» bahislerindeki görüşlerinin metinlerine kavuşacaktık.

Gerçekten Ebu Mansur-i Matüridî'nin İslâm Dinine büyük hizmetleri vardır. Yaptığı işlerin izah yeri burası değil. Ancak durumun önemini belirtmek için işaret etmeliyiz ki, o İslâm felsefe ve kelâmına yeni bir istikamet veren, ona yeni bir istikbal açan büyük müçtehitir. Ebu Hanife'nin kader ve cebr mesleklerine sapanlara karşı İslâm akidesini savunmak için ileri sürdüğü esasları sistemleştiren o dur; Ebu Hanifeden sonra revacı artan kaderiyenin ve mutezilenin akliyecî ceryaniyle taassubu ziyadeleşen cebriyenin ve müşebbihenin nakliyecî cereyanı karşısında dinî esasları akıl ve nakl dairesinde akl ile nakli kaynaştırarak hudutlandıran da odur. Gerçi o devirde bilhassa Irak'ta akideler üzerindeki anlayışları telif ve ıslâh hususunda Ebu'l Hasan il-Eş'arî'nin büyük rolü vardır; ancak Ebu Mansur-i Matüridî, birleştirici ve uzlaştırıcı zekâsiyle Ebu'l Hasan il-Eş'arî'nin telifciliğinden kuvvetli bir uysallıkla ifrata gidenleri ve tefrite düşenleri anlaştırmakta çok daha müessir olmuş; mürchie, mutezile, havariç, müşebbihe, cebriye gibi adlar altında dağılan fikir ve akide fırtınalarını nazarının kuvvetiyle esenleştirmiş, bunların çok geçmeden adlarının tarihten silinmesine yol hazırlamıştır.

Bu vasıflarıyla Matüridî, selef akidesini ilk defa ve en iyi şekilde savunan Ebû Hanife'nin yolunu düzenlemiş, zenginleştirmiş ve haklı olarak eh'-i sünnetin önderi ve bilhassa bütün hanefî'lerin, bütün Müslüman Türklerin akaid sisteminde imamı olmuştur.

Hal böyle iken 1000 seneden beri Matüridî akaid sistemini güden Müslümanlar, Ebu Mansur-i Matüridî'ye ait bir metni elde etmiş veya onun sistemine göre yazılmış veya basılmış bir akide kitabına kavuşmuş değillerdir. Öteden beri ellerde dolaşan «Mevakıf», «Makasıt» gibi akaid ve kelâm mevzuu üzerine yazılmış eserler ve hocalarımız tarafından okutulan «Akaid-i Adudiyye» ve «Akaid-i Nesefiyye» adlı kitaplar Eş'arî sisteminde yazılmış eserlerdir. «Şerh-i Akaid»te Teftazânî «Eş'arî ile ona tâbi olanlar, Ehl-i sünnet vel cemaat adıyla adlandırılmışlardır.» (sahife 17) demek suretiyle kitapta tutulan yolu gösterdiği gibi «Kadı Adut» kitabına (هذه عقائد الفرقة الناجية وهم الاشاعرة) diye başlamak suretiyle kitapta güdülen sistemi belirtmektedir. Bugün de elimizde bulunan «Ehl-i sünnet vel cemaat'a dair kaynaklar hemen kâmilan selef ve Eş'arî eserleridir.

Bu mutalâa ile biz, ilim yolcuları için daha ziyade birleştirici bir sistem olan Matürîdî kaynaklarına ihtiyacın derinliğini, Ebu Mansur-i Matürîdî'nin bizzat kaleminden çıkan eserlere iştiyakı ve Ebu Mansur'un en değerli eseri bulundu haberi karşısında duyduğumuz heyecanı ifade etmek istiyoruz.

Halbuki bütün ümitlerimiz boşa çıktı. Kitabı gördük, Ebu Mansur-i Matürîdî (Vefatı H. 333 M. 944) ye ait olduğu söylenen bu kitabın Maturidî'nin değil, onun ölümünden 100 sene sonra (H. 429 M. 1037 tarihinde) vefat eden Ebu Mansur Abdül Kahirî Bağdadî'nin eseri olduğu neticesine vardık.

Bulunan bu kitabın dış kabına «Kitabu Tefsir-il Esma ve Sıfat Li Ebi Mansuri Maturidî» diye yazılmış, ilk ve son sayfelerine de kırmızı mürekkeple (كتاب تفسير الاسماء والصفات لابی منصور البغدادی الماتريدی) diye yazılmış, bu yazıları görenler hükümlerini vermekte acele etmişler.

Kitapların ve bilhassa matbaa devrinden önce yazılan eserlerin ön sözlerinde müellif tarafından kendi adının ve künyesinin tesbit edilmesi usuldendir. Bilhassa ilmi vesika mahiyetini haiz olan kadim eserlerde kitabın nisbetini tevsik için «tahrîç» kaydının bulunması bir ilim geleneğidir. Bu gibi eserlerin çoğunda bir de «tedavül kaydı» bulunur. Kitabın sonunda ise tamamlanan eserin kime ait olduğu ve kimin tarafından yazılmış bulunduğunu kaydetmek âdettir. Bu eserde bunlar yapılmamış. Ama bu gibi geleneklere riayet edilmeyen yerlerde kitabın kime ait olduğunu bulmak için çok daha emniyetli yollar vardır: Üslûp ve muhteva incelenir ve müellifin her hangi bir münasebetle kendinden, muasırlarından ve zamanından bahsedip etmediği aranır; kitapta kimlerden rivayet vardır, tutulan dâva nedir, müellif hangi fikirleri müdafaa ediyor; kitap tevhitte ve sıfatlardan bahsettiğine göre kitabın kime ve hangi zamana ait olduğunu bu suretle bulmak kabildir. Bunlar yapılmadan mücerret kitap fihristlerine ve kitap kaplarına bakarak verilen hükümler ekseriya yanlış olur, *maalesef hâdis e böyle olmuştur*.

Kitabın Ebu Mansuri Abdülkahirî Bağdadî'ye ait bulunduğunu bildiren kayıtlara geçelim:

Evvelâ müellif kitabının birçok yerinde «قال شيخنا أبو الحسن الأشعري وأكثرا أصحابنا» diyor ki bu sözü Maturidî'ye atfetmek mümkün değildir. Bu sözyle yazar kendisinin Eş'arî tabilerinden olduğunu açıklamış ve kitabını Eş'arîye tâbi olanların birçoklarından sonra yazdığını ifade etmiş oluyor (Bakınız sahife 55).

Sonra müellif 99 «Esma» ya dair hadisleri rivayet ederken «Şeyh Ebu Mansur-i Abdülkahir dedi ki sözü ile kendi adını açıklamaktadır (Sahife 47); Hadis rivayetinde ilk ravinin kendi adını vaz'etmesi usuldendir. Keza bir bahiste şahsi mütalâasını yazarken müellif kendi adını yazar. Meselâ (Sahife 46) da Abdül Kahir der ki bu hadis sahihtir. Keza «rab» sıfatını tefsir ederken «Abdül Kahir der ki Allah'ın isimleri hakkındaki bu tevil cidden güzeldir (S. 117) demektedir.

Sonra müellif evvel ve âhır sıfatlarını tefsir ederken (S. 62) de, «Kitabül Mefahir, «كتاب المفاخر في الاوائل والواخر» adlı bir eseri bulunduğunu, (S. 158) de «Kitabü Fezayihil Mu'tezile «كتاب فضائح المعتزلة» aynı sahifenin diğer fıkrasında «Fezayihül Keramiye» adlı eseri bulunduğunu kaydeder bu vadide Ebu Mansurun yalnız «Kitab-ü Beyanı Vehmil Mutezile» «كتاب بيان وهم المعتزلة» adlı bir kitabı olduğu malûmumuz olduğuna göre buradaki kitap isimleri eserin Maturidî'ye ait olmadığını göstermektedir.

Şunu da kaydedelim ki kitapta (S. 83) Ebu İshakı İsferaîni'nin kabul ettiği akideden bahis vardır. İsferaîni ise 418 hicri (M. 1027) yılında vefat etmiştir. İbni Halligân, Abdülkahiri Bağdadî'nin Ebu İshakı İsferaîni'den ders aldığını ve vefa-

tında onun yerini tuttuğunu, 429 da vefat ettiği zaman hocası Ebu İshakın yanına defn edildiğini kaydeder. (Bak: Abdülkahiri Bağdadî maddesi).

Bu sarahatlerden başka mâna bakımından da bu kitap Matürîdî'ye nisbet edilemez; zira Matürîdî ile Eş'arî arasında Kur'an ile mansus olan eseler üzerinde tam birleşme mevcut olduğu halde bu esasların izahlarında ve «Mesail-i müctehedinfiha» da yalnız görüş farkı değil ondan daha mühim olarak bir de sistem farkı vardır.

Matürîdî sistemine göre ana meselelerde hüsün ve kubhu tâyin eden akıldır. Bu yüzden onlarca ma'rifetullah aklen vaciptir. Allah'ı yaraşır sıfatlarla tarif ve yaraşmaz sıfatlardan tenzih esaslarını müdrîk olan, akıldır. Allah, şerri hikmet ve maslahata binaen halkeder. İmam meselesi etrafındaki anlayışlar ve beşerin mükellefiyeti meselesindeki görüşler bu prensibin icaplarıdır.

Beşerin iradei cüziyesi vardır kudreti vardır ve bu kudret fiile müessirdir. Allah'ın fiilleri hikmetlerle ve maslahatlarla mualleldir, gibi Matürîdî'lerin kabul ettikleri genişletici aklî yol, bir taraftan hüsün ve kubuh prensibine bağlanır, bir taraftan da Allah'ın sıfatları hakkındaki izah tarzına istikamet verir; bu bakımdan onların sıfatullah bahsindeki izah tarzları tamamiyle değişir.

Matürîdîlere göre Allah'ın bütün fi'li sıfatları başlı başına bir mebde olan yapmak «tekvin» sıfatında birleşir. Bu sıfat ezeldir ve zat sıfatlarındandır. Bütün zat ve fiil sıfatlarının bekası her sıfatın kendi bekasından ibarettir. Beka sıfatı ise zattan ayrı bir mebde değildir, yani zatın bekası varlığından ibarettir. Keza irade sıfatı, rıza ve muhabbet gibi sıfatları müstelzim değildir. Zevk ve lems gibi sıfatlar ilim sıfatından başka bir şey değildir. Kaza ve kader, iradei ezeliye demek değildir. Eşyanın varlığı, emr ile değil, icap iledir ve tekvin mükevvenin aynı değildir.

Halbuki «Kitab-ü Tefsir il Esmâ-i ves-sıfat» da verilen izahlar yukarıdaki meselelerde gördüğümüz anlayışlardan ve izah tarzlarından tamamiyle ayrılır, kılâbın hangi sahifesini açsanız, Matürîdî anlayışına aykırılık görürsünüz.

Bir kere bu kitapta «tekvin» sıfatına yer verilmemiştir. Fiil sıfatları bir mebde olarak alınmıyor; buna mukabil fiilinden müştak olan sıfatlar ikiye ayrılıyor; Allah'ın kendi fiilinden müştak olan «halik», «barî», «musavvir», «razık» gibi sıfatlarla mahlûkun fiilinden müştak olan «mabut», «meşkûr», «mezkur» sıfatları arasında fark görülüyor. Ezelde fiilin vücudu muhal olduğu için *Allah bu sıfatlarla ezelde vasıflanmış değildir*, deniliyor. Zat sıfatları ile mâna sıfatları arasında fark görülmektedir. Keza «Bizim eshabımız rıza, muhabbet, saht ve gazap gibi sıfatlarda ihtilâf ettiler, Ebul Hasan-ül Eş'arî bu sıfatlar, Allah'ın sevdiklerine ve gazap ettiklerine in'âm iradesinden ibarettir» diyor. (Sahife 246) da irade ve meşiyet ile ilgili sıfatların hepsi kast ve ihtiyar mânasındadır; (S. 83) te Ebul Hasen-ül Eş'arî ezeli sıfatların beka ile vasıflandığına kanidir. Onun ashâbı ise ezeli sıfatların beka ile vasıflanması hususunda ayrı ayrı kanaatler izhar ettiler. *Bir kısmı bu sıfatlar*, kendi nefisleriyle bakidirler, sıfatın kendisi bekanın kendisidir dediler ki, Ebu İshak-ı İsferrainî'nin ihtiyar ettiği de budur. Bir kısmı Allahın bekası, sıfatlarının bekasıdır dediler diyor.

Bu bahiste Abd-ul Kahir, üstadı Esferainî ile beraber Matürîdî görüşüne temayül ettiğine işaret ettiği halde Matürîdîlerin temel akidelerinden olan hayır ve şer Allah'tandır umdesine karşı Allah maasiyi irade eder mi? bahsinde (S. 251) yaptığı uzun bir tahlil neticesinde şerri, Allah'a nispet etmemek tezini savunuyor.

Binaenaleyh kitabın bu muhtevasına göre onu Ebu Mansur-i Matürîdî'ye atfetmek nasıl mümkün olabilir?

«Kitab-ü Tefsir-il Esmâ-i Ves Sıfat» tın imam Ebu Mansur-i Muhammed Matürîdî'ye ait olmayıp Şafîî ve Eş'arî olan Bağdatlı üstat Ebu Mansur-i Abdülkahir'e ait olduğunu gösterirken bu kitabın ilim âlemindeki değerini küçültmek istemiş değiliz. Kitap, Matürîdî'in olmamakla beraber mevzuun ehemmiyeti ve müellifinin salâhiyet ve ihtisası kitabın yüksek değerini muhafaza etmesini temine kâfidir.

İslâm âleminde bütün ihtilâflar ve akide meselelerinin hemen hepsi Allah'ın sıfatları bahsine dayanır: Kelâmullah ve Kur'an hakkındaki münakaşalar kelâm sıfatına, kaza ve kader meselesi ilim sıfatına, hayır ve şer meselesi meşiyet sıfatına, ihtiyar ve hürriyet-i beşer meselesi irade sıfatına halkı-efâl meselesi kudret sıfatına, hudus, imkân, zaman ve mekân, teşbih ve tenzih meseleleri kıdem sıfatına, hulûl ve vahdet-i vücud meseleleri tevhit sıfatına hattâ tevhit meselesi sıfatların kıdemi bahsine... ilâh. dayanmaktadır.

Abdülkahir-i Bağdadî ise dinler tarihini ve İslâm fırkaları ve mezhepleri bahislerini çok iyi kavramış bir zat olduğu için bu kitapta Allah'ın her sıfatını ayrı ayrı ve tafsilli bir surette izah ederken yerine göre İrak'ta ve İran'daki dinlerin veya Hıristiyan mezheplerinin, daha ziyade İslâm fırkalarının dâvalarını teşbih etmiş ve mukayeseli tenkitlerden sonra bunlara karşı ehli sünnet akidesini vuzuh ve katiyetle savunmuştur.

Abdülkahir-i Bağdadî'nin dinlere ve mezheplere dair «Kitab'ül Milel-i ven-Nihal» adlı büyük bir eseri vardır. Bu kitabın bir nüshası Bağdad Evkaf kitaplığındadır. Onun bu kitabından başka «Elfark Beynel Firak» adlı bir eseri daha vardır. [1] Bu eser adından da anlaşılacağı üzere İslâm fırkalarının aralarındaki farkların münakaşasına tahsis edilmiş ve her bahsin sonunda «Müellifin kendi tâbiri ile» fırka-i naciyenin akidesi gösterilmiştir. Şu kadar ki müellif muhaliflere karşı bu eserde çok şiddet ve taassup göstermiştir; hattâ Fahreddini Razî «Mavera-ün nehîr'lilerle münazara» adlı eserinde Şehristanî'nin Milel-ü Nihal adlı eserinden bahsederken «bu kitaba güvenilmez, çünkü Şehristanî İslâm mezheplerini üstad Ebu Mansur-i Bağdadî'nin «Elfark Beynel Firak» adlı eserinden nakletmiştir. Bu üstad ise muhaliflerine karşı çok müteassıp olduğu için onların mezheplerini anlatırken tarafsız kalamamıştır. Bu sebeple Şehristanî hatalara düşmüştür» diyor El-Fark, İkinci tabı, Kahire (S. 6)

Abdülkahir ne «Tefsirül Esmâ-i ves-Sıfat, atlı eserinde ne de «Elfark Beynel Firak» ta Ebu Mensur-i Matürîdî den ve Maturidilerden bahsetmiyor. Hattâ Abdülkahir, ulema arasında «التبصرة البغدادية» diye şöhret bulan «Usuluddin» kitabında [2] İlm-i kelâm üstadlarının adlarını ve meşhur eserlerini tarih sırasıyla yazarken imâmül Afak diye vasıflandırdığı Ebül Hasen-ı Eş'arî'yi ve onun tilmizlerini hattâ kendilerine yetiştiği Kadı Ebu Bekri, İbni Furekî ve Hüseyin-i Bezzazî'yi zikrettiği halde Ebu Mansur-i Matürîdî'den ve onun tilmizlerinden bahsetmemiştir. Halbuki bu tarihlerde Türkler Mavera-ün Nehirden Horasan ve Irak taraflarına kabile kabile

[1] Bu eser ikinci defa olarak Mısır'da birtakım notlar ve izahlarla iyi bir surette 1948 de basılmış ve kitabı tashih eden «Zahidi Kevserî» tarafından kitabın baş tarafına da kitabın değeri ve müellifin hal tercümesi hakkında bir önsöz ilâve edilmiştir.

[2] Abdülkahir Bağdadî'nin bu kitabı 1928 tarihinde İstanbul İlahiyat Fakültesi tarafından nefis bir surette Devlet Matbaasında bastırılmıştır. Kitap birinci derecede ilim menbalarındandır. Dinî esasların en geniş tafsilatını ihtiva eder.

gelmiş ve arada ilim münasebetleri tamamiyle teessüs etmiş bulunuyordu. Ebu Hanife'nin «Fıkh-ı Epsad» adlı akait risalesine Ebu Mansur-i Matüridî tarafından yazılan şerhte ise Matüridînin muasırı olduğu halde Eşari'den ve Eşariyye'den bahis vardır.

Bu izahlarımızla aynı zamanda «Kitabu Tefsiril Esmâ-i Ves Sıfat»ın mâna, ve muhteva tavsifi de yapılmış oldu. Kitabın şekil ve tertibine gelince:

Kitap Kayseride Raşit Efendi Kitaplığı'nda (497/53) numarada kayıtlıdır. 20×15 ebadında ve 5 cm. kalınlığında 255 yapraktır. Her sahifede 12 kelimelik 25 satır vardır. Kağıtları kalın, yazı talike kaçan bir nesh kırmasıdır. Kitabın kimin tarafından ve hangi tarihte yazıldığını bildiren «İsînsah kaydı» yoktur. Kağıt ve yazı 500 seneden önceye ait olabilir; bununla beraber nüsha yıpranmamış ve iyi muhafaza edilmiştir.

Kitap iki kısım üzerine tertip edilmiştir. Birinci kısım esma ve sıfat bahsine giriş mahiyetinde 108 sahifelik yer tutar. Bu kısımda şu meseleler ele alınmıştır: İsim ve sıfatın tarifleri ve farkları; isim, müsemma, tesmiye; ismin kısımları, sıfat ve mevsuf, sıfat ile vasfın farkı, sıfatın kısımları; Allah'ın isimleri, bu isimlerden müştak olan isimlerin durumu, isimler sıfatlardan başka bir şey değildir, sıfatlar ne kadar kısma ayrılırsa isimler de o kadar kısma ayrılır; birtakım isimler müsemmadan ibarettir, bunlar mevsuftan ibaret olan sıfatlar gibidir, isim ile müsemma, yaratmak ile yaratılan bir şeydir; birtakımı da müsemmadan gayridir, bunlar mevsuftan ayrı olan sıfatlardır; diğer birtakımı da ne müsemmadan ibarettir, ne de onun gayrinden ibarettir. Hadîslerden alınan esma-i hüsnâ ile bu baktaki hadîsler, Kur'an'dan alınan esma-i hüsnâ ve 99 isme ziyade edilmiş olanlar.

Allah'ın sıfatları birkaç türlü taksim edilmektedir: Sıfat-ı meâni, sıfat-ı zat, sıfat-ı fiil ve bunların aksanı, zat sıfatlarında vücut, kıdem, vahit, şey, zat, ecza ve nisbet-i nefi sıfatları dahil. Sıfat-ı mâna, sıfat-ı ezeliyyedir; hayat ve beka burada münakaşa edilir; âlim, kadir, semî', basir, mütekellim, mürid sıfaları da bu kısma dahildir. Fiil sıfatlarında yukarda geçtiği vechile Allah'ın fiilinde müştak sıfatlar, kulun fiilinden müştak sıfatlar diye bahsedilir, ezelde fiilin vücudu muhal olduğu için bu sıfatlar taallükattan ibarettir, yani hâdistirler. Fiil sıfatları, lâzım ve müteaddi kısımlara da ayrılır. Keza Allah'a has sıfatlar: Allah, hayat verici, öldürücü, yaradıcı, ruh verici gibi sıfatlardır. İnsanlara verilmesi caiz olan sıfatlar: âlim, kadir, Semî, basîr, hâdi gibi sıfatlardır. Allah'a ispatı vacip olan sıfatlar ise: İlm, Kudret, İrade, Hayat, Semî, Basar, Kelâm ve Beka'dır (sahife 54).

Kitabın ikinci kısmı Allah'ın esma ve sıfatlarının birer birer izah ve tavsifinden ibarettir. Bu kısım bir sözlük gibi, (A) harfinden başlar (Y) harfinde sona erer. İlk madde «Allah ve İlâh» ismidir. Müellif maddelerin herbirini yazarken önce ehl-i lûgat ve nahviyyîne göre kelimenin menşei ve cezrini inceler. Sonra ehli ilm ve mütekellimin reyleri beyan edilir. Sonra ehli hadîs ve tefsirin mütalâaları yazılır. Her bahsin sonunda da ehl-i sünnet usulüne göre sıfatın tefsiri yazılır.

Müellif bir hadîs naklederse kendine kadar olan rivayetleri dizer; bazen Buhari'ye veya Müslim'e dayanır. Kendisinin hadîste şeyhi Ebu Amr Muhammed (ابو عمر و محمد بن احمد بن حمدان الحيرى) dir bahisler arasında her sıfatta o sıfatı kabul edenleri ve etmeyenleri veya o sıfat hakkında sapıtanları gösterir.

Tevhid maddesinde bütün dinlerin görüşlerini mukayeseli bir surette anlatır: Deysanî, Sâibî, Mecusî, Senevî, Uknumcular, feylesoflar, münecimler ve maddeciler ve bunların mezhepleri açıklanır, birer birer mezheplerini cevaplandırır;

Allah'ın, Şahhamın, Nazzamın, Hayyatın, Ma'merin şahsi görüşlerini, bilhassa Cübbaîyi ve oğlu Ebu Haşimi tenkid eder. Ma'merin «Kur'an Allah'ın kelâmı değil, bir cisimde hâsıl olmuş bir arazdır» sözü üzerinde hayli durmaktadır.

Kelâm sıfatına kitabın birkaç yerinde temas edilmiştir: Kelâm, emir ve nehy, haber ve istihbar sıfatlarını camidir. Bunları vahdaniyyet maddesinde açıklamaktadır. Allah'a mütekellimdir denir, fakat natiktir denmez, bunda icma vardır. Kelâmullah savt ve hars cinsinden değildir, o Allah ile kaim ve ezeli bir sıfattır der ve bu bapta mezhepleri tefsir eder (S. 552).

Mümin sıfatını anlatırken imanın mahiyeti, iman artar eksilir mi? Muhallıdın imanı meselelerine temas eder. Burada «Eş'ariler, Şeyhimiz Ebül Hasan-ül Eş'arinin taraftarı olanlardır. Bunlar: «iman, lûgatte tasdik mânasına gelir ve bu mâna da hakikattir. Tasdikın hakikati ise inanılan şeylerin doğruluğuna kanaat getirmektir. Dil ile ikrar ise çok defa kalbin tercümanı olamaz, binaenaleyh ikrar imanda dahil değildir derler» diyor. Bu meselede müellif ameli imanda dahil sayan selef yolundan ayrıldığı gibi ikrarı imandan cüz sayan İmamı Azam yolundan da ayrılır. Ma-mafih İmamı Azama hürmetkârdır onun hakkında şu fıkrayı anlatıyor:

«İmamı Azama sormuşlar bir adam domuz etinin haram olduğunu bilir, fakat domuz nedir, bilmez; bu adam mümin midir? İmam buna evet cevabını vermiş. Hac farzdır, bunu bilir, fakat Beytullah cennette midir nerededir bilmez, bu da mümin midir? demişler evet, cevabını vermiş. Muhammed Resulullah dır fakat arap mıdır zenci midir bilmez, buna ne dersin demişler, evet mümindir cevabını vermiş. Bu hikâyeler kâmilin Mutezilenin uydurmasıdır, zira İmamı Azam onlardan 6 meselede: Menzile, Vaad ve Veid meselelerinde, İstitaâ fiil ile beraber demekte, Allah'a ilm ve kudret ispat etmekte; Kader, Hayr ve Şer Allah'tandır demekte ve mutezileyi keyfine uyanlardan saymakta ayrılmıştır. Bu isnatların sebebi budur» diyor.

Üstad Abdül Kahir kendi kanaatine göre bu sözleri imama lâyük görmüyor. Bu, imama karşı bir saygı ifadesi olabilir; fakat bundan Ebu Hanife'ye nisbet edilen akaide dair «فتة الايسر الاكبر والعالم والتعلم» risalelerini Abdül Kahirin okumadığını anlıyoruz. İmamı Azam bu risaleleri bizzat yazmış olmasa dahi içindeki sözler talebesi tarafından rivayet edilmiştir ve İmama aittir. Üstadın hikâye ve isnat dediği sözlerde İmamı Azamın vâz'ettiği esasa göre doğrudur. Çünkü İmam «Tenzili inkâr eden kâfir olur. Tefsiri inkâr eden kâfir olmaz» der. Bir adam Haccın farz olduğunu ve Hazreti Muhammed'in Peygamber olduğunu bilirse tenzili kabul etmiş olur, mümindir. Bunların tavsiflerini bilmezse tesiri kabul etmemiş olur, yine mümindir, nitekim İmam-ı Matüridî de Fıkhı Epsat şerh'inde bu esası kabul etmiştir.

Müellif kitabın sonlarında alfabetik sırada bahse almadığı irade, Meşiyet, Muhabbet ve Riza sıfatlarından ve bunların hepsinin bir şey olduğundan bahseder. Burada kelâm sıfatını tekrar ve tafsilen ele alır, bu bahiste Kur'an'ın mahlûk veya ezeli olduğu dâvasını münakaşalarıyla ve teferruatıyla yazar. Ehl-i sünnetin bu sıfatlar hakkındaki akidesini beyan ettikten sonrada (Yaprak 255) kitabına son verir.

Görülüyor ki müellif hakikaten salâhiyet sahibi bir zattır; kitap da çok mühim meseleleri ihtiva etmektedir. Bunun bastırılması şüphesiz büyük bir hizmet olur. Bunu gönülden dileriz.

Hilmi Ziya Ülken: *İslâm Sanatı*.

İst. Teknik Üniversite Matbaası, 1948. IX+580 S. 8°

Hilmi Ziya Ülken çok yazan, her alanda yazan profesörlerimizdendir. Mantıktan ictimaiyata, metafizikten Türk tefekkür tarihine kadar telif ve tercüme pek çok eser vermiştir. Son zamana kadar, sanat tarihine dokunmamıştı. *İslâm Sanatı* ile bu konuya da dokunmuş oluyor. 580 büyük sahife tutan bu kitap, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi yayımları arasındadır, 1948'de basılmıştır.

Profesör Ülken'in bir eseri hakkında düşündüklerimi yazmanın güçlüğüne bilmiyorum değilim. Çünkü kendisi sevdiğim eski bir arkadaşımıdır, tenkidin ise acı tarafları olabilir. Ama öbür taraftan, okuduğumuz bir eser hakkında, bu eser bilhassa Üniversite talebesi için yazılmış olursa, bir şey söylememek de hakikati aydınlatmaktan kaçmak olur. İşte, *İslâm Sanatı*ni okuyalı bir yıl olduğu, dostlarım ve öğrencilerim birçok defalar bu kitap hakkında mütalâamı sordukları halde bugüne kadar susmayı tercih etmem, iki yandan birini tutmaya karar veremeyişimden ileri gelmekte idi. Şu anda, ikinci yan ağır basmış bulunuyor. Aziz dostumun, söyleyeceklerimi iyi niyete vereceğini umarım. Bu yazıda verilmiş hükümlerden çok, konuşan örnekler görülecektir.

Profesör Ülken'in kitabı şu bölümlere ayrılmıştır: Giriş, İslâm Sanatının kökleri, Emevî ve Abbasîler zamanında Arap sanatı, Mısır, Suriye ve Irak, Kuzey Afrika İslâm Sanatı, Endülüs ve Mağrip sanatı, İran, İslâm tezyinî sanatları, İslâm şiiri, İslâm musikisi. Bu bölümlere bakınca şu soru ile karşılaşılıyor: Arkadaşımız, İslâm sanatını incelerken bölgeleri mi, yoksa İslâm sanatının birliği içinde, İslâm dinini kabul eden kavimlerin ayrı bir geleneği, ayrı bir tarihi, ayrı bir seciyesi olduğu için, gösterdiği farkları yani üslûpları mı esas olarak alıyor?

İslâm sanatını bölgeler içinde incelemenin isabetini kabule bugün imkân yoktur. Çünkü İran bölgesinde bir İran sanatından değil, birbirini takibeden Selçukî, İlhanî, Timurî, Safevî devletleri sanatından bahsedilebilir. Aynı şeyi Mısır veya Suriye bölgeleri için de söyleyebiliriz. Bu bakımdan İslâm sanatını coğrafi bölgelerle değil, İslâm dünyasının şu veya bu parçasını belli asırlarda nüfuzu altında tutan halife veya hükümdar soyuna bağlamak yerinde olur. İslâm sanatında her üslûp bir soyadını taşır. Mekân ve zaman içinde birbirinden ayrı ve uzak olsalar da Kurtuba ve Şam devletlerindeki sanatın Emevî karakterini taşıması da bu gerçeği gösterir.

Hilmi Ziya Ülken, İslâm sanatını, ne münhasıran bölgeleri, ne de üslûp ölçüsünü esas olarak incelemiştir: Kitabının ikinci bölümünde üslûbu dikkate alır görüldüğü halde, diğer bölümlerde bölge esasına dönmüş görünüyor. Meselâ Mısır başlığı altında, birbirinden farklı olan Tolunî, Fatimî, Eyyubî, Memlük sanatlarını topluyor. Bir yandan aynı bölgede başka başka devletlerin, meselâ Mısır'da Tolunî, Fatimî, Eyyubî, Memlük, Osmanlı devletlerinin; öbür yandan ayrı bölgelerde aynı devletin, meselâ Mısır ve Suriye'de Eyyubî devletinin hüküm sürdüğü, aynı bölgede ayrı, ayrı bölgelerde aynı sanatı devam ettirdikleri düşünülürse *İslâm Sanatı*'nda tutulan yolun hiç de isabetli olmadığı anlaşılır.

Kitaptaki bölümlerin en sonunda yer alan İslâm şiiri ile musikisine gelince, bu bahislerin plâstik sanatlara ayrılan bir eserde nasıl bir garabet teşkil ettiğini izaha bile lüzum yoktur.

Bölümlerden muhtevalarına geçelim. Eser, başından sonuna kadar belli başlı birkaç kitabın muayyen fasıllarını tercüme etmek suretiyle vücuda getirilmiştir. Emevî ve Abbasî sarayları, Creswell'in *Early Muslim Architecture*; Kuzey Afrika ve Endülüs sanatı, G. Marçais'nin *Manuel d'Art Musulman*; minyatüre ait kısımlar, G. Migeon'un *Manuel d'Art Musulman*; İran'daki sanatlar da Pope'un *A Survey of Persian Art* adlı eserlerinden, mühim kısımlar atlanarak tercüme edilmiştir. Bu bakımdan *İslâm Sanatı*'nın muhtevalarını gözden geçirecek değiliz. Adları verilen eserler hakkında Avrupa ilim alanında birçok yazı çıkmıştır. Biz burada sadece, hemen ilk bakışta dikkatimizi çeken bazı tercüme yanlışları ve ifade bozuklukları üzerinde durmakla yetineceğiz. Marçais'nin *Manuel d'Art Musulman*'ından Kayravan camiinin tarihçesi hakkında şu satırları alıyoruz: «Ce sanctuaire primitif aurait été, à l'exception du mihrâb miraculeux, entièrement abattu et reconstruit par

Hassân ben En-No'man vers 695» (S. 15). Bu satırları Hilmi Ziya Ülken şöyle tercüme etmiştir: «Bu ilk mihrap, tamamiyle harabolmuş ve sonradan 695 te Hasan bin Nu'man tarafından yeniden inşa edilmiştir.» (İslâm Sanatı S. 215). Müellife göre, yıktırılan, mihrap müstesna, cami olduğu halde, mütercime göre, mihrabın bizzat kendisidir. Tercümenin doğrusu şudur: «Bu ilk mâbedin, bu mucizeli mihrabı müstesna olmak üzere, Hasan b en-Nu'man tarafından yıktırılıp yeniden yaptırıldığı rivayet edilir.»

Bu cümlelerden biraz aşağıda Marçais şöyle devam ediyor: «Enfin, au mois de Jamada II de l'an 221» (mai-juin 836), l'émir aghlabite Ziyâdet Allah démolit complètement la mosquée de Hassân et de Yazîd et la rebâtît, y dépensant 86.000 mithqals, environ 800.000 francs» (S. 16). Bu cümlelerin Prof. Ülken tarafından tercümesi: «Nihayet 221 Cemaziyelahirinde (936) ağlebî emîri Ziyadet Allah, Hasan'ın ve Yazid'in camiini yıktırdı ve 86.000 miskale yani 800.000 franga daha mükemmel olarak yeniden yaptırdı.» (İslâm Sanatı S. 219).

Prof. Ülken tercüme ettiği bu parçayı bize telif diye sunarken hiç olmazsa 86.000 miskalin bugün ne kadar Türk lirası ettiğini hesaplamalı veya güç geliyor idi ise bu paradan hiç bahsetmemeli idi. Halbuki böyle yapmamış, Marçais'nin Fransız okuyucuları için, hem de eserini yayımlandığı 1926 tarihindeki Fransız okuyucuları için altın olarak gösterdiği 800.000 frangi aynen almıştır. Amma Hilmi Ziya, kitabını yayımladığı 1948 tarihinde bu rakkamın kaç Türk lirası ettiğini acaba düşündü mü? Biz söyleyelim, en çok on bin lira!

Profesör, bir yandan Marçais'ye böyle büyük bir bağlılık gösterirken bir yandan da 221 Hicrî senesinin karşılığı olarak gösterilen 836 Milâdî tarihini, 936 ya çevirmekte bir mahzur görmemiştir.

Şimdi, Migeon'dan yaptığı tercümelerin birkaç satırı üzerinde duralım: «Hamza el Isfahanî, en 961, cite un livre analogue, et de même l'auteur du Moudjmil el Tawarikh dans sa Chronique de 1126 sous le sultan Sindjar. *Ce sont ces traditions İraniennes, mazdéennes, qui ont déterminé le Livre des Rois du célèbre Firdaussi*» (fin du Xe siècle) (G. Migeon, Manuel d'art musulman, cilt I, S. 103-104).

Bu satırları H. Z. Ülken şöyle tercüme etmiştir: «Hamza el Isfahanî 961 de buna benzer bir kitaptan bahseder. Nitekim Mucmil - et - Tavarikh müellifi de 1126 da Sultan Sencer devrinde resimli bir eser zikrediyor. *Bu eserler* eski Mazdeist ve İran geleneğinin devamı idi. 10 uncu yüzyıl sonunda vücuda gelen Firdevsî'nin Şehnâme'si de aynı suretle resimli olarak neşrolunmuştur.» (H. Z. Ülken, İslâm Sanatı, S. 505). Altını çizdiğim *Ce sont* kelimelerinin eserleri değil, gelenekleri ifade ettiği besbellidir. Cümle: «Bu eserler eski Mazdeist ve İran geleneğinin devamı idi» tarzında değil, «Zaten Firdevsî'nin Şehnamesi'ni meydana getiren, bu İranî, Mazdeist geleneklerdir» tarzında dilimize çevrilmeli idi. Sayfaları çevirirken gözlerimizin takıldığı başka yanlışlar: «Le Calife el Mutasım Billah quittant son palais et passant le pont du Tigre pour se rendre à Houlagou» (Aynı eser S. 142). Bu satırlar Türkçeye çevrilirken şu kılığa girmiş: «Halife Mutasım Billâhın Hülâgû ile karşılaşmak üzere köprüden geçmesi...» (Aynı eser S. 512). Bu cümlede *palais* kelimesinin atlandığı, teslim olmak mânasına gelen *se rendre* kelimesinin, karşılaşmak diye tercüme edildiği görülüyor. «Recevant l'hommage de ses deux fils agenouillés devant lui» (Aynı eser S. 142) cümlesini de Prof. Ülken şöyle karşılamış: «Önünde diz çöken iki oğlunun hediyelerini kabul ettiği...» (Aynı eser S. 512). Burada, *recevant l'hommage*'in tâzimlerini sunarken mânasına geldiğini bilmem hatırlatmak lâzım mı?

«Les arcs des de nef s Kairouan, appareillés avec soin...» (Marçais, aynı eser, S. 28) cümlesinin Türkçesi de şöyle oluvermiş: «Kayravan neflerinin kemerleri, birbiri içine çok iyi yerleştirilmiş olup...» (Ülken, İslâm Sanatı, S. 223). Burada da *appareillés avec soin* kelimelerini *itina ile örülmüş* kelimeleri ile karşılamak gerekirdi.

Kitap, buna bezzer daha birçok örneklerle doludur. Bütün bunları buraya sıralamakta bir fayda ummuyorum. Ancak H. Z. Ülken yanlış tercüme yapmakla kalmamış, yer yer, kelime ve cümle atlamaları yapmak suretiyle de metni anlaşılabilir bir şekle sokmuştur. Migeon'un yukarıda adı geçen kitabındaki: «Le plus ancien exemple de livre musulman illustré de scènes animées dans un manuscrit, traduction persane des fables de l'Hindou Bidpay (Kalile ve Dimna), écrit et illustré vers 1150 à Ghazna (Afganistan) par Abou'l Maali Nour Allah d'après el Mokatta...» (S. 124) ibaresi Prof. Ülken tarafından: «en eski resimli yazma, Hind dilinden çevrilmiş Kelile ve Dimne hikâyelerine ait bir kitaptır ki 1150 ye doğru Gazne'de Ebul Maâli Nurullah tarafından yazılmış ve resimleri yapılmıştır.» (S. 507) şeklinde dilimize aktarılmıştır. Fransızca ve Türkçe metnin kıyaslanırsa düşen kelimeler açıkça görülür. Bu düşen kelimelerden, büyük ehemmiyeti dolayısıyla bilhassa bir tanesi üzerinde, Migeon'un yanlış olarak *el Mokatta* dediği İbn ül-Mukaffa üzerinde durmak istiyorum. Hindu dilinde yazılmış olan Kelile ve Dimne, Pehleviye yapılan tercümesi kaybolduğundan, Abdullah

ibn ül-Mukaffa'nın Arapça tercümesi esas tutularak Nizamüddin Ebü'l-Maâli Nasrullah (Migeon'un ve ona uyan Ülken'in dedikleri gibi Nurullah değil) tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Prof. Ülken, Migeon'un metnindeki *d'après el Mokatta* kelime'lerini atmakla mânâyı karıştırmıştır. Burada, Hilmi Ziya'nın bir aralık Ebul Maali Nur Allah (S. 507) bir aralık da Nasr Allah (S. 515) diye yazdığını; Kelile ve Dimne, İbn ül-Mukaffa tarafından Arapçaya çevrilmişken, onun tarafından «Farişiye çevrilmiştir» (S. 515), dediğini hatırlatmalıyız.

Sayırsız denecek kadar bereketli olan bu çeşit atlamalara birkaç misal daha verelim: «dans un ouvrage manichéen du VIII ou IX siècle, aujourd'hui au musée ethnographique de Berlin, enluminé de miniatures ouigours représentant des prêtres en costumes sacerdotaux, robes et tiarets blanches, des musiciennes en robes multicolores jouant des instruments, acroupis sur les tapis...» (Migeon, Manuel d'art musulman cilt I. S. 104).

Bu satırları H. Z. Ülken bakınız nasıl dilimize çevirmiş: «Berlin Etnografya müzesinde bulunan 8. ve 9uncu yüzyıllara ait bir manichéen eserinde dinî kıyafetleriyle Manî rahiplerini, çok renkli elbiseler içinde halı üzerine çömelmiş, müzisyenleri tasvir eden ve Uygur minyatürçüleri tarafından yapılmış resimler vardır.» (H. Z. Ülken, İslâm Sanatı, S. 505). Metnin Fransızcasında, italik kelimelerin Türkçesinde atlandığı açıkça görülüyor. Migeon'da (S. 110) «14 üncü veya 15 inci yüzyılda..» cümlesi Ülken'de (S. 507) «14 üncü yüzyılda...» olmuş; Migeon'da (S. 124) «Dimyat piskoposu olan «Michel tarafından...» cümlesi, Ülken'de (S. 507) sadece «Michel tarafından...» oluvermiş; gene Migeon'da (S.124) «10 uncu yüzyılın sonlarında» cümlesi, son kelime düşerek «10 uncu yüzyılda...» kılığına girivermiş.

Kitapta birçok tekrarlamalar vardır. Camiin menşei meselesi, Bağdat şehri hakkında verilen bilgiler bu tekrarların bir iki örneğidir. Bunun sebebi, birkaç yabancı kitaptan tercüme edilerek alınan, ve aynı konulara az çok temas eden kısımların tekrar tekrar tercüme edilerek ek yerleri belli olacak tarzda birleştirilmesinde aranmalıdır.

İslâm Sanatı, bir tercüme halatına olduğuna göre, H. Z. Ülken'in Selçukî devri (S. 347 - 434) başlığını taşıyan bölüm için «bu kısımda Eric Schroeder tarafından yazılmış olan Survey of Persian Art'daki Selçukiler faslından istifade edilmiştir» diye not düşmesini doğrusu anlayamadık. Anılmadığımız noktalardan biri de, Türkçe karşılıkları olduğu halde, İdolâtrie, hemycycle, restitution, hiératique, Calotte, galbe, aquaduc, passementerie, vaisseau, merlon, ilh... gibi terimleri aynen kullanması, mahkeme salonu diyecek yerde Tribunal salonu demeğe kadar dilimizi bozmasıdır. Zaten dilimize karşı gösterdiği kayıtsızlık değil midir ki Profesör Ülkene «onların mimarîleri, haleflerinininki gibi masif olup, lâtif nispetlerin tesirine ve muayyen, katî hatlara ehemmiyet vermişlerdir» (İslâm Sanatı, S. 349) gibi cümleler yazdırtmıştır. Amma bu satırlar, yalnız dil ve gramer bakımından değil, tercüme bakımından da kötü durumdadır. Bu satırların İngilizcesi şudur: «This architecture, less massive than its predecessor, depends for effect on pleasing proportions and well defined outlines.» (Pope, A survey of Persian art, vol. II, S. 983). Türkçesi şöyle olmalıdır: «Kendisinden öncekilere nispetle daha az kitlevî olan bu mimarînin tesiri, nispetlerinin hoş gitmesinden, ana çizgilerinin de daha iyi belirtilmiş olmasından ileri gelmektedir.» *Less massive* ve *predecessor* kelimelerine nasıl ters mânâ verildiği açıkça görülüyor. *İslâm Sanatı*'nda Pope'un kitabından yapılan tercümele, buna benzer pek çok yanlışla doludur.

İslâm Sanatı sahibinin «Milâdın üçüncü yüzyılına ait» yerine «Üçüncü milât yüzyılına ait» (S. 506), «Her duvar kemerli üç pano ile süslüdür» yerine de «Her duvar üç kemerli pano ile süslüdür» (S. 506) demesini; israflı bina, yontma alçı, karakteristik vasıf gibi deyimlere düşmesini; aynı kayıtsızlığa veriyorum. Kitapta, Architecture Civile deyiminin *Medenî Mimari*, cami içi deyiminin de *Namazgâh* kelimeleri ile karşılanmış olması, kayıtsızlığı da aşan bir haldir. Dinî veya askerî mimarînin, gayri medenî olmadığına göre *Civile* kelimesinin burada milki anlamına geldiğini, açıkta ve kervan yolları üstünde namaz kılan, kibleyi gösteren bir mihrap taşı ile bir de çeşmesi bulunan setlere namazgâh denildiğini bilmem hatırlatmağa lüzum var mı? Müellif, cami içine, bazan beytülharem demekle de hataya düşmüştür. Çünkü Beytülharem, Kâbe'ye denir.

Kitabın metninden biraz da resimlerine geçelim. Resimler, bölümlerle ilgili olarak yer yer guruplandırılmıştır. Her guruptan önce ayrı bir sayfa üzerine resimlerin adları altalta yazılmış ve numaralandırılmıştır. Fakat ayrıca resimlerin altına numaralar konulmadığından, bir resmin hangi esere ait olduğunu anlamak için, bir, iki, üç.. diye sayıp sayfadaki numaralarla karşılaştırmak gerekmektedir. Halbuki her resmin altına numara konulsaydı veya doğrudan doğruya ait olduğu eserin adı yazılsaydı böyle lüzumsuz bir zahmete katlanılmış olmazdı.

Kitabın, minyatürleri inceleyen bölümüne gelince, H. Z. Ülken öbür bölümlerde gösterdiği resim cömertliğini burada unutmus, sözünü ettiği minyatürlerden bir tanesinin olsun fotoğrafını

almamış, buna karşılık gözden geçirdiği devirle hiçbir ilgisi olmıyan 18 inci asır Osmanlı nakkaşlarından Levnî'nin III. Ahmed'e ait bir minyatürünü renkli olarak almıştır. Böylece metindeki karışıklık, resimlerin tertibinde de kendini göstermiş oluyor.

Şimdi, bir kitabın kaynaklarını gösteren ve bir konuda derinleşmek isteyenlere rehberlik edecek olan bibliyografyaya geçiyorum. *İslâm Sanatı*'nın bibliyografyasında yer alan eserlerin adları çoğu zaman yanlış ve eksik yazılmıştır. Ve hemen hemen hiçbirisinde basıldığı yer ve tarih gösterilmemiştir. Bu durumu baskı yanlışlarına vermeğe de imkân yoktur. Kitabın yanlış-doğru cetvelinde bu yanlışların gösterilmemiş olması bu imkânı kesin olarak ortadan kaldırmaktadır. Bir numara ile gösterdiğimiz H. Z. Ülken'in bibliyografyasından alınmış liste ile, 2 numara ile gösterdiğimiz düzeltilmiş ve tamamlanmış şeklinin kıyaslanması, bu gerçeği belirtmeğe yeter düşüncesindeyiz:

1. LİSTE

Ahmet Fikri — Influences islamiques dans l'architecture romane.

Benoit, F. — L'architecture de l'Orient (Proche - Orient)

Bachthal, Hugo — The Painting of the Syrian in its relation to islamic art.

Devonshire, R. L. — L'Égypte musulmane.

Baltrusaitis, Jurgis — L'art géorgien et l'art arménien.

„ „ — L'art sumérien et l'art roman.

Esat, Celâl — Türk Sanatları.

Gabriel — Les monuments d'Anatolie, vols.

Stchoukine, I. — La peinture persane.

Souvaget — Les mosquées de Damas.

Terrasse, Ch. — La grande Mosquée de Taza.

Cohn Winer — Turan.

Baltacıoğlu, I. H. — Türk yazı sanatını tetkike giriş (İlâhiyat F. mecmuası).

A. U. Pope — Survey of Persian artı 6 ciltlik büyük koleksiyondan:

Kühnel, E. — History of Miniature and Drawing.

2. LİSTE

Ahmad Fikry — L'art roman du Puy et les influences islamiques. Paris, 1934.

Benoit, François — L'architecture, l'orient médiéval et moderne, Paris, 1912.

Buchthal, Hugo — The painting of Syrian jacobites in its relation to Byzantine and Islamic art. (Syria 1939, T. XX, P. 136 - 150).

Devonshire, R. L. — L'Égypte musulmane et les fondateurs de ses monuments. Paris, 1926.

Baltrusaitis, Jurgis — Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris, 1929.

Celâl Esat (Arseven) — Türk Sanatı, İstanbul 1928.

Gabriel, Albert — Monuments Tures d'Anatolie. 2 v. Paris, 1931 - 1934.

Stchoukine, Ivan — Les miniatures persanes, (Musée National du Louvre) Paris, 1923.

Souvaget, Jean — Les Monuments historiques de Damas. Beyrouth, 1932.

Terrasse, Henri — La grande Mosquée de Taza, Paris. s. d.

Cohn-Wiener, Ernst — Turan, Islamische Baukunts im mittelasien. Berlin, 1930.

Ismail Hakki (Baltacıoğlu) — Türk yazılarının tetkikine methal (Darülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası. Haziran 1927. 5 inci ve 6 ncı sayı.)

Pope, A. U. — A Survey of Persian Art, from prehistoric times to the present. 6. v. London, 1939.

Kühnel, Ernst — History of miniature painting and drawing. (Pope, cilt III) *.

Profesör Ülken'in bibliyografyasında buna benzer daha birçok yanlış ve pürüz vardır. Sauvaget'nin *Les Bains de Damas* adlı bir eseri olduğunu bilmiyorum. Genç yaşında ölen bu âlimin basılmış olan bibliyografyasında böyle bir kitaba raslamadım. Bu eser, Ecohard ile Le Coeur'ün birlikte yazdıkları *Les Hammams de Damas* (Beyrouth, 1940) adlı eserin yanlış yazılışından ibaret olmasın?

* Kıyaslamayı kolaylaştırmak için Ülken'in karışık tertibine uyulmuştur.

Bilinmez niçin, bibliyografyada harflerin sırası da gözetilmemiştir. Meselâ (D) ile başlayan isimler (B) ile başlayanlardan önce yer almış, Kühnel, Blochet'nin; Pfister, Mourier'nin önüne geçmiş; Deshairs, Terrasse ile Murabit oğlu arasına girmiştir. Ayrıca Dieulafoy'nin, Sauvaget'nin isimleri Dieulafoğ, Sauvaget olarak yanlış yazıldığı gibi, bir ikisi müstesna, zikredilen kitapların baskı tarihleri de konulmamıştır. Hugo Buchetal'ın kitap diye gösterilen makalesi 1939 tarihli Syria dergisinin XX nci cildinde olduğu da belirtilmemiştir. A. Michel'in, İslâm sanatından bir satır olsun bahsetmiyen sanat tarihinin bibliyografyaya niçin konulduğunu anhyamadık. Müellif, sırf İslâm sanatının köklerini göstermek maksadiyle bunu yapmışsa, konu ile ilgili olan birinci ve ikinci cildi zikretmesi kâfi gelmez miydi?

Bibliyografyada, Migeon ile Saladin'ın iki ciltlik bir Histoire de l'art musulman'ından bahsedildiğini görüyoruz. Bizim bildiğimiz bu iki sanat tarihçisinin böyle birlikte yazdıkları bir eserleri yoktur. Yalnız A. Picard tarafından basılan, Manuel d'art musulman'ın, mimarîye ait birinci cildini (1907) Saladin; tezyinî sanatlara ait olan ikinci cildini (1907) de Migeon yazmıştır. Bu sonuncu kitap genişletilerek iki cilt halinde 1927'de yeniden basılmıştır. Saladin'ın kitabı bugün için çok eskimiş bulunmaktadır. Bunun yerini, Marçais'nin yalnız İslâm Sanatı'nın batı bölgesine (Tunus, Cezayir, Fas, İspanya, Sicilya) inhisar eden Manuel d'art musulman adını taşıyan iki ciltlik kitabı almıştır. Doğu İslâm bölgelerinin mimarisine ait bir cildin de A. Godard tarafından yayımlanacağı, uzun zamandan beri bildirilmektedir.

Bibliyografyanın son sahifesinde, Schroeder'in Standing Monuments of the First Period'ından itibaren sonuna kadar devam eden ve birer ayrı kitap olarak gösterilen kaynaklar, Pope'un idaresinde çıkan A Survey of Persian Art adlı kitabın ikinci ve üçüncü ciltlerinde bulunan birer bahisten ibarettir. Bu mühim bahislerden okuyucuların faydalanabilmeleri için müelliften ve yazısının başlığından sonra onun bu kitapta, ikinci veya üçüncü ciltte bulunduğu yazılmalı idi. Bibliyografya, İbni Bibi-Selçuk Tarihi ibaresinden sonra bize Güzel Sanatlar dergisinin ismini verecek kadar karışıktır.

Ayrıca, İslâm sanatıyla uğraşanlar için başvurulması gerekli birçok mühim eser de zikredilmemiştir. Bu bakımdan müellifin bibliyografyada H. Terrasse'ın L'art Hispano-Mauresque des Origines au XIII. Siècle, Paris 1932; Th. Arnold'un Painting in Islam, Oxford, 1928; Kühnel'in Fransızcaya da tercüme edilmiş bulunan Miniaturmalerei im Islamischen Orient (2nci baskı, Berlin 1922) adlı eserlerine yer vermemiş olmasını büyük bir boşluk sayarım. Ayrıca Prof. Ülken, bazı sayfalarını kitabına alacak kadar ehemmiyet verdiği Barthold'un İslâm Medeniyeti Tarihi'ni ağzına bile almamıştır (İslâm Medeniyeti Tarihi, S. 49, İslâm Sanatı, S. 31).

Kitabın en sonundaki teknik terimler cedvelinde alfabetik sıra bibliyografyada olduğu gibi, her nedense yine gözetilmemiştir. Fakat bu cetvelde asıl dikkati çeken taraf claustra, intrados, porche, vaisseau gibi bazı terimlere yanlış mânalar verilmiş; Şamda Ümeyye caminin minarelerinden biri olan El-Arus'un veya Kahire'nin kapılarından Dar ül-Feth'in terim diye alınmış; trompe, pendentif, cleaveau, écoinçon, vouûte, arc, rinceau, exèdre, tambour, colonne engagée gibi birçok mühim terimlerin atlanmağı olmasındır. Ya, terim adı altında sunulan el mimar, el mühendis kelimeleri? Ya, cedvelde yer aldığı halde, karşılıkları unutulmuş Soffite gibi terimler!

Kitaptaki alfabetik endeksin, gerçekten alfabetik sıraya uyduğunu hemen söylemeliyim. Bu endeks, asistan Bayan Mükerrrem Usman tarafından hazırlanmıştır.

PROF. SUUT KEMAL YETKİN

SAYIN OKUYUCULARIMIZA

Dergimizin bu ilk sayısında elimizde bulunmayan sebeplerle dizgi ve bazı cümle yanlışları olmuştur. Bunları düzeltmek maksadıyla hazırladığımız yanlış - doğru cedveline yalnız mânayı değiştirenleri alabildik. Özür dileriz.

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
19	10	Sani yerendir	Seni yerendir
24	23	Otdüğumuz	Oldüğumuz
35	20	Were given	Were discovered
35	29	From Truth	From the Truth
35	30-31	Into exosition	On Shaw
35	31	Museum Contains	Museum alone Contains
35	31-32	Depending on these	From These
35	35	Up to this time	before
35	36	Mehmet II-the 15 th	Mehmet II in the 15th
45	33	Kanya	Konya
48	—	Sarı Saltuk'a ait	Sarı Saltuk hakkında
59	19	انهم قتيبة	انهم قتيبة
61	21	Frêses	Frères
66	46	Olupben,	olup, ben
70	40	Bilâterah	bilâterahi
83	12	Kaşmir	Keşmir
83	25	1996	1896
83	28	İanın	İran'ın
83	31	Şahin	Şah'ın
85	15	Eyi bir gelin, boyalı fakat hünersiz bir yüzden çok kıymetlidir	Güzel yüzlü gelin boyasız daha hoş olur
85	23	Kalemler	Kalem danlar
85	42	Tahrinden	Tahribinden
85	43	eser verdikleri tarihle	olgun eserler verdikleri takribi tarihle
86	1	Tarzlarını	tarz ve mevzularını
86	15	Mehmet	Mehemmet
86	28	the fountain-pen	pen-boxes
87	1	form	from
87	2	Namadic	Nomadic
87	9	a caligraphie	a caligrapher
87	19	thrrugh	through
87	26	it neede	it needs
87	28	ic	is
88	3	Mehemet Mustafam	Mehemmet Mustafa
89	1	Biz Allahınız ve ona varacağız	Biz Allahtan geldik, Allaha döneceğiz

